

Friedrich Engels

**PORIJEKLO PORODICE,
PRIVATNOG VLASNIŠTVA
I DRŽAVE**

LUDWIG FEUERBACH

**I KRAJ KLASIČNE
NJEMAČKE FILOZOFIJE**

ODABRANA DJELA KLASIKA MARKSIZMA

Naslov originala:

FRIEDRICH ENGELS

**Der Ursprung der Familie, des Privateigentums
und des Staats**

FRIEDRICH ENGELS

**Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen
deutsche Philosophie**

Urednici: Zvonko i Nataša Tkalec

FRIEDRICH ENGELS

**Porijeklo porodice,
privatnog vlasništva i države**

**Ludwig Feuerbach
i kraj klasične njemačke filozofije**

NAPRIJED — 1973

OD IZDAVAČA

Oba Engelsova spisa u ovoj knjizi: *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države* i *Ludwig Feuerbach i kraj klasične njemačke filozofije* ubrajaju se u fundamentalna djela marksizma.

U *Porijeklu porodice, privatnog vlasništva i države* Engels osvjetjava, šta stanovišta materijalističkog shvaćanja historije, povijest čovječanstva na najranijim etapama njegova razvoja, izlaže razvoj porodičnih odnosa, razotkriva uzroke postanka privatnog vlasništva i podjele društva na antagonističke klase, a zatim postanka države kao oruđa vlasti vladajućih klasa, ukazujući pri tome na historijsku nužnost njenog postepenog odumiranja nakon pobjede socijalističke revolucije. Pitanja porijekla i sуштине države jezgra su toga Engelsova spisa, a odgovori koje je on na njih dao bili su od iznimne važnosti za daljnju razradu marksističkog učenja o državi. U tom pogledu se *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države* pridružuje takvim klasičnim radovima kao što su Marxov *Osamnaesti brumaire Luja Bonaparta* i *Građanski rat u Francuskoj* i Engelsov *Anti-Dühring*.

Pregledavajući poslije smrti Karla Marxa njegovu književnu zaostavštinu, Engels je našao opsežan Marxov konспект Morganove knjige *Ancient society*; konspekt je bio iz 1881/82, a sadržavao je mnogo Marxovih kritičkih opaski, vlastitih teza i dopuna Morganu iz drugih izvora. Uvjerivši se da je Morganova knjiga izvanredno dobra potvrda Marxova i njegova materijalističkog shvaćanja historije i da se uz to podudara s njihovim već iznijetim pogledima na prvobitno društvo, odlučio je da — polazeći od činjenica navedenih u Morganovoj knjizi i od Morgnovih zaključaka, a uzimajući u obzir Marxove opaske —

napiše poseban rad. Pišući ga, Engels se oslanjao i na rezultate svojih vlastitih istraživanja na području historije Grčke i Rima, stare Irske i starih Germana.

Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države prvi put je štampano u Zürichu 1884. Za Engelsova života izšlo je u šest izdanja na njemačkom jeziku i u prijevodu na nekoliko drugih jezika; jedan od najranijih prijevoda bio je prijevod na srpskohrvatski, objavljen 1887—1888. u beogradskom časopisu »Omladina« (u nastavcima). Četvrto izdanje, popravljeno i dopunjeno, izšlo je 1891. u Stuttgartu, pa je za njega Engels napisao novi predgovor.

U spisu *Ludwig Feuerbach i kraj klasične njemačke filozofije* (iz god. 1886) Engels pokazuje proces formiranja marksističkog pogleda na svijet i suštinu tog pogleda, izlaže osnove dijalektičkog i historijskog materijalizma i, odnos marksizma prema njegovim filozofskim pretvodnicima, a prvenstveno prema najkrupnijim predstavnicima klasične njemačke filozofije — Hegelu i Feuerbachu. U vezi s tim on objašnjava u čemu se sastojao prevrat koji je u filozofiji izvršio Karl Marx kao tvorac dijalektičkog materijalizma i u čemu je srž historijskog materijalizma kao nauke o općim zakonima razvoja ljudskog društva. Ističući da se historijski proces bazira na ekonomskim odnosima, koji određuju karakter političkog uređenja i sve oblike društvene svijesti uključujući tu religiju i filozofiju, Engels skreće pažnju na aktivnu ulogu ideoloških nadgradnja, njihovu sposobnost da se samostalno razvijaju i da sa svoje strane djeluju na ekonomsku bazu.

**PORIJEKLO PORODICE,
PRIVATNOG VLASNIŠTVA
I DRŽAVE**

PREDGOVOR PRVOM IZDANJU OD 1884.

Slijedeće glave su u neku ruku izvršenje jedne oporuke. Sâm Karl Marx namjeravao je da izloži rezultate Morganovih istraživanja u vezi s rezultatima svoga — u izvjesnoj mjeri mogu reći našeg — materijalističkog ispitivanja historije, kako bi tek time potpuno osvijetlio cijelo njihovo značenje. Zar nije Morgan, na svoj način, ponovo otkrio u Americi materijalističko shvaćanje historije, koje je Marx otkrio prije četrdeset godina, i rukovođen njime došao, pri upoređenju barbarstva i civilizacije, u glavnim tačkama do istih rezultata kao i Marx. I kao što su profesionalni ekonomisti u Njemačkoj godinama revnosno prepisivali »Kapital« a u isti mah šutjeli o njemu, isto tako su postupali s Morganovim »Ancient Society«* predstavnici »prahistorijske« nauke u Engleskoj. Moj rad može samo u skromnim razmjerima zamijeniti ono što moj pokojni prijatelj nije stigao da učini. Ali, imam njegove iscrpne izvode iz Morgana s kritičkim primjedbama koje će ovdje unijeti gdje god je to moguće.

Po materijalističkom shvaćanju, odlučujući faktor u historiji je, u krajnjoj liniji, produkcija i reprodukcija neposrednog života. A ona sama je, opet, dvojakog karaktera. S jedne strane, proizvodnja sredstava za život, predmeta ishrane, odijevanja, stana i za to potrebnog oruđa; s druge strane, proizvodnja samih ljudi, produžen-

* »*Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery, through Barbarism to Civilization*.« By Lewis H. Morgan. London, Macmillan and Co., 1877. Knjiga je štampana u Americi, a u Londonu se začudo teško može naći. Pisac je umro prije nekoliko godina. (*Engelsova napomena.*)

nje vrste. Društvene ustanove, pod kojima žive ljudi jedne određene epohe i jedne određene zemlje, uvjetovane su objema vrstama proizvodnje: razvojnim stupnjem, s jedne strane — rada, a s druge — porodice. Što je manje razvijen rad, što je manja količina njegovih proizvoda, pa dakle i bogatstvo društva, tim više rodovske veze determiniraju društveno uređenje. Međutim, pod tom strukturuom društva, osnovanom na rodovskim vezama, razvija se sve više produktivnost rada, sa njom se razvijaju privatno vlasništvo i razmjena, razlike u bogatstvu, mogućnost iskorišćivanja tuđe radne snage a time i podloga klasnih suprotnosti: novi socijalni elementi se u toku generacija naprežu da prilagode staro društveno uređenje novim prilikama dok, najzad, njihova nespojivost ne dovede do potpunog prevrata. Staro društvo, osnovano na rodovskim vezama, lomi se u sukobu s novorazvijenim društvenim klasama; na njegovo mjesto dolazi novo društvo organizirano u državu, čije niže jedinice nisu više rodovske zajednice nego teritorijalne zajednice, društvo u kome je porodično uređenje potpuno podređeno uređenju vlasništva i u kome se sad slobodno razvijaju one klasne suprotnosti i klasne borbe koje čine sadržaj cjelokupne dosadašnje pisane historije.

Velika Morganova zasluga je u tome što je otkrio i u glavnim crtama rekonstruirao ovu prehistojsku podlogu naše pisane historije i što je u rodovskim zajednicama sjevernoameričkih Indijanaca našao ključ kojim možemo riješiti najvažnije, dosad nerješive zagonetke najstarije grčke, rimske i njemačke historije. Njegova knjiga nije djelo jednog dana. Oko četrdeset godina borio se on sa svojim materijalom dok ga nije potpuno savladao. Ali zato je njegova knjiga jedno od rijetkih savremenih djela koja čine epohu.

U slijedećem prikazu čitalac će uglavnom lako razlikovati ono što potječe od Morgana od onog što sam ja dodao. U historijskim odjeljcima o Grčkoj i Rimu nisam se ograničio na podatke koje daje Morgan, već sam ih dopunio onim što mi je stajalo na raspolaganju. Odjeljci o Keltima i Nijemcima uglavnom su moji; Morgan se ovdje služio gotovo isključivo izvorima iz druge ruke,

a za njemačke prilike služio se — osim Tacita — jedino rđavim liberalskim falsifikatima gospodina Freemana. Ponovo sam obradio sva ekonomski izlaganja, koja su u Morganovoj knjizi bila dovoljna za njegovu svrhu, ali sasvim nedovoljna za moju. I najzad, razumije se, odgovoran sam za izvođenje svih zaključaka, ukoliko se izrično ne citira Morgan.

PREDGOVOR ČETVRTOM IZDANJU OD 1891.

Ranija izdanja ove knjige, koja su imala veliki tiraž, već su gotovo pola godine rasprodana, i izdavač je već prije dužeg vremena tražio od mene da spremim novo izdanje. Hitniji radovi sprečavali su me dosad u tome. Od pojave prvog izdanja prošlo je sedam godina, za koje je vrijeme poznavanje prvočitnih oblika porodice znatno napredovalo. Bilo je, dakle, potrebno da se ovdje unesu ispravci i dopune, tim prije što će mi namjereni stereotipiziranje današnjeg teksta onemogući za izvjesno vrijeme dalje izmjene.

Podvrgao sam, dakle, cijek pažljivom pregledu i unio niz dodataka koji, nadam se, u dovoljnoj mjeri uzimaju u obzir današnje stanje nauke. Osim toga, dajem dalje u predgovoru kratak pregled razvoja historije porodice od Bachofena do Morgana; i to činim uglavnom stoga što se šovinizmom nadahnuta engleska prahistorijska škola još uvijek upinje da prešuti preokret u prahistorijskim shvaćanjima koji je nastao povodom Morganovih otkrića, ne ustežući se ni malo pri tom da ipak prisvoji Morganove rezultate. I drugdje suviše se povode za ovim engleskim primjerom.

Moj rad je preveden na više stranih jezika. Najprije na talijanski: »L'origine della famiglia, della proprietà privata e dello stato«. Versione riveduta dall'autore, di Pasquale Martignetti. Benevento 1885. Zatim na rumunjski: »Origină familiei, proprietă, ei private și a statului«. Traducere de Joan Nădejde, u časopisu »Contemporanul« u Jašiju, od septembra 1885. do maja 1886. Dalje na danski: »Familjens, Privatejendommens og Statens Oprindelse«. Dansk af Forfatteren gennemgaaet

Udgave, besørget af Gerson Trier. København 1888. U
štampi je francuski prijevod Henri Ravéa po sadašnjem
njemačkom izdanju.

* * *

Do početka šezdesetih godina ne može se ni govoriti o historiji porodice. Historijska nauka je bila na tom polju još sasvim pod utjecajem pet knjiga Mojsijevih. Patrijarhalni oblik porodice, koji je u njima opisan iscrnije nego drugdje, smatran je bez dvoumljenja ne samo za najstariji oblik nego je identificiran — apstrahirajući poligamiju — s današnjom buržoaskom porodicom, tako da porodica stvarno nije uopće imala nikakav historijski razvitet; u najboljem slučaju dopuštalo se da je u davnini možda postojao period nereguliranih spolnih odnosa. — Istina, osim monogamije bile su poznate i istočnjačka poligamija i indijsko-tibetanska poliandrija; ali ta tri oblika nisu mogla biti svrstana u historijsku sukcesiju i figurirala su jedan pored drugog bez međusobne veze. Da se kod pojedinih naroda stare historije, kao i kod nekih divljaka koji još postoje, porijeklo računalo ne po ocu nego po materi, dakle ženska linija se smatrala kao jedino važeća; da je kod mnogih današnjih naroda zabranjen brak u okviru određenih većih grupa, u ono vrijeme još nedovoljno ispitanih, i da se ovaj običaj nalazi u svim dijelovima svijeta — ove činjenice su bile, doduše, poznate i skupljano je sve više podataka o tome. Ali nitko nije znao šta da s njima radi, pa čak još i u knjizi E. B. Tylora »Researches into the Early History of Mankind etc. etc.« (1865) oni se naprosto navode kao »neobični običaji« pored zabrane koja važi kod nekih divljaka da se goruće drvo ne smije dodirnuti gvozdenim oruđem i sličnih religijskih ludorijâ.

Historija porodice počinje od 1861, od pojave Bachofene nove knjige »Mutterrecht«. U njoj pisac postavlja slijedeće teze: 1) da su ljudi u početku živjeli u neograničenim spolnim odnosima, što on pogrešno naziva »heterizmom«; 2) da se zbog takvog spolnog odnosa ne može si-

gurno utvrditi tko je otac, da se stoga moglo računati porijeklo samo po ženskoj liniji, po matrijarhatu, i da je prvobitno tako i bilo kod svih naroda staroga vijeka; 3) da su uslijed toga ženama, kao materama, jedinim pouzdano poznatim roditeljima mlađe generacije, uka-zivani veliko poštovanje i ugled, koji su se, po Bachofenovoj koncepciji, razvili do potpune vladavine žena (ginekokratija); 4) da je prijelaz k monogamiji, gdje je žena pripadala isključivo jednom čovjeku, sadržavao u sebi povredu jedne prastare religijske zapovijesti (tj. stvarno povredu tradicionalnog prava ostalih ljudi na istu ženu), povredu koju je trebalo okajati ili čije je toleriranje trebalo iskupiti podavanjem žene drugima za izvjesno vrijeme.

Dokaze za ova tvrđenja nalazi Bachofen u bezbrojnim pasusima iz staroklasične književnosti, koje je sakupio s izvanrednom vrednoćom. Razvoj od »heterizma« k monogamiji i od matrijarhata k patrijarhatu vrši se, po njemu, naročito kod Grka, uslijed daljeg razvoja religijskih predodžaba, uslijed uvođenja novih božanstava, predstavnika novog shvaćanja, u tradicionalnu grupu bogova, predstavnika starog shvaćanja, tako da prvi potiskuju sve više ove posljednje. Po Bachofenu, dakle, historijske promjene u uzajamnom društvenom položaju čovjeka i žene nisu prouzrokovane razvojem stvarnih životnih uvjeta ljudi, nego religijskim odrazom ovih životnih uvjeta u glavama tih ljudi. Prema tome, Bachofen tumači Eshilovu »Orestiju« kao dramski opis borbe između matrijarhata, koji propada, i patrijarhata, koji se javlja i pobjeđuje u herojsko doba. Za ljubav svoga ljubavnika Egista, Klitemnestra je ubila svog muža Agamemnona, koji se vraćao iz Trojanskog rata; ali njen i Agamemnonov sin Orest osvećuje ubistvo oca ubistvom svoje matere. Zbog toga ga progone Erinije, demonske zaštitnice matrijarhata, po kome je ubistvo matere najteži zločin, koji se ne može ničim okajati. Ali Oresta zaštićuje Apolon, koji ga je svojim proročanstvom naveo na to djelo, i Atena, koju su pozvali za suca — oba božanstva koja ovdje predstavljaju novo patrijarhalno uređenje; Atena saslušava obje strane. Cijelo sporno pitanje sažeto je u debati koja se sad razvija između Oresta i

Erinijâ. Orest se poziva na to da je Klitemnestra izvršila dvostruki zločin: što je ubila *svoga* muža a time i *njegovog* oca. Zašto onda Erinije progone njega a ne nju, koja je mnogo više kriva? Odgovor je jasan:

»Ona nije bila u krvnom srodstvu s čovjekom koga je ubila.«

Ubistvo čovjeka koji nije srodnik po krvi, čak i kad je ubičin muž, može se okajati, ne tiče se ništa Erinija; njihova je dužnost samo da kažnjavaju za ubistva među krvnim srodnicima, a od njih je, po matrijarhatu, najteže i najneiskupljivije ubistvo matere. Poslije toga javlja se Apolon kao branilac Oresta; Atena poziva areopagite — atenske porotnike — da glasaju; glasovi su podijeljeni na jednake dijelove za oslobođenje i za osudu; tada Atena, kao predsjednica, daje svoj glas za Oresta i oslobađa ga. Patrijarhat je odnio pobjedu nad matrijarhatom, »bogovi mladog pokoljenja,« kako ih nazivaju sâme Erinije, pobjeđuju Erinije, te one najzad pristaju da preuzmu novu dužnost u službi novog uređenja.

Ovo novo, no nesumnjivo pravilno tumačenje »Orestije« jedno je od najljepših i najboljih mjesta u cijeloj knjizi, ali ono istodobno pokazuje da Bachofen vjeruje bar isto toliko u Erinije, Apolona i Atenu koliko i Eshil u svoje vrijeme; upravo, on vjeruje da su oni u grčko herojsko doba izveli čudo obaranja matrijarhata pomoću patrijarhata. Jasno je da se takvo shvaćanje, gdje religija važi kao odlučujuća poluga svjetske historije, mora konično svesti na čist misticizam. Stoga je mučan i ne uvijek zahvalan posao prostudirati Bachofenovu zamašnu knjigu u kvart-formatu. Ali sve to ne umanjuje njegovu pionirsku zaslugu. On je prvi zamijenio frazu o nekom nepoznatom prvobitnom stanju s nereguliranim spolnim odnosima dokazom: da nam staroklasična literatura pruža mnogo tragova iz kojih se vidi da je monogamiji kod Grka i Azijata stvarno prethodilo stanje u kome je ne samo muškarac imao spolni odnos s više žena, nego i žena s više muškaraca, i da to nije vrijedalo moral; da ovaj običaj nije iščezao ne ostavivši tragove u ograničenom podavanju kojim su žene iskupljivale pravo na monogamiju; da se stoga porijeklo prvobitno moglo računati samo po ženskoj lozi, od matere do matere; da se

ovo isključivo priznavanje ženske loze zadržalo dugo još, i u doba monogamije s utvrđenim ili bar priznatim očin-stvom, i da je ovaj prvobitni položaj materâ, kao jedino sigurnih roditelja svoje djece, osiguravao njima, a time ženama uopće, viši društveni položaj nego što su ga ikad kasnije imale. Doduše, Bachofen nije ova načela tako jasno izrazio — u tome ga je sprečavalo njegovo mistično shvaćanje. Ali, on ih je dokazao, a to je predstavljalo 1861. pravu revoluciju.

Bachofenova opsežna knjiga u kvartu bila je napisana na njemačkom, tj. na jeziku naroda koji se tada najmanje interesirao za prehistoriju današnje porodice. Stoga je Bachofen ostao nepoznat. Njegov prvi sljedbenik na istom polju, koji se pojavio 1865, nije nikad čuo za njega.

Ovaj sljedbenik bio je J. F. MacLennan, sušta protivnost svog prethodnika. Umjesto genijalnog mističara ovde je pred nama suhoparni pravnik; umjesto bujne pjesničke mašte — plauzibilne kombinacije advokata koji pledira. MacLennan nalazi kod mnogih divljih, barbarских pa čak i civiliziranih naroda starog i novog doba jedan oblik sklapanja braka gdje mladoženja, sâm ili sa svojim prijateljima, mora prividno silom oteti nevjestu od njenih srodnika. Ovaj običaj mora biti ostatak ranijeg običaja kad su muškarci jednog plemena stvarno silom otimali svoje žene izvana, iz drugih plemena. Kako je nastao ovaj »brak otmicom«? Dokle god su muškarci mogli naći dovoljno žena u vlastitom plemenu, nije bilo baš nikakvog povoda za to. Međutim, nalazimo isto tako često da u nerazvijenim narodima postoje izvjesne grupe (koje u to vrijeme — oko 1865 — još često izjednačuju sa samim plemenima) u čijim je granicama brak bio zabranjen, tako da su muškarci svoje žene i žene svoje muževe morali da uzimaju izvan grupe, dok kod drugih naroda postoji običaj da muškarci izvjesne grupe moraju uzeti sebi žene samo u okviru svoje vlastite grupe. MacLennan naziva prve egzogamskim a druge endogamskim, i bez ustezanja konstruira krutu suprotnost između egzogamskih i endogamskih »plemena«. Iako mu njegovo vlastito izučavanje egzogamije pred nos stavlja činjenicu da ova suprotnost u mnogim, ako ne u većini ili čak u svima slučajevima postoji samo u njegovojoj zamisli, ipak

je on uzima za osnovu svoje cijelokupne teorije. Prema tome, egzogamska plemena mogu sebi naći žene samo u drugim plemenima; a pri permanentnom ratnom stanju između plemena, koje odgovara divljaštvu, ovo se moglo izvršiti samo otmicom.

MacLennan zatim postavlja pitanje: odakle ovaj običaj egzogamije? Predodžbe o krvnom srodstvu i rodoskvrnu ne mogu imati nikakve veze s tim, jer su se one razvile tek mnogo kasnije. Ali, vjerojatno je da je s tim u vezi jako raširen običaj među divljacima da se ženska djeca ubijaju odmah po rođenju. Time nastaje višak muškaraca u svakom pojedinom plemenu, čija je neizbjježna i neposredna posljedica da više muškaraca zajednički imaju jednu ženu: poliandrija. Posljedica ovog je, opet, bila da se znalo tko je djetetu mati ali ne tko mu je otac, te otuda računanje srodstva samo po ženskoj lozi s isključenjem muške loze — matrijarhat. A druga posljedica oskudice u ženama u okviru plemena — oskudice koja je poliandrijom ublažena, ali ne i uklonjena — bila je baš ta sistematska nasilna otmica žena iz tuđih plemena.

»Kako egzogamija i poliandrija proizlaze iz jednog te istog uzroka — nedostatka ravnoteže u broju oba spola — moramo smatrati da je u svih egzogamskih rasa prvo bitno postojala poliandrija... Stoga moramo smatrati kao nesporno da je među egzogamskim rasama prvi sistem srodstva bio onaj koji je priznavao krvnu vezu samo s materine strane.« (MacLennan, »Studies in Ancient History«, 1866. »Primitive Marriage«, p. 124.)

Zasluga je MacLennana što je ukazao na opću rasprostranjenost i veliko značenje onoga što on naziva egzogamijom. On ni u kom slučaju nije otkrio postojanje egzogamskih grupa, a još manje ih je shvatio. Ne uzimajući u obzir ranije pojedinačne bilješke mnogih promatrača, koje su upravo i bile MacLennanovi izvori, Latham »Descriptive Ethnology«, 1859) je tačno i vjerno opisao ovu instituciju kod indijskih Magara,¹ i rekao da je ona svuda rasprostranjena i da je nalazimo u svim dijelovima svijeta — ovaj pasus navodi i sam MacLennan. I naš Morgan je, već 1847. u svojim pismima o Irokezima (u časopisu »American Review«) i 1851. u knjizi

»The League of the Iroquois«, također dokazao postojanje ove institucije kod tog plemena i opisao je vjerno, dok je, kao što ćemo vidjeti, advokatska pamet MacLennanova napravila ovdje mnogo veću zbrku negoli Bachofenova mistična fantazija u oblasti matrijarhata. Dalja zasluga MacLennanova je u tome što je shvatio da je računanje porijekla po matrijarhatu prvo bitno, mada ga je u ovome Bachofen pretekao, kao što je kasnije i sam priznao. Ali ni u ovome nije on načisto; on stalno govori o »srodstvu samo po ženskoj lozi« (kinship through females only), i ovaj izraz, koji je tačan za raniji stupanj, upotrebljava i za kasnije razvojne stupnjeve gdje se porijeklo i naslijedstvo, doduše, računalo isključivo po ženskoj lozi, ali se priznavalo i izražavalo i srodstvo po muškoj lozi. To je ograničenost pravnika koji je sebi stvorio kruti pravni izraz i nastavlja da ga neizmijenjenog primjenjuje na prilike koje su ga u međuvremenu učinile neprimjenjivim.

Pored sve svoje plauzibilnosti, ipak se, izgleda, MacLennanova teorija ni samom autoru nije činila baš čvrsto zasnovana. U najmanju ruku njemu samom pada u oči da

je »značajno da je oblik« (prividne) »otnice žena najizraženiji i najizrazitiji baš kod naroda gdje vlada muško srodstvo« tj. porijeklo po muškoj lozi« (str. 140).

A zatim:

»Čudnovata je činjenica da se, koliko nam je poznato, ubijanje djece ne vrši sistematski nigdje gdje postoje, jedan pored drugog, egzogamija i najstariji oblik srodstva« (str. 146).

Obje te činjenice direktno protivurječe njegovom načinu objašnjavanja, i on je u stanju da im suprotstavi samo nove, još zamršenije hipoteze.

Uprkos tome njegova teorija je naišla na veliko odobravanje i odziv u Engleskoj: MacLennan je ovdje uopće važio kao osnivač historije porodice i kao najveći autoritet u toj oblasti. Njegovo suprotstavljanje egzogamskih »plemena« endogamskim, bez obzira na to što su utvr-

đeni i izvjesni izuzeci i modifikacije, ostalo je ipak priznata osnova vladajućeg shvaćanja i bilo je smetnja koja je onemogućavala svaki slobodan pogled na proučavanu oblast a time i svaki presudan napredak. Precjenjivanju MacLennana, koje je uobičajeno u Engleskoj, a po engleskom primjeru i u drugim zemljama, dužni smo suprotstaviti činjenicu da je on svojim suprotstavljanjem egzogamskih »plemena« endogamskim, koje se može pogrešno shvatiti, nanio više štete nego što je svojim istraživanjima koristio.

Međutim, uskoro sejavljalo sve više činjenica koje nisu mogle da se smjeste u kitnjaste okvire njegove teorije. MacLennan je znao samo za tri oblika braka: poligamiju, poliandriju i monogamiju. Ali, kad je već jednom skrenuta pažnja na ovo pitanje, nalazilo se sve više dokaza da su među nerazvijenim narodima postojali oblici braka u kojima je niz muškaraca zajednički imao niz žena; i Lubbock (»The Origin of Civilization«, 1870) je priznao ovaj grupni brak (communal marriage) za historijsku činjenicu.

Odmah zatim, 1871, pojavio se Morgan s novim i u mnogom pogledu presudnim materijalom. On se uvjeroj da je specifični sistem srodstva, koji vrijedi kod Irokeza, zajednički svima prastanovnicima Sjedinjenih Država, da je, dakle, rasprostranjen po čitavom jednom kontinentu, iako neposredno protivurječi stupnjevima srodstva koji proizlaze iz sistema braka koji tamo važi. On je, zatim, potaknuo američku saveznu vladu da, na osnovi upitnika i tabela koje je sam sastavio, prikupi podatke o sistemima srodstva kod ostalih naroda. Iz odgovora on je utvrdio: 1) da američko-indijanski sistem srodstva važi također u Aziji i, u nešto izmijenjenom obliku, kod mnogobrojnih plemena Afrike i Australije; 2) da taj sistem nalazi svoje puno objašnjenje u jednom obliku grupnog braka koji baš sada izumire na Havajskim i drugim australijskim otocima, i 3) da na istim otocima pored ovog oblika braka važi sistem srodstva koji se može objasniti samo jednim još primitivnjim, već izumrlim oblikom grupnog braka. Skupljene izvještaje sa svojim zaključcima koje je izveo iz njih objavio je on

u svom djelu »Systems of Consanguinity and Affinity«, 1871, te je time prenio diskusiju na beskrajno opsežnije područje. Polazeći od sistemâ srodstva, rekonstruirao je odgovarajuće im oblike porodica, i time otvorio nov put istraživanju i dubljem prodiranju u prehistoriju čovjekanstva. Ako se usvoji ova metoda, onda su MacLennanove kitnjaste konstrukcije pretvorene u prah.

MacLennan je branio svoju teoriju u novom izdanju knjige »Primitive Marriage« (»Studies in Ancient History«, 1876). Dok sâm sasvim umjetno kombinira historiju porodice iz samih hipoteza, on od Lubbocka i Morgana zahtijeva ne samo dokaze za svako njihovo tvrđenje, nego dokaze nepobitne uvjerljivosti, kao što su oni koji su jedino dopušteni u škotskom sudu. I to čini onaj isti čovjek koji iz prisnog odnosa između ujaka i sestrića kod Nijemaca (Tacitus, »Germania«, c. 20), iz Cezarova izvještaja da su Briti u grupama od po deset ili dvanaest zajednički imali svoje žene, i iz svih drugih izvještaja starih pisaca o zajednici žena kod barbara — izvlači bez kolebanja zaključak da je kod svih tih naroda vladala poliandrija. Čovjeku se čini da sluša državnog tužioca koji sebi dopušta punu slobodu-pri udešavanju optuženog materijala, ali koji od branioca zahtijeva za svaku riječ najformalistički pravni dokaz.

On tvrdi da je grupni brak čista fantazija, i time ostaje daleko iza Bachofena. Sistemi srodstva kod Morgana su, po njemu, obični propisi učtivosti, što se vidi iz činjenice da Indijanci oslovljavaju i stranca, bijelog čovjeka, bratom ili ocem. To je kao kad bi se tvrdilo da su izrazi otac, mati, brat, sestra obični besmisleni oblici oslovljavanja zato što katoličke svećenike i predstojnice samostana isto tako oslovljavaju ocem i majkom, što se kaluđeri i kaluđerice, čak i slobodni zidari i članovi engleskih stručnih udruženja na svečanim sjednicama oslovljavaju bratom i sestrom. Ukratko, MacLennanova obrana je bila vrlo bijedna.

Ali ostala je još jedna tačka u kojoj on nije napadan. Suprotnost egzogamskih i endogamskih »plemena«, na čemu se zasnivao cio njegov sistem, bila je ne samo nepokolebana, već je bila opće priznata kao stožer cjelo-

kupne historije porodice. Priznavalo se da je MacLennanov pokušaj objašnjenja ove suprotnosti nedovoljan i protivurječan činjenicama koje je sam naveo. Ali sama suprotnost, postojanje dvije vrste samostalnih i nezavisnih plemena koje se uzajamno isključuju, od kojih je jedna vrsta uzimala sebi žene u okviru plemena, dok je to bilo apsolutno zabranjeno drugoj vrsti — to je važilo kao neosporno evanđelje. Uporedite npr. Giraud-Teulonovo »Origines de la famille« (1874), pa čak i Lubbockovo »Origin of Civilization« (4. izd., 1882).

Povodom ovog pitanja nastalo je Morganovo glavno djelo »Ancient Society« (1877), djelo koje je podloga ovom radu. Ono što je Morgan 1871. samo još nejasno naslućivao, to je ovdje potpuno jasno izloženo. Endogamija i egzogamija nisu nikakva suprotnost; postojanje egzogamskih »plemena« nije dosad nigdje dokazano. Ali u doba kad je još vladao grupni brak — a on je, po svoj prilici, nekada svuda vladao — pleme se dijelilo na izvjestan broj s materine strane krvno srodnih grupa — gensova, u okviru kojih je vladala stroga zabrana braka, tako da su ljudi jednog gensa mogli uzimati, i po pravilu su i uzimali sebi žene, doduše iz plemena, ali obavezno izvan svoga gensa. Tako, ako je gens bio strogo egzogamski, pleme, koje je obuhvatalo skup gensova, bilo je isto toliko endogamsko. Time je bio konačno uništen posljednji ostatak MacLennanovih umjetnih konstrukcija.

Ali Morgan se nije time zadovoljio. Gens američkih Indijanaca mu je dalje poslužio da učini drugi odsudan korak naprijed u oblasti koju je proučavao. U tom gensu, matrijarhalno organiziranom, otkrio je praoblik iz koga se razvio kasniji, patrijarhalno organizirani gens, koji nalazimo kod svih antičkih kulturnih naroda. Grčki i rimski gens, zagonetka za sve dosadašnje historičare, objašnjen je pomoću indijanskog gensa i time nađena nova podloga za cijelu prahistoriju.

Ovo ponovno otkriće prvobitnog matrijarhalnog gensa, kao prethodnog stupnja patrijarhalnog gensa kulturnih naroda, ima za prahistoriju isto značenje koje imaju Darwinova teorija evolucije za biologiju i Marxova teorija viška vrijednosti za političku ekonomiju. Ono je

omogućilo Morganu da prvi put dâ nacrt historije porodice u kom su, ukoliko danas poznati materijal dozvoljava, zasad utvrđeni bar klasični razvojni stupnjevi u glavnim linijama. Svakako je jasno da ovim počinje nova epoha obrade prahistorije. Matrijarhalni gens je postao stožer oko koga se okreće cijela nauka; otkako je on otkriven zna se u kome pravcu i šta treba istraživati i na koji način treba grupirati rezultate. I shodno tome, na tom polju se sad čine mnogo brži napretci nego prije Morganove knjige.

Morganova otkrića su sada opće priznata ili, bolje reći, prisvojena i od strane prahistoričara u Engleskoj. Ali skoro ni kod jednog nema otvorenog priznanja da Morganu dugujemo tu revoluciju u shvaćanju. U Engleskoj se njegova knjiga prešućuje koliko god je to moguće, a što se tiče njega samog svršava se sa snishodljivom hvalom njegovih ranijih radova; cjepidlački se pabirči po pojedinostima njegova izlaganja, a uporno se čutke prelazi preko njegovih stvarno velikih otkrića. »Ancient Society« je u originalnom izdanju rasprodato; za tako nešto u Americi nema prode koja se isplati; u Engleskoj je, izgleda, knjiga sistematski ugušivana, i jedino izdanie ove epohalne knjige koje se još može naći u knjižarskoj prodaji jeste — njemački prijevod.

Otkuda ta uzdržljivost, koju je teško ne shvatiti kao zavjeru šutnje, naročito nasuprot mnogobrojnim citatima iz obične kurtoazije i drugim dokazima kolegijalnosti kojima kipte radovi naših priznatih prahistoričara? Možda zato što je Morgan Amerikanac i što engleskim prahistoričarima teško pada što su oni, pored sve vrednoće u skupljanju materijala, što zaslужuje najveće priznanje, u pogledu općih načela sređivanja i grupiranja ovog materijala, ukratko u pogledu ideja, upućeni na dva genijalna stranca, na Bachofena i Morgana? Nijemac se još mogao nekako podnijeti, ali Amerikanac? U odnosu na Amerikance svaki Englez postaje patriot, o čemu sam u Sjedinjenim Državama video zanimljivih primjera. Tome treba još dodati da je MacLennan bio tako reći službeno imenovani osnivač i vođ engleske prahistorijske škole; da je u neku ruku spadalo u dobar prahistorijski odgoj da se govori samo s najvećim strahopoštovanjem o nje-

govoj umjetnoj prahistorijskoj konstrukciji, koja vodi od ubistva djece preko poliandrije i braka otmicom k matrijarhalnoj porodici; da se i najmanja sumnja u postojanje egzogamskih i endogamskih »plemena«, koja se međusobno potpuno isključuju, smatrala za drsku heretu; da je, dakle Morgan izvršio neku vrstu svetogrdja time što je u prah pretvorio sve ove svete dogme. I još povrh toga on je to učinio na takav način da je bilo potrebno samo da se izrekne pa da odmah postane očigledno; tako da su se poštovaoci MacLennana, koji su se dosad bespomoćno teturali tamno-amo između egzogamije i endogamije, morali lupiti gotovo šakom u glavu i uzviknuti: kako smo mogli biti toliko glupi da to sami već odavno nismo uvidjeli!

I kao da još nije bilo dosta zločina koji su službenoj školi zabranjivali svako drugo ponašanje osim hladnog ignoriranja, Morgan je prevršio mjeru time što je kritikovao ne samo civilizaciju, društvo robne proizvodnje, osnovni oblik našeg današnjeg društva, i to na način koji podsjeća na Fouriera, nego još govori o budućem preobražaju ovog društva riječima koje bi i Karl Marx mogao reći. On je to, dakle, potpuno zasluzio što mu MacLennan indignirano predbacuje da mu je »historijska metoda skroz antipatična« i što mu to potvrđuje još 1884. gospodin profesor Giraud-Teulon u Ženevi. A nije li isti gospodin Giraud-Teulon još 1874 (»Origines de la famille«) bespomoćno lutao po MacLenanovu labirintu egzogamije, odakle ga je tek Morgan morao spasavati!

Nije potrebno da ovdje ulazim u izlaganje ostalih postignuća za koja prahistorija duguje Morganu; u mom radu nalazi se o tome ono što je neophodno. Četrnaest godina, koje su protekle od pojave njegovog glavnog djela, mnogo su obogatile naš materijal za historiju ljudskih prvobitnih društava; antropolozima, putnicima i profesionalnim prahistoričarima pridružili su se stručnjaci uporednog prava i iznijeli dijelom nov materijal a dijelom nova gledišta. Poneka pojedinačna Morganova hipoteza poljuljana je time ili čak i oborenja. Ali novoskupljeni materijal nije nigdje doveo do toga da se njegova

velika osnovna gledišta potisnu drugim gledištima. Red koji je on unio u prahistoriju važi još i danas u glavnim linijama. Čak se može reći da taj red dobiva sve više i više opće priznanje, i to u istoj mjeri u kojoj se nastoji prikriti da je on začetnik ovog velikog napretka*.

London, 16. juna 1891.

Friedrich Engels

* Na povratku iz New-Yorka u septembru 1888. sreо sam se s jednim bivšim članom Kongresa za izborni okrug Rochester, koji je poznavao Lewisa Morgana. Na žalost, nije znao baš mnogo da mi priča o njemu. Morgan je živio u Rochesteru kao privatan čovjek zauzet samo svojim studijama. Njegov brat je bio pukovnik i bio zaposlen u Ministarstvu vojske u Washingtonu; posredstvom toga brata uspjelo mu je da zainteresira vladu za svoja istraživanja i da više svojih djela izda o državnom trošku; i moj izvještač se zalagao više puta za tu stvar dok je bio član Kongresa. (Engelsova napomena.)

PORIJEKLO PORODICE, PRIVATNOG VLASNIŠTVA I DRŽAVE

I

PRETHISTORIJSKI STUPNJEVI KULTURE

Morgan je prvi koji je, poznavajući stvar, pokušao da unese izvjestan red u prehistoriju čovječanstva; dokle god znatno prošireni materijal ne učini neophodnim promjene, ostat će bez sumnje na snazi njegova periodizacija.

Od triju glavnih epoha: divljaštva, barbarstva, civilizacije, njega zanimaju, razumije se, samo prve dvije i prijelaz k trećoj. Obje te epohe on dijeli na niži, srednji i viši stupanj, prema napretku u proizvodnji sredstava za život; jer, on kaže:

»Vještina u ovoj proizvodnji odlučujuća je za stupanj ljudske nadmoćnosti i savladavanja prirode; od svih bića jedino je čovjek uspio da gotovo bezuvjetno vlada proizvodnjom sredstava za život. Sve velike epohe ljudskog napretka po-klapaju se, više ili manje neposredno, s epohama povećanja izvora za opstanak.«

Razvoj porodice ide uporedo, ali ne pruža tako odlučna obilježja za podjelu na periode.

1. DIVLJAŠTVO

1. *Niži stupanj.* Djetinjstvo ljudskog roda, koji se još zadržava u svojim prvobitnim boravištima, u tropskim ili suptropskim šumama, živeći bar djelomično na drveću, čime se jedino može objasniti njegov dalji opstanak nasuprot velikim grabljivim životinjama. Plodovi, orasi, korijenje, služili su za ishranu; razvijanje artikuliranog

govora je glavna tekovina ovog doba. Nijedan od naroda koji su poznati u granicama historijskog perioda nije se više nalazio u tom prvo bitnom stanju. Iako je to stanje moglo trajati hiljadama godina, ipak ga ne možemo dokazati na osnovu neposrednih svjedočanstava; ali, čim smo jednom priznali porijeklo čovjeka iz životinjskog carstva, onda je neizbjegna pretpostavka ovog prijelaza.

2. *Srednji stupanj*. Počinje iskoršćivanjem riba (u koje ubrajamo i rakove, školjke i druge vodene životinje) za hranu, i upotrebotom vatre. Ovo dvoje je u vezi, jer se riba kao hrana može potpuno iskoristiti tek pomoću vatre. A s ovom novom hranom ljudi nisu više zavisni od klime i mjesta; držeći se rijeka i morskih obala, oni su mogli, čak i u divljem stanju, da se rasprostrnu po najvećem dijelu zemlje. Grubo izrađena, nebrušena kamena oruđa ranijeg kamenog doba, takozvana paleolitska oruđa, koja sasvim ili većim dijelom spadaju u ovaj period, svojom rasprostranjenosću na svim kontinentima dokazi su tih seoba. Novonaseljene oblasti, kao i neprekidno aktivan pronalazački nagon, u vezi s dobivanjem vatre putem trenja, pružili su nove životne namirnice; tako na primjer korijenja i gomolji, koji sadrže škrobno brašno, pečeni u topлом pepelu ili u jamama za pečenje (zemljanim pećima); pa divljač koja, s pronalaskom prvog oružja, buzdovana i koplja, postaje povremeni dodatak ishrani. Isključivo lovačkih naroda kakvi se opisuju u knjigama, tj. takvih koji žive samo od lova, nije nikad bilo, zato što je dobit od lova suviše neizvjesna. Uslijed trajne nesigurnosti izvora ishrane javlja se, izgleda, na ovom stupnju ljudožderstvo koje se otada dugo održava. Australijanci i mnogi Polinežani su još i danas na ovom srednjem stupnju divljaštva.

3. *Viši stupanj*. Počinje pronalaskom luka i strijele, uslijed čega divljač postaje redovna životna namirница, a lov jedna od normalnih grana rada. Lük, tetiva i strijela predstavljaju već vrlo složeno oruđe, čiji pronalazak predstavlja dugo, nagomilano iskustvo i izoštrenu inteligenciju, kao i istodobno poznavanje čitavog niza drugih pronalazaka. Ako uporedimo narode koji duduše znaju za luk i strijelu, ali još ne i za lončarsku vještinu (koju Morgan smatra početkom prijelaza u barbarstvo), onda

ćemo stvarno naći već neke početke naseljavanja u selima, izvjesno ovlađivanje proizvodnjom sredstava za život, drveno posuđe i alatke, tkanje prstima (bez razboja) likinih vlakana, pletene korpe od like ili trske, brušeno (neolitsko) kameni oruđe. Vatra i kamena sjekira većinom već pružaju mogućnost pravljenja čunova od izdubljenog stabla, a mjestimično i greda i dasaka za građenje kuća. Sve ove vrste napretka nalazimo npr. kod Indijanaca na sjeverozapadu Amerike, koji doduše znaju za luk i strijelu, ali ne i za lončarstvo. Luk i strijela su bili za divljaštvo ono što je gvozdeni mač bio za barbarstvo, a vatreno oružje za civilizaciju: odlučujuće oružje.

2. BARBARSTVO

1. *Niži stupanj.* Počinje uvođenjem lončarstva. Moguće je dokazati u mnogim slučajevima, a vjerojatno svuda, da je ono nastalo premazivanjem pletenog ili drvenog posuđa ilovačom da bi postalo otporno na vatri, pri čemu se ubrzo uvidjelo da uobličena ilovača služi istom cilju i bez unutrašnjeg suda.

Dovde smo mogli promatrati potpuno opći tok razvijanja, koji važi za određeni period svih naroda bez obzira na mjesto. Ali s početkom barbarstva dostigli smo stupanj na kome dolaze do izražaja različiti prirodni uvjeti oba velika kontinenta. Karakterističan moment perioda barbarstva je pripitomljavanje i odgajivanje životinja i kultura biljaka. Istočni kontinent, takozvani Stari svijet, imao je gotovo sve životinje podobne za pripitomljavanje, i, izuzev jedne, sve vrste žitarica podobne za gajenje; zapadni kontinent, Amerika, imao je od sisavaca podesnih za pripitomljavanje jedino lamu, a i nju samo na jednom dijelu Juga, a od svih žitarica za gajenje samo jednu, ali najbolju: kukuruz. Uslijed ovih različitih prirodnih uvjeta stanovništvo svake hemisfere razvija se odsada svojim posebnim putem, a pojedine stupnjeve na svakom kontinentu dijele različiti kameni-medaši.

2. *Srednji stupanj.* Počinje na Istoku pripitomljavanjem domaćih životinja, a na Zapadu kulturom hranjivanja

vih biljaka pomoću navodnjavanja, i upotrebot adobâ (na suncu osušenih opeka) i kamena za građevine.

Počet ćemo sa Zapadom, jer taj stupanj ovdje nije nigdje premašen prije evropskog osvajanja.

Kod Indijanaca nižeg stupnja barbarstva (svih onih koji su zatečeni istočno od Mississipija) postojalo je, u doba njihova otkrića, već izvjesno vrtno gajenje kukuruza, a možda i bundeva, bostana i drugih vrtnih biljaka, koje im je davalo vrlo važan sastavni dio njihove hrane; oni su stanovali u drvenim kućama, u palisadama opasanim selima. Sjeverozapadna plemena, naročito ona u oblasti rijeke Kolumbije, bila su još na višem stupnju divljaštva i nisu znala ni za lončarstvo, niti za ma kakvu vrstu gajenja biljaka. Nasuprot tome, Indijanci u Novom Meksiku, takozvani Pueblos², Meksikanci, stanovnici centralne Amerike i Peruanci bili su, u doba osvajanja, na srednjem stupnju barbarstva; oni su živjeli u kućama od adoba ili kamena, koje su bile nalik na tvrđave, gajili su u umjetno navodnjavanim baštama kukuruz i druge različite, prema položaju i klimi, hranjive biljke, koje su bile glavni izvor hrane, a pripitomili su čak i neke životinje — Meksikanci purana i druge ptice, Peruanci lamu. Pored toga, umjeli su da obrađuju metale — ali ne i gvožđe, zbog čega su se još uvijek služili kamenim oružjem i kamenim oruđem. Španjolsko osvajanje je, zatim, presjeklo svaki dalji samostalni razvoj.

Na Istoku je počeo srednji stupanj barbarstva pripitomljavanjem životinja koje daju mljeko i meso, dok je ovdje kultura biljaka, izgleda, još dugo u tom periodu bila nepoznata. Pripitomljavanje i odgajivanje stoke i stvaranje većih stada dali su, izgleda, povod za izdvajanje Arijevaca i Semita od ostalih barbara. Evropski i azijski Arijevci imaju još zajednička imena za stoku, ali u imenima kulturnih biljaka nemaju skoro ništa zajedničko.

Stvaranje stada na podesnim mjestima dovelo je do pastirskog života; kod Semita na travnim ravnicama Eufrata i Tigrisa, kod Arijevaca na travnim ravnicama Indije, Oksusa i Jaksartesa, Dona i Dnjepra. Na ivicama takvih predjela pašnjaka mora biti da se najprije izvršilo pripitomljavanje stoke. Stoga je kasnijim genera-

cijama izgledalo da pastirski narodi potječu iz krajeva koji ne samo što nisu kolijevka ljudskog roda, već su, naprotiv, za njihove divlje pretke, pa čak i za ljude nižeg stupnja barbarstva, bili gotovo nenastanjivi. Obrnuto, čim su se ti barbari srednjeg stupnja jednom navikli na pastirski život, nikad im ne bi moglo pasti na pamet da se dobrovoljno vrate s pašnjaka riječnih dolina u šumske predjele, gdje su živjeli njihovi preci. Štaviše, kad su bili potisnuti dalje prema Sjeveru i Zapadu, bilo je Semitim i Arijevcima nemoguće da se sele u zapadnoazijske i evropske šumske predjele prije nego što im je gajenjem žitarica bilo omogućeno da na tom manje povoljnem tlu ishrane svoju stoku, naročito preko zime. Više je nego vjerojatno da je gajenje žitarica ovdje proizašlo iz potrebe hrane za stoku, pa je tek kasnije postalo važno za ljudsku ishranu.

Možda bi trebalo pripisati viši razvoj Arijevaca i Semita njihovoj obilnoj mesnoj i mlijecnoj hrani, naročito njenom povoljnem djelovanju na razvoj djece. Činjenica je da Pueblos-Indijanci iz Novog Meksika, koji su svedeni na gotovo isključivu biljnu hranu, imaju manji mozak od Indijanaca nižeg stupnja barbarstva, koji jedu više mesa i riba. U svakom slučaju, na ovom stupnju postepeno iščezava ljudožderstvo, i održava se jedino kao religijski akt ili, što je ovdje gotovo istovetno, kao magija.

3. *Viši stupanj*. Počinje topljenjem željezne rude i prelazi u civilizaciju pronalaskom alfabetskog pisma i njegovom upotrebom za književne zapise. Ovaj stupanj, kroz koji je, kao što je rečeno, prošla samostalno samoistočna hemisfera, bogatiji je dostignućima u proizvodnji od svih prethodnih stupnjeva zajedno. Tom stupnju pripadaju Grci herojskog doba, italska plemena kratko vrijeme prije osnivanja Rima, Tacitovi Nijemci, Normani u doba Vikinga.

Prije svega, ovdje najprije sretamo željezni raonik sa stočnom vućom, koji je omogućio obrađivanje zemlje u velikim razmjerima, *zemljoradnju*, a time, za ondašnje prilike, praktično neograničeno uvećanje životnih namirnica, kao i krčenje šuma i njihovo preobraćanje u ziratnu zemlju i livadu — što bi opet bilo nemoguće u veli-

kim razmjerima bez željezne sjekire i željeznog ašova. A to je dovelo do brzog povećanja stanovništva i do gусте naseljenosti na malom prostoru. Prije zemljoradnje morao bi nastati sticaj vrlo izuzetnih okolnosti da bi se pola miliona ljudi ujedinilo pod jednu jedinstvenu centralnu upravu; to se vjerojatno nije nikad ni dogodilo.

Puni procvat višeg stupnja barbarstva sretamo u homerovskim spjevovima, naročito u »Ilijadi«. Usavršeno željezno oruđe, mijeh, žrvanj, lončarsko kolo, spravljanje ulja i vina, usavršeno obrađivanje metala, koje prelazi u umjetnički zanat, kola i bojna kola, brodogradnja s gredama i debelim daskama, počeci arhitekture kao umjetnosti, zidom opasani gradovi s kulama i puškarnicama, homerovski ep i čitava mitologija — to su glavna nasljeđa koja su Grci prenijeli iz barbarstva u civilizaciju. Ako s time uporedimo Cezarovo, pa čak i Tacitovo opisivanje Germana³, koji su se nalazili na početku istog kulturnog stupnja iz koga su se Grci Homerova doba baš spremali da prijeđu u viši stupanj, onda vidimo kako bogatstvo razvoja proizvodnje sadrži u sebi viši stupanj barbarstva.

Slika razvoja čovječanstva kroz divljaštvo i barbarstvo ka počecima civilizacije, koju sam ovdje skicirao prema Morganu, već je dovoljno bogata novim i, što je još više, neospornim obilježjima, jer su uzeta neposredno iz proizvodnje. Ipak, ta će slika izgledati blijeda i nepotpuna kad je uporedimo sa slikom koja će nam se ukazati na kraju našeg putovanja; tek tada će biti moguće potpuno osvijetliti prijelaz iz barbarstva u civilizaciju i njihovu upadljivu suprotnost. Zasad možemo Morganovu podjelu ovako uopćiti: Divljaštvo — period u kome prevladava prisvajanje gotovih prirodnih proizvoda; umjetni čovjekovi proizvodi pretežno su pomoćna oruđa za to prisvajanje. Barbarstvo — period čije su tekovine stočarstvo i zemljoradnja, period u kome čovjek stječe metode za povećanu proizvodnju prirodnih proizvoda ljudskom djelatnošću. Civilizacija — period u kome čovjek stječe znanja dalje prerade prirodnih proizvoda, period industrije u pravom smislu riječi, i umjetnosti.

II

PORODICA

Morgan, koji je veliki dio svog života proveo među Irokezima, nastanjenim još i sada u državi New-York, i koji je bio adoptiran u jednom od njihovih plemena (u plemenu Senekâ), našao je da kod njih važi sistem srodstva koji je u protivurječnosti s njihovim stvarnim porodičnim odnosima. Kod njih je prevladavao onaj obostrano lako razrješivi oblik monogamije koji Morgan naziva »sindijazmičkom porodicom«⁴. Potomstvo takvog bračnog para bilo je, dakle, pred cijelim svijetom opće poznato i priznato, nije moglo biti nikakve sumnje na koga se imaju primijeniti nazivi otac, mati, sin, kćerka, brat, sestra. Ali, tome je protivurječila stvarna upotreba ovih izraza. Irokez naziva svojim sinovima i kćerima ne samo svoju vlastitu djecu, nego i djecu svoje braće, a ona njega nazivaju svojim ocem. Djecu svojih sestara, naprotiv, naziva svojim sestrićima i sestričinama, a ona njega ujakom. Obrnuto, pored svoje vlastite djece, Irokeskinja naziva svojim sinovima i kćerima i djecu svojih sestara, a ona nju zovu materom. Djecu svoje braće, naprotiv, ona naziva svojim bratancima i bratanicama, a ona nju nazivaju svojom tetkom. Isto tako djeca braće nazivaju se među sobom braćom i sestrama, također i djeca sestara. Naprotiv, djeca jedne žene i djeca njenog brata nazivaju se uzajamno braćom i sestrama od tetke odnosno od ujaka. I to nisu samo gola imena, već izrazi stvarno važećih gledišta o bliskoći i udaljenosti, jednakosti i nejednakosti krvnog srodstva; a ova gledišta služe za osnovu potpuno razrađenog

sistema srodstva, koji je u stanju da izrazi više stotina različitih srodničkih odnosa jednog istog pojedinca. Šta više, ovaj sistem je ne samo u punoj važnosti kod svih američkih Indijanaca (dosad se nije našao nikakav izuzetak), već isto tako vrijedi, gotovo neizmijenjen, među prastanovnicima Indije, među dravidskim plemenima u Dekanu, i plemenima Gaura u Hindustanu. Izrazi srodstva južnoindijskih Tamila i Seneka-Irokeza u državi New-York podudaraju se još i danas za više od dvije stotine različitih srodničkih odnosa. A i kod tih indijskih plemena, kao i kod svih američkih Indijanaca, srodnički odnosi, koji proistječu iz važećeg oblika porodice, u protivurječnosti su sa sistemom srodstva.

Kako da se to objasni? S obzirom na presudnu ulogu koju ima srodstvo u društvenom uređenju svih divljih i barbarskih naroda, ne može se značenje ovog tako rasprostranjenog sistema likvidirati frazama. Sistem, koji je opće priznat u Americi, koji postoji isto tako u Aziji kod naroda sasvim različite rase, sistem čiji se više ili manje modificirani oblici nalaze u obilju svuda u Africi i Australiji, takav sistem treba historijski objasniti a ne riječima poricati, kao što je to pokušao npr. MacLennan. Nazivi otac, dijete, brat, sestra nisu nikakve prazne počasne titule, već nose sobom potpuno određene, vrlo ozbiljne uzajamne obaveze, čiji skup čini bitni dio društvenog uređenja onih naroda. I objašnjenje se našlo. Na Sendvičkim (Havajskim) otocima postojao je još u prvoj polovini ovog stoljeća oblik porodice u kome su očevi i matere, braća i sestre, sinovi i kćeri, stričevi i strine [odnosno ujaci i ujne ili teci i tetke], sinovci i sinovice [odnosno bratanici i bratanice ili sestrići i sestričine] bili tačno onakvi kakve zahtijeva američko-staroindijski sistem srodstva. Ali čudnovato! Sistem srodstva koji je bio u važnosti na Havajskim otocima nije se opet slagao s oblikom porodice koji je tamo stvarno postojao. Tamo su, naime, sva djeca braće i sestara bez izuzetka braća i sestre, i vrijede kao zajednička djeca ne samo svoje matere i njenih sestara, ili svoga oca i njegove braće, nego kao djeca braće i sestara svojih roditelja bez razlike. Ako, dakle, američki sistem srodstva prepostavlja primitivniji oblik porodice, koji

više ne postoji u Americi, a nalazimo ga još stvarno na Havajskim otocima, to nam, s druge strane, havajski sistem srodstva ukazuje na još primitivniji oblik porodice koji, doduše, nigdje više ne možemo dokazati da postoji, ali koji je *mora* postojati, jer inače ne bi mogao nastati odgovarajući sistem srodstva.

»Porodica je«, kaže Morgan, »aktivni element; ona nikad ne stoji u mjestu, već ide naprijed od nižeg oblika k višem ukorak s društvenim razvojem od nižeg stupnja k višem. Sistemi srodstva su, naprotiv, pasivni; oni registriraju samo u dugim vremenskim razmacima napredak koji je porodica u toku vremena učinila, a radikalno se mijenjaju samo onda kad se porodica radikalno izmjeni.«

»A isto je tako«, dodaje Marx, »i s političkim, pravnim, religijskim, filozofskim sistemima uopće.« Dok porodica nastavlja da živi, sistem srodstva se okoštava, i dok se ovaj i dalje održava na osnovu običaja, porodica ga preraštava. Ali s istom sigurnošću kojom je Cuvier mogao zaključiti po marsupijalnim kostima životinjskog kostura, pronađenog blizu Pariza, da ovaj kostur pripada nekom torbaru i da su tamo nekada živjeli izumrli torbari, istom sigurnošću možemo zaključiti, na osnovu historijski naslijeđenog sistema srodstva, da je postojao odgovarajući mu oblik porodice, koji je izumro.

Sistemi srodstva i oblici porodica koje smo upravo spomenuli razlikuju se od onih koji sad vladaju po tome što svako dijete ima više otaca i matra. Po američkom sistemu srodstva, kome odgovara havajska porodica, brat i sestra ne mogu biti otac i mati istog djeteta; a havajski sistem srodstva pretpostavlja, naprotiv, porodicu u kojoj je to bilo pravilo. Našli smo se ovdje pred nizom oblika porodice koji neposredno protivurječe onim oblicima koji su dosad obično smatrani kao jedini koji važe. Tradicionalno gledište zna samo za monogamiju, pored toga za poligamiju jednog muškarca, možda još za polianandriju jedne žene, — ali pri tom prešućuje, kao što priči filistru koji moralizira, da praksa čutke ali bez ustručavanja prelazi preko ovih brana koje je propisalo službeno društvo. Međutim, proučavanje prahistorije ot-

kriva nam društvena stanja gdje ljudi žive u poligamiji a njihove žene istodobno u poliandriji, i zajednička djeca su stoga i smatrana kao zajednička svih njih; stanja koja sama opet prolaze kroz čitav niz promjena do svog krajnjeg prijelaza u monogamiju. Te promjene su takve vrste da se krug, koji obuhvata zajednička bračna veza i koji je prvobitno bio vrlo širok, sve više i više sužava, dok najzad ne obuhvati samo pojedinačni par, koji oblik danas prevladava.

Rekonstruirajući na taj način historiju porodice, Morgan je došao, u suglasnosti s većinom svojih kolega, do prastanja gdje su vladali neograničeni spolni odnosi u okviru jednog plemena, tako da je svaka žena podjednako pripadala svakom muškarцу, a isto tako svaki muškarac svakoj ženi. Još od prošlog vijeka govorilo se o takvom prastanju, ali samo u općim frazama; tek je Bachofen, i to je jedna od njegovih velikih zasluga, ozbiljno shvatio to prastanje i istraživao tragove tog stanja u historijskim i religijskim predavanjima. Danas znamo da nas ti tragovi, koje je on otkrio, nikako ne vode natrag do društvenog stupnja nereguliranih spolnih odnosa, već do jednog mnogo kasnijeg oblika, grupnog braka. Onaj primitivni društveni stupanj, ako je stvarno postojao, pripada jednoj toliko udaljenoj epohi da mi jedva smijemo očekivati da ćemo naći direktnе dokaze za njegovo ranije postojanje u socijalnim fosilima, kod zaostalih divljaka. Bachofenova zasluga je baš u tome što je postavio ovo pitanje u prvi plan istraživanja.*

* Bachofen je pokazao kako je slabo shvatio ono što je otkrio ili, tačnije, naslutio time što je upotrijebio izraz *heterizam* da bi obilježio to prastanje. Heterizam je Grcima označavao, kad su uveli tu riječ, spolni odnos muškaraca, koji su neoženjeni ili koji žive u monogamiji, s neudatim ženama, te prepostavlja uvjek određeni oblik braka izvan koga se vrši taj odnos, i uključuje već prostituciju, bar kao mogućnost. U nekom drugom smislu riječ nije nikada ni upotrebljavana, i u tom smislu je ja upotrebljavam, zajedno s Morganom. Bachofen unosi svuda nevjerljavne mistifikacije u svoja izvanredno značajna otkrića, uslijed svog uobraženja da historijski nastali odnosi između muškarca i žene imaju svoj izvor u odgovarajućim religijskim predodžbama ljudi, a ne u njihovim stvarnim životnim uvjetima. (*Engelsova napomena.*)

Odskora je ušlo u modu da se poriče taj početni stupanj spolnog života čovjeka. Želi se da se čovječanstvo poštedi te »sramote«. I pri tom se pozivaju ne samo na nedostatak svakog neposrednog dokaza, već naročito na primjer ostalog životinjskog svijeta; Letourneau (»L'évolution du mariage et de la famille«, 1888) je pokupio iz životinjskog svijeta mnogobrojne činjenice prema kojima bi potpuno neregulirani spolni odnosi i ovdje padali nekom niskom stupnju. Ali, iz svih tih činjenica mogu da izvedem samo zaključak da one absolutno ništa ne dokazuju u pogledu ljudi i njihovih prastarih životnih prilika. Parenja na duže vrijeme kod kičmenjaka dovoljno su objašnjena fiziološkim uzrocima, npr. kod ptica potrebom pomoci ženki za vrijeme ležanja na jajima; primjeri vjerne monogamije, kojih ima kod ptica, ne dokazuju ništa u pogledu ljudi iz razloga što ovi ne vode porijeklo od ptica. Ako je pak stroga monogamija kruna svih vrlina, onda prva nagrada pripada trakovici koja u svakom od svojih 50—200 proglotida ili djelića tijela ima potpun ženski i muški spolni aparat, i provodi cio svoj život da se u svakom od ovih djelića sâma sa sobom pari. Ali, ako se ograničimo na sisavce, onda ovdje nalazimo sve oblike spolnog života, promiskuitet, zametke grupnog braka, poligamiju, monogamiju; nedostaje jedino poliandrija, do koje su mogli doći samo ljudi. Čak naši najbliži srodnici, kvadrumani, pružaju nam sve moguće raznolikosti grupiranja mužjaka i ženki, a ako povučemo još uže granice i promatramo samo četiri čovjekolika majmuna, onda Letourneau zna da nam kaže samo da su oni čas monogamski, čas poligamski, dok Saussure tvrdi kod Giraud-Teulona da su oni monogamski. Ni novija tvrđenja o monogamiji čovjekolikih majmuna koja iznosi Westermarck (»The History of Human Marriage«, London 1891) nisu još ni izdaleka nikakvi dokazi. Ukratko, podaci su takve vrste da pošteni Letourneau priznaje:

»Uostalom kod sisavaca ne postoji nikakav uzajamni odnos između stupnja intelektualnog razvoja i oblika spolnih odnosa.«

A Espinas (»Des sociétés animales«, 1877) upravo kaže:

»Horda je najviša socijalna grupa koju možemo naći među životinjama. Ona se, tako izgleda, sastoji od porodica, ali od samog početka *porodica i horda su u sukobu*, one se razvijaju u obrnutom razmjeru.«

Kao što se već vidi iz izloženoga, o porodičnim i drugim društvenim grupama čovjekolikih majmuna ne znamo tako reći ništa određeno; podaci direktno protivu rječe jedan drugom. Tome se ne treba ni čuditi. Koliko li protivurječnosti, koliko potrebe kritičkog ispitivanja i pretresanja kod podataka koje imamo o divljim ljudskim plemenima; a majmunска društva još je mnogo teže promatrati negoli ljudska. Za sada, dakle, moramo da odbacimo svako izvođenje zaključaka iz takvih potpuno nepouzdanih izvještaja.

Naprotiv, navedena Espinasova rečenica pruža nam bolje uporište. Horda i porodica kod viših životinja nisu uzajamne dopune nego suprotnost. Espinas vrlo lijepo pokazuje kako ljubomora mužjaka u doba parenja labavi društvenu vezu horde ili je privremeno raskida.

»Tamo gdje je porodica tijesno povezana, horde se stvaraju samo u rijetkim izuzecima. Naprotiv, tamo gdje vladaju slobodni spolni odnosi ili poligamija, horda se javlja gotovo sama od sebe... Da bi mogla nastati horda, moraju olabaviti porodične veze i individuum se mora ponovo oslobođiti. Stoga tako rijetko nalazimo među pticama organizirana jata... Naprotiv, među sisavcima nalazimo donekle organizirana društva, baš stoga što se ovdje individuum ne utapa u porodicu... Osjećanje zajednice horde, dakle, pri svom nastanku ne može imati većeg neprijatelja od osjećanja porodične zajednice. Ne oklijevajmo da izrazimo: ako se razvio viši društveni oblik od porodice, to se moglo dogoditi samo zahvaljujući tome što je on apsorbirao porodice, koje su pretrpjele temeljite promjene; to ne isključuje da te porodice zahvaljujući baš tome kasnije nađu mogućnost da se ponovo konstituiraju pod beskrajno povoljnijim okolnostima.« (Espinás, 1. c., citirano kod Giraud-Teulona, »Origines du mariage et de la famille«, 1884, str. 518—520.)

Ovdje vidimo da životinjska društva imaju svakako izvjesnu vrijednost za izvođenje zaključaka u pogledu ljudskih društava — ali samo negativnu vrijednost. Kod

viših kičmenjaka postoje, koliko nam je poznato, samo dva oblika porodice: poligamija ili pojedinačno parenje: oba oblika dopuštaju samo jednog odraslog mužjaka, samo jednog muža. Ljubomora mužjaka, koja je istodobno veza i granica porodice, dovodi porodicu životinja u suprotnost prema horde; ljubomora mužjaka tu sprečava stvaranje horde, višeg oblika društvenosti, a tamo je olabavljuje ili raskida za vrijeme parenja, u najboljem slučaju — ometa njen dalji razvitak. To je već dovoljno za dokaz da su životinjska porodica i ljudsko pradruštvo dvije nepomirljive stvari; da praljudi, koji su se s trudom uzdizali iz životinjskog stanja, ili nisu znali ni za kakvu porodicu ili su, u najboljem slučaju, znali za takvu porodicu koja se ne javlja među životnjama. Tako nenaoružana životinja kao što je čovjek u procesu nastajanja mogla bi preživjeti u neznatnom broju čak i u stanju izoliranosti, kad je najviši oblik društvenosti pojedinačno sparivanje, kao što to Westermarck pripisuje gorili i čimpanzi, prema izvještajima lovaca. Ali za uzdizanje iz životinjskog stanja, za ostvarenje najvećeg napretka što ga pokazuje priroda, bio je potreban još jedan element: zamjena pojedinačne oskudne sposobnosti za obranu sjedinjenom snagom i saradnjom horde. Prijelaz u čovječansko stanje iz uvjeta kao što su oni u kojima danas žive čovjekoliki majmuni, bio bi naprosto neobjasniv; ovi majmuni daju prije utisak da su napustili ovu liniju razvoja, da idu u susret postepenom izumiranju, i da su, u svakom slučaju, u opadanju. Već to je dovoljno da bi se odbacilo svako izvođenje uporednih zaključaka o oblicima porodice praljudi, polazeći od oblika porodice čovjekolikih majmuna. Međutim, uzajamna trpeljivost odraslih mužjaka, odsutnost ljubomore bio je prvi uvjet za formiranje takvih većih i trajnijih grupa, u kojima je jedino mogao da se izvrši nastanak ljudi iz životinja. I zaista, šta nalazimo kao najstariji, najprimitivniji oblik porodice, čije historijsko postojanje možemo nepobitno dokazati i koji još i danas možemo ponegdje proučavati? Grupni brak, oblik braka u kome čitava grupa ljudi i čitava grupa žena uzajamno pripadaju

jedni drugima i koji ostavlja malo mesta za ljubomoru. A zatim, na kasnijem stupnju razvoja, nalazimo izuzetni oblik poliandrije, koji je tek u suprotnosti sa svakim osjećanjem ljubomore i koji je stoga nepoznat životinjama. Ali, kako su nam poznati oblici grupnog braka praćeni s tako naročito zamršenim uvjetima koji nas nužno upućuju na ranije, jednostavnije oblike spolnih odnosa, a time, na kraju krajeva, na period nereguliranih spolnih odnosa, koji odgovara prijelazu iz životinjskog stanja u ljudsko, — to nas upućivanja na brakove životinja opet dovode baš na onu tačku odakle bi trebalo da nas jednom zauvijek odvedu.

A šta to znači: neregulirani spolni odnosi? To znači odsutnost zabrana i ograničenja koja danas važe ili su ranije važila. Vidjeli smo već kako je pala brana ljubomore. Ako je išta pouzdano, onda je svakako to da je ljubomora osjećanje koje se razvilo relativno kasno. Isto to vrijedi i za predodžbu o rodoskvru. Ne samo da su braća i sestre prvobitno bili muž i žena, nego su i danas još kod mnogih naroda dozvoljeni i spolni odnosi između roditelja i djece. Bancroft (»The Native Races of the Pacific States of North America«, 1875, knj. I) potvrđuje postojanje takvih odnosa među Kavijatima na Beringovu moreuzu, među Kadijacima blizu Aljaske, među Tinejima u unutrašnjosti Britanske Sjeverne Amerike; Letourneau izvještava o istoj činjenici među Čipvej-Indijancima, Kukusima u Čileu, Karaibima, Karenima u Indokini; a da i ne govorimo o kazivanjima starih Grka i Rimljana o Parćanima, Perzijancima, Skitima, Hunima itd. Prije no što je pronađeno rodoskvru (a ono je pronalazak, i to vrlo dragocjen), spolni odnosi između roditelja i djece nisu mogli izgledati strašniji od spolnih odnosa između drugih osoba koje pripadaju raznim generacijama, a to se još i danas dešava, čak i u najfilistarским zemljama, ne izazivajući veliko užasavanje; čak stare »djevice« od preko šezdeset godina udaju se kada, ako su dovoljno bogate, za mlade ljude u tridesetim godinama. Ali ako razmotrimo najprimitivnije poznate oblike porodice nezavisno od predodžbi o rodoskvru

koje su u vezi s njima, — predodžbe koje se potpuno razlikuju od naših i koje im često upravo protivurječe, — onda dolazimo do oblika spolnog odnosa koji se može obilježiti jedino kao nereguliran. Nereguliran utoliko ukoliko još ne postoji ograničenja koja je kasnije postavio običaj. Ali iz toga ne proistječe nužno potpuna zbrka spolnih odnosa u svakidašnjoj praksi. Povremena pojedinačna sparivanja nikako nisu isključena, pa otud ona i danas predstavljaju većinu slučajeva u grupnom braku. I kad Westermarck, najnoviji među autorima koji poriču takvo jedno prvobitno stanje, označava kao brak svako stanje u kome oba spola ostaju spareni sve do rođenja potomka, onda valja reći da se brak takve vrste može javiti u stanju nereguliranih spolnih odnosa ne protivurječeći nereguliranosti, tj. odsustvu ograničenja koja je postavio običaj. Westermarck, naravno, polazi od gledišta da

»nereguliranost uključuje i ugušivanje individualnih naklonosti«, tako da je »prostitucija njen pravi oblik«.

Meni se, naprotiv, čini da je nemoguće ikakvo razumijevanje primitivnih prilika dokle god se na njih gleda kroz naočare bordela. Vratit ćemo se na ovu tačku kod grupnog braka.

Po Morganu, iz tog prastanja nereguliranih spolnih odnosa razvila se, vjerojatno, vrlo rano:

1. *Porodica krvnog srodstva*, prvi stupanj porodice. Ovdje su bračne grupe izdvojene po generacijama: svi djeđovi i babe su u okviru porodice međusobno muževi i žene, isto tako njihova djeca, dakle očevi i matere, kao što će opet njihova djeca činiti treći krug zajedničkih supruga, a njihova djeca, praunuci prvih, četvrti krug. Dakle, u tom obliku porodice samo preci i potomci, roditelji i djeca isključeni su iz uzajamnih bračnih prava i dužnosti (kao što bismo mi rekli). Između rođene braće i sestara i braće i sestara drugog i daljih stupnjeva ne pravi se razlika, svi su braća i sestre među sobom i baš stoga su svi jedno drugom muž i žena. Odnos brata i sestre uključuje u sebi, na ovom stupnju, vršenje uzajam-

nih spolnih odnosa*. Tipičan oblik takve porodice sastojao bi se od potomstva jednog para, u kome su opet potomci svakog pojedinog stepena među sobom braća i sestre i baš stoga međusobno muževi i žene.

Porodica krvnog srodstva izumrla je. Čak ni najprimitivniji narodi za koje historija zna ne pružaju za to никакav primjer koji se može dokazati. Da je ona, međutim, *moral*a postojati, prinuđeni smo da priznamo, jer havajski sistem srodstva, koji još i sada vrijedi u cijeloj Polineziji, izražava stupnjeve krvnog srodstva koji mogu nastati samo u tom obliku porodice; na to nas primorava cio dalji razvoj porodice, koji uvjetuje taj oblik kao nužni prethodni stupanj.

2. *Porodica punaluđ*. Ako se prvi korak u organizaciji sastojao u tom da se roditelji i djeca isključe iz uzajamnih spolnih odnosa, onda se drugi korak sastojac u isključenju sestara i braće. Ovaj korak je bio, zbog veće jed-

* U jednom pismu, napisanom u proljeće 1882.⁵ Marx se izražava najoštlijim riječima o potpunom falsifikatu prastarog doba u Wagnerovom tekstu Nibelunga. »Da li se ikad čulo da je brat zagrio sestruru kao nevjestu?« Tim Wagnerovim »bogovima pohote«, koji na sasvim moderan način začinjavaju svoje ljubavne pustolovine s malčice rodoskrnuća da bi bile pikantnije, Marx odgovara: »U prastaro doba sestra je bila žena, i to je bilo moralno. — (Uz četvrtu izdanje.) Jedan Wagnerov francuski prijatelj i poštovalač ne slaže se s ovom primjedbom i primjećuje da već u starijoj Edi, koja je služila kao osnova Wagneru, u »Egizdreku«, Loki predbacuje Freji: »Pred bogovima ti zagri rodenog brata.« Da je, dakle, brak između brata i sestre bio već tada strogo zabranjen. »Egizdrek« je izraz doba u kome je bila potpuno uništena vjera u stare mitove; ona je prava područljiva pjesma o bogovima u stilu Lukijana. Ako Loki, kao Mefisto, u njoj čini takav prijekor Freji, onda to prije govori protiv Wagnera. Pored toga, nekoliko stihova dalje, Loki kaže Njerdru (Njördhr): »Sa svojom sestrom rodio si (takvog) sina« (vidi systur thinni gatzu slikan mög). Njerdr, doduše, nije Az, nego Van, i u sagi o Inglingu kaže da su brakovi između braće i sestara ubičajeni u zemlji Vana, što nije slučaj s Azimom⁶. To bi pokazivalo da su Vani stariji bogovi od Aza. Svakako Njerdr živi među Azima kao među sebi ravnima, a onda je »Egizdrek« prije dokaz da u vrijeme nastanka norveških saga o bogovima brak između brata i sestre, bar među bogovima, još nije izazivao gnušanje. Ako bi netko htio da opravda Wagnera, onda bi možda bolje učinio da se umjesto na Edu pozove na Goethea koji u baladi o bogu i bajaderi čini sličnu grešku u pogledu religijskog podavanja žena, upoređujući i suviše taj običaj s modernom prostitucijom. (*Engelsova napomena.*)

nakosti starosti učesnika, beskrajno važniji, ali i teži od prvog. Izvršen je postepeno, počinjući vjerojatno s isključenjem spolnih odnosa između rođene braće i sestara (tj. s materine strane), najprije u pojedinim slučajevima, prelazeći postepeno u pravilo (na Havajskim otocima bilo je izuzetaka još i u ovom vijeku), i završujući sa zabranom braka čak između braće i sestara pobočnih linija, tj. kako bismo mi rekli, između djece, unučadi i praunučadi braće i sestara; on pruža, po Morganu,

»izvanrednu ilustraciju djelovanja principa prirodnog odbiranja«.

Nesumnjivo da su se plemena kod kojih je sparivanje bliskih srodnika bilo ograničeno ovim napretkom morala brže i punije razvijati od onih kod kojih je brak između braće i sestara bio i dalje pravilo i zapovijest. A kako se silno osjetilo djelovanje ovog napretka, dokazuje ustanova *gensa*, koja je neposredno iz njega proizašla i koja daleko premaša cilj, ustanova koja čini osnovu društvenog uređenja većine, ako ne i svih barbarских naroda na zemlji i iz koje, u Grčkoj i Rimu, neposredno prelazimo u civilizaciju.

Svaka praporodica morala se, najkasnije poslije nekoliko generacija, pocijepati. Prvobitno komunističko zajedničko gospodarstvo, koje bez izuzetka vlada sve do pozognog srednjeg barbarstva, uvjetovalo je maksimalnu veličinu porodične zajednice, koja je promjenljiva prema okolnostima, ali na svakom mjestu prilično određena. Čim se javila predodžba o nedopustivosti spolnih odnosa između djece jedne matere, morao se osjetiti njen utjecaj prilikom takvog cijepanja starih i osnivanja novih kućnih zajednica (koje se, međutim, nisu nužno poklapale s porodičnom grupom). Jedan ili više nizova sestara postali su jezgra jedne kućne zajednice, njihova rođena braća jezgra druge. Tako ili slično proizašao je iz porodice krvnog srodstva oblik porodice koji je Morgan nazvao porodicom punaluā. Po havajskom običaju, izvjestan broj sestara, rođenih ili daljih (tj. sestara drugog ili daljeg stupnja), bile su zajedničke žene svojih zajedničkih muževa, ali s isključenjem svoje braće; ovi muževi nisu se

više međusobno nazivali braćom, što nisu više ni morali biti, nego punaluom, tj. prisnim drugom, tako reći ortakom. Isto tako, jedan niz braće, rođene ili dalje, bio je u zajedničkom braku s izvjesnim brojem žena, koje *nisu* njihove sestre, i te su se žene međusobno nazivale punaluama. Ovo je klasični oblik jedne porodične formacije, koji je kasnije dopuštao niz varijacija, a čija je bitna, karakteristična crta bila: uzajamna zajednica muževa i žena u okviru određenog porodičnog kruga, iz koga su međutim bila isključena braća žena, najprije rođena, a kasnije i dalja, i također, obratno, sestre muževa.

Ovaj oblik porodice daje nam s najpotpunijom tačnošću stupnjeve srodstva koji su izraženi u američkom sistemu. Djeca sestara moje matere su još uvijek njeni djeca, isto tako djeca braće moga oca također njegova djeca, a sva ona moja braća i sestre; ali su sada djeca braće moje matere njeni bratanci i bratanice, djeca sestara moga oca njegovi sestrići i sestričine, a svi oni moja braća i sestre od ujaka odnosno od tetke. Jer dok su muževi sestara moje matere još uvijek njeni muževi, a isto tako žene braće moga oca također još i njegove žene — pravno, ako ne uvijek i stvarno, — društvena zabrana spolnih odnosa između braće i sestara podijelila je sad djecu braće i sestara, koja su dotle bila smatrana kao braća i sestre, u dvije klase: jedna ostaju kao i prije (dalja) braća i sestre među sobom, druga — u jednom slučaju bratovljeva djeca, u drugom sestrina djeca — *ne mogu* više biti braća i sestre, ona ne mogu više imati zajedničke roditelje, ni oca, ni mater, niti oba, i stoga je ovdje prvi put nužna klasa sestrića i sestričina, bratanaca i bratanica, braće i sestara od ujaka odnosno od tetke, koja bi u ranijem porodičnom poretku bila besmislena. Američki sistem srodstva, koji izgleda naprosto besmislen pri svakom obliku porodice zasnovane na monogamiji bilo koje vrste, nalazi, do najmanjih pojedinsti, svoje racionalno objašnjenje i prirodno obrazloženje u porodici punaluā. Porodica punaluā ili njoj sličan oblik morao je biti bar isto toliko rasprostranjen koliko je bio rasprostranjen taj sistem srodstva.

O ovom obliku porodice, čije je postojanje na Havajskim otocima stvarno dokazano, dobili bismo obavješte-

nja vjerojatno iz cijele Polinezije, da nisu pobožni misionari, kao nekada španjolski kaluđeri u Americi, u takvim protivkršćanskim odnosima vidjeli samo običnu »gnusobu«*. Kad nam Cezar priča o Britima, koji su onda bili na srednjem stupnju barbarstva, da »po deset ili dvanaest njih zajednički imaju svoje žene, i to najčešće braća s braćom i roditelji s djecom« — onda se ovo najbolje objašnjava kao grupni brak. Barbarske materne nemaju deset do dvanaest dovoljno odraslih sinova koji bi mogli imati zajedničke žene, ali američki sistem srodstva, koji odgovara porodica punaluā, daje mnogo braće, jer su svi bliski i dalji srodnici jednog muškarca u istoj generaciji njegova braća. Ono »roditelji s djecom« svakako je Cezarovo pogrešno shvaćanje; ali da su se otac i sin, ili mati i kći mogli nalaziti u istoj bračnoj grupi nije, međutim, u ovom sistemu potpuno isključeno, ali je svakako isključeno za oca i kćer, ili za majku i sina. Isto tako ovaj ili sličan oblik grupnog braka daje najjednostavnije objašnjenje izvještaja Herodota i drugih starih pisaca o zajednici žena kod divljih i barbarskih naroda. To vrijedi i za izvještaje Watsona i Kaye-a (»The People of India«) o Tikurima u Audu (sjeverno od Gangesa):

»Oni zajednički žive (tj. spolno) skoro izmiješano u velikim zajednicama, i ako se dvoje od njih smatraju kao muž i žena, to je ova veza ipak samo nominalna.«

U najvećem broju slučajeva ustanova *gensa* izgleda da je proizašla neposredno iz porodice punaluā. Doduše, i australijski sistem klase⁹ pruža polaznu tačku za to; Australijanci imaju gensove, ali još ne porodicu punaluā, već jedan grublji oblik grupnog braka.

Kod svih oblika grupne porodice neizvjesno je tko je otac nekom djitetu, ali je izvjesno tko mu je mati. Iako

*Više ne može biti sumnje da se tragovi nereguliranih spolnih odnosa, Bachofenovih takozvanih »rađanja u razvratu«, koje on misli da je pronašao, svode na grupni brak. »Ako Bachofen nalazi da su ovi brakovi punaluā »bez zakona«, onda bi čovjek iz onog perioda našao da je većina današnjih brakova između bliskih i dalekih rođaka s očeve i materine strane rodoskrnuće, naime da su to brakovi između braće i sestara koji su u krvnom srodstvu.« (Marx.) (Engelsova napomena.)

ona *svu* djecu cijelokupne porodice naziva svojom djecom i ima materinske dužnosti prema njima, ipak ona poznaje svoju rođenu djecu između ostalih. Jasno je, dakle, da se porijeklo, dok postoji grupni brak, može utvrditi samo s materine strane, da se, dakle, priznaje samo ženska loza. U stvari je tako kod svih naroda divljih i na nižem stupnju barbarstva; i Bachofenova je druga velika zasluga u tome što je to prvi otkrio. On označava ovo isključivo priznanje porijekla po materi i nasljedne odnose koji su se u toku vremena odavde razvili izrazom — materinsko pravo [matrijarhat]; zadržat će ovaj izraz kratkoće radi. Ali on je pogrešan, jer na ovom društvenom stupnju ne može biti ni govora o pravu u juridičkom smislu.

Uzmemli li sad iz porodice punaluâ jednu od obiju tipičnih grupa, naime grupu niza rođenih ili daljih sestara (tj. onih koje u prvom, drugom ili daljem stupnju vode porijeklo od rođenih sestara), zajedno s njihovom djecom i njihovom rođenom ili daljom braćom s materine strane (koji, po našoj prepostavci, *nisu* njihovi muževi!), onda imamo tačan krug lica koja će se kasnije pojaviti kao članovi gensa, u praobliku ove ustanove. Svi oni imaju zajedničku pramajku, i na osnovu porijekla od nje ženski potomci svake generacije su sestre. Muževi ovih sestara, međutim, ne mogu više biti njihova braća, dakle ne potječu od ove pramajke, ne pripadaju, prema tome, grupi krvnih srodnika, kasnijem gensu; ali njihova djeca pripadaju ovoj grupi, jer je porijeklo s materine strane, kao jedino izvjesno, odlučujuće. Čim je jednom utvrđena zabrana spolnih odnosa između sve braće i sestara, čak i najdaljih kolateralnih rođaka s materine strane, pretvorila se i gornja grupa u gens; tj. konstituirala se kao postojan krug krvnih srodnika po ženskoj lozi koji ne smiju stupati u međusobne brakove, a taj se krug odsada sve više i više učvršćuje drugim zajedničkim ustanovama društvenog i religijskog karaktera i razlikuje od ostalih gensova istog plemena. O tome opširno kasnije. No ako uviđamo da se gens razvija ne samo neminovno, nego čak i sasvim prirodno iz porodice punaluâ, onda je prirodno da pretpostavimo, kao gotovo pouzdano, ranije postojanje ovog oblika porodice kod svih naroda kod kojih se mogu dokazati gentilne

ustanove, tj. gotovo kod svih barbarских i kulturnih naroda.

Kad je Morgan pisao svoju knjigu, naše znanje o grupnom braku bilo je još vrlo skučeno. Znalo se nešto malo o grupnim brakovima Australijanaca, organiziranih u klase, a pored toga Morgan je objavio već 1871. izvještaje koje je dobio o havajskoj porodici punaluâ. Porodica panaluâ je, s jedne strane, pružala potpuno objašnjenje za sistem srodstva koji je vladao među američkim Indijancima, a koji je Morganu bio polazna tačka svih njegovih istraživanja; ona je, s druge strane, činila pogodnu polaznu tačku za izvođenje matrijarhalnog gensa; ona je, najzad, predstavljala mnogo viši stupanj razvoja od australijskih klasa. Bilo je, dakle, shvatljivo što ju je Morgan smatrao kao razvojni stupanj koji nužno pretodi sindijazmičkom braku, i što joj je pripisivao opću rasprostranjenost u ranije doba. Otada smo upoznali niz drugih oblika grupnog braka, i sada znamo da je Morgan ovdje otišao suviše daleko. Ali on je ipak imao sreću što je u svojoj porodici punaluâ naišao na najviši, klasični oblik grupnog braka, na onaj oblik iz koga se najjednostavnije objašnjava prijelaz u viši oblik.

Za najbitnije obogaćenje našeg znanja o grupnom braku zahvaljujemo engleskom misionaru Lorimeru Fisonu, koji je godinama studirao ovaj oblik porodice na njegovom klasičnom tlu, u Australiji. Najniži stupanj razvoja našao je među australijskim crncima na Mount Gambieru u Južnoj Australiji. Ovdje je cijelo pleme podijeljeno na dvije velike klase, na Kroki i Kumite. Spolni odnosi su u okviru svake od ovih klasa strogo zabranjeni; naprotiv, svaki muškarac jedne klase je po rođenju muž svake žene druge klase, a ova je po rođenju njegova žena. Nisu u braku pojedinci jedan s drugim, nego čitave grupe, klasa s klasom. I valja primjetiti da se ovdje nigdje ne pravi ograničenje zbog razlike starosti ili specijalnog krvnog srodstva, izuzev ukoliko to nije uvjetovano raspadanjem na dvije egzogamske klase. Jedan Kroki ima za zakonitu ženu svaku kumitsku ženu, ali kako njegova rođena kći, kao kći jedne kumitske žene pripada po matrijarhatu također Kumitim, to je ona time po rođenju žena svakog Krokia, dakle i svog oca. U najmanju

ruku, organizacija klasa kakvu poznajemo ne sprečava to. Ili je, dakle, ova organizacija nastala u doba kad se, posred ove nejasne težnje da se ograniči incest, u spolnim odnosima između roditelja i djece nije vidjelo ništa narочito grozno — u kom slučaju bi sistem klasa morao nastati neposredno iz stanja nereguliranih spolnih odnosa. Ili su pak spolni odnosi između roditelja i djece bili već običajem zabranjeni kad su nastale klase, i u tom slučaju današnje stanje ukazuje na postojanje porodice krvnog srodstva prije toga i predstavlja prvi korak izlaska iz nje. Ovo posljednje je vjerojatnije. Koliko je meni poznato, u Australiji nema primjera bračnog života između roditelja i djece. A i kasniji oblik egzogamije, matrijarhalni gens, po pravilu prečutno pretpostavlja zabranu ovih odnosa kao nešto što je već zatekao pri svom osnivanju.

Sistem dviju klasa nađen je, osim na Mount Gambieru u Južnoj Australiji, također i na rijeci Darling, dalje na istoku, i u Queenslandu, na sjeveroistoku, dakle kako je rasprostranjen. On isključuje samo brakove između braće i sestara, između djece braće i između djece sestara s materine strane, jer ovi pripadaju istoj klasi; naprotiv, djeca sestre i brata mogu sklapati brakove među sobom. Dalji korak u sprečavanju incesta nalazimo kod Kamilaroa na rijeci Darling u Novom Južnom Walesu, gdje su se obje prvobitne klase raspale na četiri, a svaka od ove četiri klase je ukupno uzevši u braku s određenom drugom klasom. Prve dvije klase su jedna drugoj rođeni supruzi; prema tome da li mati pripada prvoj ili drugoj klasi, djeca ulaze u treću ili četvrtu klasu; djeca ovih obiju klasa, koje su također u braku jedna s drugom, pripadaju opet prvoj ili drugoj klasi. Tako da jedna generacija uvijek pripada prvoj i drugoj klasi, slijedeća — trećoj i četvrtoj, a treća generacija opet prvoj i drugoj. Prema tome, djeca braće i sestara (s materine strane) ne mogu biti muž i žena, ali zato mogu biti unučad braće i sestara. Ovo neobično komplikirano uređenje još više se zamršuje nakalemnjivanjem — svakako kasnijim — matrijarhalnih gensova na nj, ali u to ne možemo ovdje ulaziti. Vidi se upravo kako težnja za sprečavanjem in-

cesta dolazi uvijek iznova do izražaja, ali sasvim instinktivno, nasumce, bez jasne svijesti o cilju.

Grupni brak, koji je ovdje, u Australiji, još brak klasa, masovno bračno stanje čitave klase muškaraca, često rasutih širom cijelog kontinenta, s isto tako rasprostranjenom klasom žena — ovaj grupni brak ne izgleda izbliza baš tako užasno kao što ga zamišlja fantazija filistra, koja je navikla na bordelske prilike. Naprotiv, proteklo je mnogo godina prije nego što se i naslućivalo njegovo postojanje, a i u posljednje vrijeme ono se opet osporava. Površni promatrač vidi u grupnom braku labav oblik monogamije i mjestimično poligamiju s povremenim nevjerstvom. Potrebno je tome posvetiti godine, kao što su to učinili Fison i Howitt, da bi se u tim bračnim odnosima, koji u svojoj pракsi običnog Evropljanina nekako podsjećaju na njegove domaće bračne odnose, otkrio zakon koji ih regulira, zakon po kome strani australijski crnac, udaljen hiljadama kilometara od svog zavičaja, među ljudima čiji jezik ne razumije, ipak često u svakom logoru, u svakom plemenu nalazi žene koje mu se podaju bez otpora i bez zazora, i po kome onaj koji ima više žena ustupa gostu jednu od njih za noć. Tamo gdje Evropljanin vidi nemoralnost i bezakonje, u stvari vlada strogi zakon. Žene pripadaju bračnoj klasi stranca i stoga su one njegove žene po rođenju; isti moralni zakon koji upućuje oboje jedno na drugo zabranjuje pod kaznom javne osude svaki spolni odnos izvan bračnih klasa koje pripadaju jedna drugoj. Čak i tamo gdje se žene optimaju, kao što se to često događa, a što je u nekim krajevima pravilo, brižljivo se poštuje zakon klasa.

Pri otmici žena, uostalom, javlja se već trag prijelaza k monogamiji, barem u obliku sindijazmičkog braka: kad mladić, uz pomoć svojih prijatelja, otme ili odvede djevojku, onda svi oni redom imaju spolni odnos s njom, ali poslije toga nju smatraju za ženu mladića koji je otmicu pokrenuo. I obrnuto, kad oteta žena pobegne od muža, pa je uhvati neki drugi, onda je ona njegova žena, a prvi je izgubio svoje pravo prvenstva. Pored i u okviru grupnog braka, koji dalje postoji kao opći oblik, stvaraju se, dakle, odnosi ekskluzivnosti, sparivanja na duže ili kraće vrijeme, pored toga poligamija, tako da

se grupni brak i ovdje nalazi u odumiranju i da je pitanje samo tko će, pod evropskim utjecajem, prije nestati s pozornice: grupni brak ili australijski crnci koji su mu privrženi.

Brak između čitavih klasa, koji prevladava u Australiji, svakako je vrlo nizak i primitivan oblik grupnog braka, dok je porodica punaluča, ukoliko nam je poznato, njegov najviši razvojni stupanj. Prvi oblik, izgleda, više odgovara društvenom stanju skitačkih divljaka, drugi oblik pretpostavlja već relativno stalne naseobine komunističkih zajednica, i neposredno vodi u slijedeći, viši razvojni stupanj. Između oba oblika naći ćemo sigurno još neke srednje stupnjeve; pred nama je zasad tek otkrivena, još gotovo potpuno neispitana oblast istraživanja.

3. *Sindijazmička porodica*. Izvjesno sparivanje, na kraće ili duže vrijeme, vršilo se već u vrijeme grupnog braka, ili još i ranije; muž je imao glavnu ženu (jedva bi se moglo reći: ljubimicu) među mnogim ženama, a on je za nju bio najglavniji muž među ostalima. Ova okolnost znatno je pridonijela konfuziji misionara, koji su u grupnom braku vidjeli čas nereguliranu zajednicu žena, čas samovoljnu preljubu. Ali ovakvo uobičajeno sparivanje moralo se sve više ustaljivati ukoliko se gens više razvijao i ukoliko su mnogobrojnije bile klase »braće« i »sestar«, među kojima je brak bio nemoguć. Poticaj koji je gens dao u sprečavanju braka između krvnih srodnika širio se još dalje. Tako nalazimo da je kod Irokeza i većine drugih Indijanaca, koji su bili na nižem stupnju barbarstva, zabranjen brak između svih srodnika koje nabrala njihov sistem i kojih ima više stotina vrsta. Pri ovoj sve većoj zamršenosti bračnih zabrana grupni brakovi su sve više postajali nemogući; njih je potisla *sindijazmička porodica*. Na ovom stupnju jedan muškarac živi s jednom ženom, ali tako da poligamija i prigodna nevjerstva ostaju pravo muškaraca, iako se poligamija rijetko javlja iz ekonomskih razloga, dok se od žena, za vrijeme trajanja zajedničkog života, najčešće zahtijeva najstroža vjernost i njeno se brakolomstvo okrutno kažnjava. Međutim, bračna veza se obostrano lako raskida i djeca pripadaju i dalje, kao dosad, samo materi.

I na ovo isključivanje krvnih srodnika od bračne veze, koje se sve više proširuje, prirodno odabiranje utječe dalje. Po Morganovim riječima:

»Brakovi između gensova koji nisu u krvnom srodstvu radi su fizički i umno snažniju rasu; dva napredna plemena pomiješala su se, i nove lubanje i mozgovi prirodno su se povećavali dok nisu obuhvatili sposobnosti oba plemena.«

Plemena sa gentilnim uređenjem su morala na taj način stići nadmoćnost nad zaostalim plemenima, ili ih povući za sobom svojim primjerom.

Razvoj porodice u prahistoriji sastoji se, prema tome, u neprekidnom sužavanju kruga — koji prvobitno obuhvata cijelo pleme — u čijem okviru vlada bračna zajednica između oba špola. Stalnim isključivanjem najprije bližih, zatim sve daljih srodnika, najzad čak i onih koji su se samo ženidbom ili udajom orodili, postaje, na kraju krajeva, praktično nemoguća svaka vrsta grupnog braka; naposljetku ostaje za prvi mah još labavo povezan par, molekula, čijim raspadom brak uopće prestaje. Već iz ovoga se vidi koliko je malo veze imala individualna spolna ljubav u današnjem smislu riječi s nastankom monogamije. To još više dokazuje praksa svih naroda na tom stupnju. Dok u ranijim oblicima porodice muškarci nisu nikad oskudjevali u ženama, nego su ih, naprotiv, imali više nego dovoljno, sad su žene postale rijetke i tražene. Stoga sa sindijazmičkim brakom počinje otmica i kupovanje žena — veoma rasprostranjeni simptomi, ali ništa više do simptomi korenitije promjene koja je nastupila; ove simptome, koji su samo metode pribavljanja žena, pedantni Škotlandanin MacLennan, međutim, pretvorio je pod imenima »brak otmicom« i »brak kupovanjem« u posebne klase porodica. Uostalom, sklapanje braka u američkim Indijanaca i drugih naroda (na istom stupnju) nije stvar učesnika, koje često i ne pitaju, nego njihovih matera. Često tako sklope vjeridbu između dvije osobe koje su potpuno nepoznate jedna drugoj, i zaključeni posao im stavljaju do znanja tek kad se približi vrijeme sklapanja braka. Prije svadbe mladoženja daje gentilnim srodnicima nevjeste (dakle njenim srodnicima po materi, a ne ocu i njegovojo rodbini) po-

klone koji važe kao kupovni darovi za ustupljenu djevojku. Brak se još može raskinuti po želji svakog od supruga; ali postepeno se razvilo kod mnogih plemena, npr. kod Irokeza, javno mnjenje koje nije bilo naklonjeno takvim razvodima; pri nesuglasicama, gentilni srodnici obje strane posreduju, i tek kad oni ne uspiju, brak se razvodi, djeca ostaju ženi, a svakoj strani je dozvoljeno da stupi u nov brak.

Sindijazmička porodica, koja je i sama suviše slaba i nestalna da bi imala potrebu ili bar želju za vlastitim gospodarstvom, nikako ne raščinja komunističko gospodarstvo naslijedeno iz ranijeg doba. Ali komunističko gospodarstvo znači vladavinu žena u kući, kao što isključivo priznanje rođene matere, uslijed nemogućnosti da se sa sigurnošću zna rođeni otac, znači veliki ugled žena, tj. matera. Jedna od najapsurdnijih predodžbi, naslijednih iz doba prosvijećenosti XVIII vijeka, jeste da je žena bila na početku društva robinja muškarca. Žena ima u svih divljaka i svih barbara na nižem i srednjem stupnju, djelomično još i na višem stupnju, ne samo slobodan, već i vrlo poštovan položaj. Šta ona znači još u sindijazmičkom braku, može da posvjedoči Arthur Wright, dugo-godišnji misionar među Seneka-Irokezima:

»Što se tiče njihovih porodica u doba kad su oni još stanovali u starim dugim kućama (komunistička gospodarstva više porodica) ... tamo je uvijek prevladavao jedan klan (gens), tako da su žene uzimale svoje muževe iz drugih klanova (gensova) ... Obično je ženski dio vladao kućom; zalihe su bile zajedničke; ali teško nesretnom suprugu ili ljubavniku koji je bio suviše lijen, ili nespretan da pridonesi svoj dio zajedničkoj zalihi. Bez obzira na broj djece ili na veličinu lične imovine u kući, mogao je svakog trenutka očekivati naredbu da pokupi svoje stvari i da se gubi. I on nije smio pokušati da se tome suprotstavi; kuća bi mu bila pakao, ostajalo mu je jedino da se vrati svome vlastitom klanu (gensu) ili pak, što je bio najčešći slučaj, da potraži nov brak u nekom drugom klanu. Žene su bile glavni činilac u klanovima (gensovima), a i svuda inače. One se ne bi kolebale, kad prilika zahtijeva, da zbace poglavicu i da ga vrate u redove običnih ratnika.«

Komunističko domaćinstvo, u kome većina ili sve žene pripadaju jednom istom gensu, a muškarci se dijele na različite gensove, jeste stvarna podloga one prevlasti

žena koja je u prastaro doba bila općenito rasprostranjena. Što je i ovo otkrio, treća je Bachofenova zasluga. — Mogu još dodati da izvještaji putnika i misionara o opterećivanju žena prekomjernim radom kod divljaka i barbara nikako ne protivurječe onome što je rečeno. Podjela rada između oba spola uvjetovana je sasvim drugim uzrocima, a ne položajem žene u društvu. Narodi u kojima žene moraju da rade mnogo više nego što mi zamisljajno da im priliči, imaju za žene često daleko više stvarnog poštovanja nego naši Evropljani. Dama civilizacije, okružena lažnim poštovanjem i odstranjena od svakog stvarnog posla, ima beskrajno niži društveni položaj nego žena barbarstva, koja teško radi, ali koja u svome narodu vrijedi za stvarnu damu (lady, frowa, Frau = gospodarica) i koja je i bila takva po svome karakteru.

Da li je sindijazmički brak danas potpuno potisnuo u Americi grupni brak, na to pitanje dat će odgovor bliže ispitivanje sjeverozapadnih i naročito južnoameričkih naroda, koji se još nalaze na višem stupnju divljaštva. O spolnoj slobodi ovih posljednjih saopćeni su toliki primjeri da se ovdje jedva može pretpostaviti da je potpuno prevladan stari grupni brak. U svakom slučaju, još nisu nestali svi njegovi tragovi. Kod najmanje četrdeset sjevernoameričkih plemena ima pravo muškarac koji se oženi najstarijom sestrom da isto tako uzme za žene sve njene sestre, čim one dostignu potrebnu starost: ostatak zajednice muževa za cio niz sestara. A o stanovnicima Kalifornijskog poluotoka (viši stupanj divljaštva) saopćava Bancroft da oni imaju izvjesne svečanosti, gdje se više »plemena« sastaju u cilju vršenja neograničenih spolnih odnosa. To su očigledno gensovi, koji su u ovim svečanostima sačuvali nejasno sjećanje na doba kad su žene jednog gensa imale za svoje muževe sve muškarce drugog gensa, i obratno. Isti običaj još vlada u Australiji. Kod nekih naroda dešava se da stariji ljudi, poglavice i врачи-svećenici eksplloatiraju zajednicu žena za sebe i monopoliziraju većinu žena za sebe; ali zato moraju, prilikom izvjesnih svečanosti i velikih narodnih skupova, da uspostave staru zajednicu žena i da dopuste svojim ženama da se uveseljavaju s mladim ljudima. Cio niz pri-

mjera takvih periodičnih saturnalija,¹⁰ kad ponovo stupaju na snagu za kratko vrijeme stari slobodri spolni odnosi, navodi Westermarck (str. 28—29): kod Hoa, Santala, Panda i Kotara u Indiji, kod nekih afričkih naroda itd. Čudno je što Westermarck iz ovog izvlači zaključak da je to ostatak ne grupnog braka, koji on poriče, nego doba parenja, koje je pračovjeku zajedničko s ostalim životinjama.

Ovdje dolazimo do četvrtog velikog Bachofenovog otkrića, otkrića vrlo rasprostranjenog prelaznog oblika od grupnog braka ka sparivanju. Ono što Bachofen prikazuje kao iskupljenje za povredu starih božanskih zapovijesti — iskupljenje kojim žena iskupljuje pravo na nevinost — u stvari je samo mistični izraz za iskupljenje kojim se žena otkupljuje iz stare zajednice muževa i stječe pravo da se poda samo *jednom* muškarcu. Ovo iskupljenje saстоји se u ograničenom podavanju: babilonske žene morale su se jedanput godišnje podati u Militinom hramu; drugi narodi Prednje Azije slali su godinama svoje djevojke u Anaitisin hram, gdje su one imale da vode slobodnu ljubav sa ljubavnicima koje su same izabrale, prije nego što su se smjele udati; slični, religijski prorušeni običaji zajednički su gotovo svim azijskim narodima između Sredozemnog mora i Gangesa. Žrtva otkupa postajala je u toku vremena sve lakša, kao što primjećuje već Bachofen:

»Svakogodišnje prinošenje žrtve ustupa mjesto jednokratnom izvršenju, na mjesto heterizma matrona dolazi heterizam djevojaka, na mjesto izvršenja za vrijeme braka — izvršenje prije braka, na mjesto podavanja svima bez izbora — podavanje određenim licima.« (Mutterrecht, str. XIX)

Kod drugih naroda nema religijskog prorušavanja; kod nekih — Tračana, Kelta itd. u starom vijeku, kod mnogih prastanovnika Indije, kod malajskih naroda, kod stanovnika Oceanije i mnogih američkih Indijanaca još i danas — uživaju djevojke do svoje udaje najveću spolnu slobodu. Osobito gotovo svuda u Južnoj Americi, što može da posvjedoči svaki koji je tamo malo prodro u unutrašnjost. Tako Agassiz (»A Journey in Brazil«, Boston and New-York, 1868, str. 166) priča o jednoj bogat-

toj porodici indijanskog porijekla; kad se on upoznao s kćerkom, upitao je za oca, misleći da je to materin muž, koji je kao oficir bio u ratu protiv Paragvaja; međutim, mati je, smiješći se, odgovorila: naō tem pai, é filha da fortuna, ona nema oca, ona je dijete slučaja.

»Na taj način indijanske žene ili meleskinje govore uvijek bez stida ili zazora o svojoj vanbračnoj djeci; i ovo nikako nije nešto neobično, prije izgleda da je suprotno izuzetak. Djeca... često znaju samo svoje matere, jer sva briga i odgovornost pada na njih; o svojim očevima ne znaju ništa, niti, izgleda, ženi ikad padne na pamet da ona ili njena djeca zahtijevaju ma šta bilo od njega.«

Ono što ovdje civiliziranom čovjeku izgleda neobično, naprsto je pravilo po matrijarhatu i grupnom braku.

Kod drugih opet naroda, mladoženjini prijatelji i srodnički ili svadbeni gosti iziskuju na samoj svadbi tradicionalno pravo na nevjестu, te mladoženja tek naposljetku dolazi na red; tako je na Balearskim otocima i kod afričkih Augila u starom vijeku, kod Barea u Abesiniji još i sada. Kod drugih, opet, zajednicu zastupa službeno lice, starješina plemena ili gensa, kacika, šaman, svećenik, knez ili kako bilo da se zvao, te izvršuje kod nevjeste pravo prve noći. Uprkos svima novoromantičarskim pokusajima da se spere ta ljaga, još i dan danas postoji ovo ius primae noctis kao ostatak grupnog braka kod većine stanovnika Aljaske (Bancroft, »Native Races«, I, 81), kod Tahua u Sjevernom Meksiku (ib., str. 584) i drugih naroda; a postojalo je cijelog srednjeg vijeka bar u prvobitno keltskim zemljama, gdje je neposredno naslijedeno iz grupnog braka, npr. u Aragoniji. Dok u Kastilji seljak nije bio nikad kmet, u Aragoniji je vladalo najsramnije kmetstvo sve do dekreta Ferdinanda Katoličkog od 1486. U tom dokumentu stoji:

»Mi presuđujemo i objavljujemo da ranije spomenuta gospoda (senyors, baroni)... također ne mogu prve noći, kad seljak uzme ženu, spavati s njom, niti, u znak gospodstva, u svadbenoj noći, pošto je žena legla u postelju, prekoračiti nju i spomenutu ženu; niti se mogu ranije spomenuta gospoda poslužiti kćerkom ili sinom seljaka, uz naplatu ili bez nje, protiv njihove volje.« (Citirano na katalonskom originalu kod Sugenheima, »Leibeigenschaft«, Petrograd, 1861, str. 35).

Bachofen je, dalje, bezuvjetno u pravu kad uvijek i svuda tvrdi da je prijelaz od onoga, što on naziva »heterizmom« i »rađanjem u razvratu«, ka monogamiji uglavnom izvršen blagodareći ženama. Ukoliko su tradicionalni spolni odnosi više gubili svoj primitivno-naivni karakter, uslijed razvoja ekonomskih životnih uvjeta, dakle uslijed potkopavanja starog komunizma i porasta gustine stanovništva, utoliko su više ti odnosi morali izgledati ženama kao ponižavajući i nesnosni, utoliko su one morale usrdnije željeti, kao neko spasenje, pravo na čednost, na povremen ili trajan brak samo s jednim muškarcem. Ovaj napredak nije mogao ionako poteći od muškaraca već i stoga što njima nikada, ni do danas, nije palo na pamet da se odreknu prijatnosti faktičkog grupnog braka. Tek kad su žene izvršile prijelaz na sindijazmički brak, mogli su muškarci da uvedu strogu monogamiju — naravno samo za žene.

Sindijazmička porodica je nastala na granici između divljaštva i barbarstva, najčešće već na višem stupnju divljaštva, a ponegdje tek na nižem stupnju barbarstva. Ona je karakterističan oblik porodice za barbarstvo, kao što su to grupni brak za divljaštvo i monogamija za civilizaciju. Da bi se ona dalje razvila do čvrste monogamije, bili su potrebni drukčiji uzroci od onih koje smo dosad nalazili na djelu. Grupa je u paru bila već svedena na svoju posljednju jedinicu, svoju dvoatomnu molekulu: na jednog muškarca i jednu ženu. Prirodno odabiranje izvršilo je svoj zadatak sve većim isključivanjem iz bračne zajednice; ono nije imalo više šta da učini u tom smjeru. Ako, dakle, ne bi stupile u djelovanje nove, društvene pokretačke snage, onda ne bi bilo nikakvog razloga zbog koga bi iz sparivanja mogao proizaći nov oblik porodice. No ove pokretačke snage stupile su u djelovanje.

Ostavljamo sad Ameriku, klasično tlo sindijazmičke porodice. Nikakav znak nam ne dopušta da zaključimo da se tamo razvio viši oblik porodice, da je tamo prije otkrića i osvajanja ikada i igdje postojala čvrsta monogamija. Drukčije je u Starom svijetu.

Ovdje je pripitomljavanje domaćih životinja i odgajivanje stada razvilo dotada neslučen izvor bogatstva i stvorilo sasvim nove društvene odnose. Sve do nižeg stupnja barbarstva stalno bogatstvo se sastojalo skoro samo od kuće, odjeće, grubog nakita i oruđa za pribavljanje i pripremanje hrane: čamca, oružja, kućnog oružja i posuđa najjednostavnije vrste. Hrana se morala iznova pribavljati s dana na dan. Sada, sa stadima konja, kamila, magaraca, goveda, ovaca, koza i svinja, pastirski narodi koji su nadirali, Arijevci u Pendžabu i oblasti Gangesa kao i u stepama na Oksusu i Jaksartesu, koje su onda bile mnogo bogatije vodom, Semiti na Eufratu i Tigru — stekli su imovinu kojoj su bili potrebni samo nadzor i najprimitivnija njega da bi se raspolođavala u sve većem broju i davala najobilniju hranu u mlijeku i mesu. Sva ranija sredstva za pribavljanje hrane došla su u pozadinu; lov, ranije neophodnost, postaje sad luksuz.

Ali kome je pripadalo ovo novo bogatstvo? Nesumnjivo, prvobitno gensu. Međutim, već rano se moralo razviti privatno vlasništvo stada. Teško je reći da li je pisac takozvane prve knjige Mojsijeve smatrao oca Abrahama vlasnikom njegovih stada na osnovu vlastitog prava kao starještine porodične zajednice, ili na osnovu njegovog svojstva kao stvarno nasljednog starještine gensa. Sigurno je samo da ga ne smijemo zamišljati kao vlasnika u današnjem smislu. I sigurno je, dalje, da na pragu provjerene historije svuda već nalazimo stada kao zasebno vlasništvo starještine porodice, kao što je to i s umjetničkim proizvodima barbarstva, metalnim oruđem, luksuznim artiklima i, najzad, ljudskom stokom — robovima.

Jer sad je bilo pronađeno i ropstvo. Za barbara na nižem stupnju rob je bio bez vrijednosti. Stoga su američki Indijanci i postupali s pobijeđenim neprijateljima sasvim drukčije nego što se događalo na višem stupnju. Muškarce su ubijali ili pak adoptirali u pleme pobjednika kao braću; sa ženama su se ženili ili su ih inače, s njihovom preživjelom djecom također adoptirali. Ljudska radna snaga na ovom stupnju još ne daje nikakav

višak vrijedan pažnje iznad troškova svoga izdržavanja. Stanje se izmjenilo s uvođenjem gajenja stoke, obradivanja metala, tkanja i, najzad, zemljoradnje. Kao što su supruge, do kojih je prije bilo tako lako doći, dobile sad prometnu vrijednost i bile kupovane, tako se dogodilo i s radnom snagom, naročito otkad su stada konačno prešla u porodično vlasništvo. Porodica se nije tako brzo množila kao stoka. Bilo je potrebno više ljudi za nadzor nad njom; u tu svrhu mogao se upotrijebiti u ratu zarobljeni neprijatelj, koji se, osim toga, mogao rasplodjavati isto tako dobro kao i stoka.

Čim su takva bogatstva jednom prešla u privatno vlasništvo porodicā i tamo brzo rasla, zadala su snažan udar društvu koje se osnivalo na sindijazmičkom braku i matrijarhalnom gensu. Sindijazmički brak je unio nov element u porodicu. On je postavio pored rođene matere utvrđenog rođenog oca, koji je još uz to vjerojatno bio bolje utvrđen negoli mnogi »očevi« danas. Po tadašnjoj podjeli rada u porodici, muž je padao u dio pribavljanje hrane i za to potrebnih oruđa za rad, pa prema tome njemu je pripadalo i vlasništvo nad posljednjima; u slučaju razvoda on ih je uzimao sobom, kao što je žena zadržavala svoje kućno oruđe i posuđe. Po običaju ondašnjeg društva, dakle, muž je također bio vlasnik novog izvora hrane, stoke, a kasnije novog oruđa za rad, robova. Ali, po običaju istog društva, njega nisu mogla naslijediti njegova djeca, jer u pogledu nasljeđivanja situacija je bila ovakva:

Po matrijarhatu, dakle, dokle god se porijeklo računalo samo po ženskoj lozi, i po prvobitnom običaju nasljeđivanja u gensu, gentilni srodnici su u početku nasljeđivali svoga umrlog gentilnog druga. Imanje je moralo ostati u gensu. S obzirom na beznačajnost predmetā, ono je, vjerojatno, u praksi oduvijek prelazilo na najbliže gentilne srodnike, dakle na krvne srodnike s materine strane. Djeca umrlog muškarca, međutim, nisu pripadala njegovom gensu, već gensu svoje matere; ona su nasljeđivala mater, isprva s ostalim krvnim srodnicima matere, kasnije, možda, u prvom redu; ali svoga

oca nisu mogla nasljeđivati, jer nisu pripadala njegovom gensu, a njegovo imanje je moralo ostati u gensu. Dakle, prilikom smrti vlasnika stada, stada bi prelazila najprije na njegovu braću i sestre, i na djecu njegovih sestara, ili na potomke sestara njegove matere. Ali njegova rođena djeca bila su isključena iz nasljedstva.

Dakle, ukoliko su bogatstva rasla, ona su, s jedne strane, davala muškarcu važniji položaj u porodici negoli ženi, a, s druge strane, stvarala su podstrek da se taj pojačani položaj iskoristi za to što će se tradicionalni red nasljeđa izmijeniti u korist djece. Ali to nije bilo moguće dokle god je vrijedilo porijeklo po matrijarhatu. Trebalо je dakle njega ukinuti, i ono je ukinuto. To nije ni bilo tako teško kao što nam danas izgleda. Jer ova revolucija — jedna od najradikalnijih koju su ljudi doživjeli — nije pogodila ni jednog od živih članova gensa. Svi njegovi pripadnici mogli su i dalje ostati ono što su i prije bili. Dovoljno je bilo jednostavno rješenje da će ubuduće potomci muških članova ostati u gensu, a da će potomci ženskih članova biti isključeni prelaskom u gens svoga oca. Time su bili ukinuti računanje porijekla po ženskoj lozi i matrijarhalno nasljedno pravo, a ustanovljeni muška loza porijekla i patrijarhalno nasljedno pravo. Mi ništa ne znamo o tome na koji je način i u koje vrijeme izvršena ova revolucija među kulturnim narodima. Ona pada sasvim u preistorijsko doba. Ali da je ona izvršena, dokazano je više nego što je nužno, naročito onim obilnim tragovima matrijarhata koje je sakupio Bachofen; kako se ona lako izvodi, vidimo na primjeru čitavog niza indijanskih plemena, gdje je tek nedavno izvedena i još se izvodi, djelomično pod utjecajem porasta bogatstva i izmijenjenog načina života (preseljenja iz šuma u preriјe), a djelomično zbog moralnog utjecaja civilizacije i misionara. Od osam plemena oko Missourija, šest imaju mušku lozu porijekla i nasljednog reda a dva još žensku. Među plemenima Šoni, Majami i Delavar ukorijenio se običaj da se djeci daje jedno od gentilnih imena očeva gensa da bi prešli u njega, kako bi mogli da naslijede oca. »Kazuistika, urođena čovjeku, da mijenja stvari mijenjajući im imena!

I da pronađe način da u okviru tradicija skrši tradiciju kad je neki neposredni interes dao dovoljno podstrekao!« (Marx.) Time je nastala nepopravljiva zbrka koja se mogla otkloniti, a djelomično se i otklanjala, samo prijelazom na patrijarhat. »To je, izgleda, uopće najprirodniji prijelaz.« (Marx.) O tome što nam mogu kazati stručnjaci uporednog prava u pogledu načina kako se ovaj prijelaz odigrao među kulturnim narodima Starog svijeta — naravno skoro same hipoteze — up. M. Kovaljevski, »Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété«, Stockholm, 1890.

Ukidanje patrijarhata bilo je *svjetskohistorijski poraz ženskog spola*. Muškarac je prigrabio krmilo i u kući, žena je bila lišena svog dostojanstva, podjarmljena, pretvorena u robinju njegove pohote i puko oruđe za rađanje djece. Ovaj poniženi položaj žena, koji se naročito otvoreno pokazuje među Grcima herojskog doba i još više klasičnog doba, postepeno je uljepšavan i licemjerno prikrivan, a mjestimično ispoljavani u blažem obliku, ali nije nikako uklonjen.

Prvi rezultat sada ustanovljenog svevlašća muškaraca javlja se u prelaznom obliku patrijarhalne porodice koji se sada pomalja. Njena glavna karakteristika nije poligamija, o čemu će biti riječi kasnije, već

»organiziranje izvjesnog broja slobodnih i neslobodnih osoba u jednu porodicu pod očinskom vlašću starještine porodice. U semitskom obliku ovaj starješina porodice živi u poligamiji, neslobodni imaju ženu i djecu, a cilj je cijele organizacije briga o stadima na ograničenom području.«

Glavna su obilježja uključivanje neslobodnih u porodicu i očinska vlast; stoga je potpun tip ovog oblika porodice rimska porodica. Riječ *familia* prvobitno ne znači ideal današnjeg filistra, koji se sastoji od sentimentalnosti i domaće svađe; ona se u Rimljana isprva čak i ne odnosi na bračni par i njihovu djecu, već jedino na robove. Famulus znači domaći rob, a familia je skup robova koji pripadaju jednom čovjeku. Još u doba Gaja *familia, id est patrimonium* (tj. naslijedstvo), zavještavana je oporukom. Izraz su pronašli Rimljani da bi obilježili

jedan nov društveni organizam, čija je glava držala pod rimskom očinskom vlašću ženu i djecu, i izvjestan broj robova, s pravom nad životom i smrću svih njih.

»Riječ, dakle, nije starija od gvožđem oklopljenog porodičnog sistema latinskih plemena, koji se pojavio poslije uvođenja zemljoradnje i ozakonjenog ropstva, i poslije odvajanja arijevskih Italaca od Grka.«

Marx dodaje: »Moderna porodica sadrži u klici ne samo ropstvo (*servitus*), već i kmetstvo, jer se ona otpočetka odnosi na službe u zemljoradnji. Ona sadrži u sebi u *minijaturi* sve one suprotnosti koje će se kasnije potpuno razviti u društvu i njegovoј državi.«

Takav oblik porodiće pokazuje prijelaz od sindijazmičkog braka u monogamiju. Da bi se osigurala vjernost žene, dakle i očinstvo djece, žena je bezuvjetno predata vlasti muža: ako je ubije, on vrši samo svoje pravo.

S patrijarhalnom porodicom ulazimo u oblast pisane historije, a time u oblast gdje nam uporedna pravna nauka može ukazati znatnu pomoć. I odista, ona nam je ovdje omogućila znatan napredak. Zahvaljujemo Maksimu Kovalevskom (»Tableau etc. de la famille et de la propriété«, Stockholm, 1890, str. 60—100) što je utvrdio da je patrijarhalna kućna zajednica, koju još i danas nalazimo kod Srba i Bugara pod imenom zadruge ili bratstva, i u modificiranom obliku među istočnim narodima, činila prelazni stupanj između matrijarhalne porodice, koja je proizašla iz grupnog braka, i inokosne porodice modernog svijeta. Izgleda da je ovo dokazano bar za kulturne narode Starog svijeta, za Arijevce i Semite.

Južnoslavenska zadruga pruža najbolji još postojeći primjer takve porodične zajednice. Ona obuhvata više generacija potomaka jednog oca, s njihovim ženama, koji svi zajedno žive na jednom imanju, zajednički obrađuju svoja polja, hrane se i odijevaju iz zajedničke zalihe i zajednički raspolažu viškom prihoda. Zajednica je pod vrhovnom upravom domaćina, koji je njen predstavnik u odnosima s vanjskim svijetom, smije prodavati manje predmete, vodi blagajnu i odgovara za nju, kao i za pra-

vilan tok poslova. Njega biraju, i on nipošto ne mora biti najstariji. Žene i njihovi poslovi su pod upravom domaćice, koja je obično domaćinova žena. Ona ima važan, često odlučujući glas pri izboru muža djevojkama. Ali vrhovnu vlast ima porodično vijeće, skupština svih odraslih zadrugara, kako žena tako i muškaraca. Domaćin polaze račun toj skupštini; ona donosi važnije zaključke, sudi zadrugarima, odlučuje o značajnijim kupnjama i prodajama, naročito u pogledu zemljишnog posjeda itd.

Tek od prije desetak godina dokazano je da još postoje i u Rusiji takve velike porodične zadruge; sad je opće priznato da one imaju korijena u ruskim narodnim običajima isto toliko koliko i »obštine« ili seoske zajednice. One se javljaju u najstarijem ruskom zakoniku, Jaroslavljevoj »Pravdi,¹¹ pod istim imenom *vervj* kao u dalmatinskim zakonima,¹² a mogu se utvrditi i u poljskim i češkim historijskim izvorima.

Po Heussleru (»Institutionen des deutschen Privatrechts«) privredna jedinica prвobitno nije ni kod Nijemaca inokosna porodica u današnjem smislu, nego »kućna zadruga« koja se sastoji od nekoliko generacija, odnosno inokosnih porodica i često obuhvata, pored njih, dosta neslobodnih. I rimska porodica se svodi na ovaj tip, te se dosljedno tome, u posljednje vrijeme jako osporava apsolutna vlast oca porodice, kao i bespravnost ostalih porodičnih članova nasuprot njemu. Izgleda da su slične porodične zadruge postojale također među Keltima u Irskoj; u Francuskoj su se održale u Nivernais-u pod imenom parçonnies do francuske revolucije, a u Franche-Comté-u još ni danas nisu sasvim izumrle. U oblasti Louhans (Saône et Loire) viđaju se velike seljačke kuće sa zajedničkom visokom centralnom dvoranom koja dopire do krova, a unaokolo su sobe za spavanje, do kojih se dolazi preko 6—8 stepenica i u kojima stanuju nekoliko generacija iste porodice.

Kućnu zadrugu sa zajedničkim obrađivanjem zemlje u Indiji spominjao je već Nearh u doba Aleksandra Velikog, i ona još i danas postoji u istoj oblasti, u Pendžabu i po cijelom sjeverozapadnom dijelu Indije. Na Kav-

kazu je sâm Kovalevski uspio da dokaže njeno postojanje. Ona još postoji u Alžiru među Kabilima. Pretpostavljalo se da je postojala čak i u Americi; pokušalo se da se ona pronađe u »Calpullisu«¹³ koje opisuje Surita u starom Meksiku; nasuprot tome, Cunow je (»Austral«,¹⁴ 1890, br. 42—44) prilično jasno dokazao da je Peru, u doba osvajanja, imao neku vrstu uređenja marke (pri čemu je čudnovato da se marka također zvala marca) s periodičnom podjelom obradive zemlje, dakle s pojedinačnim obrađivanjem.

U svakom slučaju, patrijarhalna kućna zadruga, sa zajedničkim imanjem i zajedničkim obrađivanjem, dobiva sad sasvim drugo značenje nego dosad. Ne možemo više sumnjati u važnu ulogu koju je ona odigrala kao prelazni oblik između matrijarhalne i inokosne porodice, kod kulturnih i nekih drugih naroda Starog svijeta. Kasnije ćemo se vratiti na dalje zaključke koje je izveo Kovalevski, da je ona bila također i prelazni stupanj iz koga se razvila seoska općina ili marka s pojedinačnim obrađivanjem i s prvobitno periodičnom, a zatim konačnom podjelom ziratne zemlje i livade.

U pogledu porodičnog života u okviru ovih kućnih zadruga valja primjetiti da je domaćin, bar u Rusiji, na glasu da mnogo zloupotrebljava svoj položaj u odnosu na mlađe žene zadruge, posebno na snahe, i da često pravi od njih čitav harem, o čemu ruske narodne pjesme govore prilično rječito.

Prije nego što prijeđemo na monogamiju, koja se s padom matrijarhata naglo razvija, još nekoliko riječi o poligamiji i poliandriji. Oba oblika braka su samo izuzeci, tako reći historijski luksuzni proizvodi, pa čak kad bi u jednoj zemlji postojali jedan pored drugog, što, kao što je poznato, nije slučaj. Kako se iz poligamije isključeni muškarci ne mogu tješiti ženama preteklim od poliandrije, a kako je broj muškaraca i žena uvek bio približno jednak bez obzira na socijalne ustanove, to je samo po sebi isključeno da ma koji od ovih oblika braka bude uzdignut na stupanj opće važećeg oblika. Stvarno, poligamija jednog čovjeka je bila očigledno proizvod ropstva, i ograničena je na pojedinačne izuzetne položaje. U semitskopatrijarhalnoj porodici, u poliga-

miji živi samo sâm patrijarch, i najviše još nekoliko njegovih sinova, a ostali se moraju zadovoljiti jednom ženom. Tako je još i danas na cijelom Istoku: poligamija je povlastica bogatih i uglednih, i žene se regrutiraju uglavnom kupnjom robinja; narodna masa živi u monogamiji. Isti takav je izuzetak polianđrija u Indiji i Tibetu, čije bi nesumnjivo zanimljivo porijeklo iz grupnog braka valjalo još bliže ispitati. U svojoj praksi uostalom, polianđrija izgleda mnogo kulantnija od ljubomornog haremskog života muhamedanaca. U svakom slučaju, među Nairima u Indiji sve po trojica, četvorica ili više muškaraca imaju, doduše, zajedničku ženu, ali svaki od njih, uz to, može u zajednici s trojicom ili više drugih muškaraca imati drugu ženu, pa tako treću, četvrtu itd. Pravo je čudo da MacLennan u ovim bračnim klubovima, koji daju mogućnost čovjeku da bude član u više njih, a koje i sâm opisuje, nije otkrio novu klasu klupskog braka. Ovaj običaj bračnog kluba, uostalom, nije nikakva prava polianđrija, ona je, naprotiv, kao što primjećuje još Giraud-Teulon, specijaliziran oblik grupnog braka; muškarci žive u poligamiji, žene u polianđriji.

4. Monogamska porodica. Kao što smo pokazali, ona se razvija iz sindijazmičke porodice u prelazno doba između srednjeg i višeg stupnja barbarstva; njena krajnja pobjeda je jedno od obilježja početka civilizacije. Ona se zasniva na vladavini muškarca i izričnim ciljem rada djece s neosporivim očinstvom, a to se očinstvo zahtijeva jer ta djeca, kao rođeni nasljednici, imaju jednog dana da naslijede očevo imanje. Monogamska porodica razlikuje se od sindijazmičke mnogo većom čvrstinom bračne veze, koja se sada više ne može raskidati po volji obje strane. Sada po pravilu može samo još muž da je raskine i da otjera svoju ženu. Pravo na bračno nevjerstvo dopušteno mu je i sada, bar još na osnovu običaja (Code Napoléon izrično daje to pravo mužu dokle god ne dovede suložnicu u bračni dom¹⁸), te se ono, sa sve većim društvenim razvojem, sve više prakticira; ako se žena sjeti stare spolne prakse i poželi da je obnovi, kažnjava se strože negoli ikad ranije.

Taj novi oblik porodice nalazimo u svoj njegovoju surovosti kod Grka. Dok nam, kao što primjećuje Marx, položaj boginja u mitologiji prikazuje raniji period, kad su žene još imale slobodniji i ugledniji položaj, u herojsko doba nalazimo ženu već uniženu prevlašću muža i konkurencijom robinja. Treba samo pročitati u »Odiseji« kako Telemah odbija i ušutkava svoju majku. Kod Homera su zarobljene mlade žene pljen pohote pobjednika; zapovjednici biraju sebi redom, po rangu, najljepše; cijela »Ilijada« okreće se, kao što je poznato, oko svađe između Ahila i Agamemnona zbog takve jedne robinje. Uz svakog značajnog Homerovog junaka spominje se zarobljena djevojka, s kojom on dijeli šator i postelju. Oni vode sa sobom te djevojke i u domovinu i u bračni dom, kao Agamemnon Kasandru kod Eshila; sinovi, rođeni s takvim robinjama, dobivaju jedan mali dio očinskog nasljedstva i smatraju se kao potpuno slobodni; Teukros je takav vanbračni sin Telamona i ima pravo da se zove po svom ocu. Od supruge se očekuje da se pomiri sa svim tim, a da sama sačuva strogu čednost i supružansku vjernost. Grčka žena herojskog doba je, doduše, poštovanija nego žena u periodu civilizacije, ali ona je na kraju krajeva ipak za muža samo mati njebove bračne djece-nasljednika, njegova vrhovna upraviteljica kuće i starješina robinja, koje on može po volji učiniti svojim konkubinama, što on i čini. Postojanje ropstva pored monogamije, prisustvo mlađih lijepih robinja koje pripadaju potpuno mužu dalo je otpočetka monogamiji svoje specifično obilježje — monogamije samo za ženu ali ne i za muža. A to obilježje ona ima još i danas.

Među poznjim Grcima moramo praviti razliku između Dorana i Jonjana. Prvi, čiji je klasični primjer Sparta, imaju u mnogom pogledu bračne odnose još starodrevnije čak od onih koje opisuje Homer. U Sparti vrijedi sindijazmički brak, koji je država modificirala prema tamošnjim shvaćanjima i koji još u ponečemu podsjeća na grupni brak. Brakovi bez djece razvode se; kralj Anaksandrid (oko 650. pr. n. e.) uzeo je pored svoje žene bez djece još jednu, i vodio je dva domaćinstva; u isto doba kralj Ariston je uzeo, pored dvije žene nerotkinje, treću,

ali je zato otpustio jednu od prvih. S druge strane, nekolicina braće smjela je da ima zajedničku ženu; priatelj kome se više sviđala prijateljeva žena smio je s njim da je dijeli, i smatralo se da je pristojno staviti ženu na raspolaganje dobrom »pastuhu«, kako bi rekao Bismarck, čak i kad on nije bio građanin. Prema jednom mjestu kod Plutarha, gdje jedna Spartanka upućuje ljubavnika, koji je progoni prijedlozima, na svog muža, izgleda — po Schömannu — da je vladala čak još veća moralna sloboda. Stoga je stvarno brakolomstvo, nevjernstvo žene iza leđa muža, bilo nešto nečuveno. S druge strane, u Sparti, bar u zlatno doba, bili su nepoznati domaći robovi; neslobodni heloti živjeli su odvojeno na imanjima; stoga su Spartijati¹⁶ bili izloženi manjem iskušenju da uzimaju njihove žene. Prirodno je što su žene u Sparti, pod svim tim okolnostima, zauzimale mnogo uvaženiji položaj nego u ostalih Grka. Spartanke žene i elita atenskih hetera jedine su grčke žene o kojima stari govore s poštovanjem i čije riječi smatraju vrijednim da se zabilježe.

Sasvim je drukčije u Jonjana, za koje je karakteristična Atena. Djekoje su učile samo predenje, tkanje i šivanje, u najboljem slučaju nešto čitanja i pisanja. One su živjele kao zatvorenice, družile su se samo s drugim ženama. Odaja za žene bila je izdvojen dio kuće na gornjem spratu ili u zadnjem dijelu kuće, u koju nisu lako ulazili muškarci, naročito stranci, i u koju su se one povlačile prilikom posjeta muškaraca. Žene nisu izlazile bez pratnje robinje; kod kuće su bile bukvalno pod stražom; Aristofan spominje mološke pse koje su držali radi zastrašivanja preljubnika,¹⁷ a u azijskim gradovima bar držali su radi čuvanja žena eunuhe, koje su na Hiosu već u Herodotovo doba fabricirali za trgovinu, i to, po Wachsmuthu, ne samo za barbare. Kod Euripida žena se označava kao iokurema, kao stvar (riječ je srednjeg roda) za staranje oko kuće, i ona je, izuzev rađanja djece, Atenjaninu bila samo vrhovna služavka. Muž je imao svoje gimnastičke vježbe, svoje javne poslove, iz kojih je žena bila isključena; osim toga on je često imao robinje na svom raspolaganju, a u doba cvjetanja Atene rasprostranjenu i od države svakako povlašćenu prosti-

tuciju. Baš na osnovi te prostitutcije razvili su se jedini grčki tipovi žena koji se duhom i izrađenim umjetničkim ukusom isto toliko uzdižu iznad općeg nivoa antičkih žena koliko Spartanke karakterom. Ali okolnost što je žena morala najprije biti hetera da bi postala žena, predstavlja najoštiju osudu atenske porodice.

Ta atenska porodica postala je tokom vremena uzor po kome su podešavali svoje domaće odnose ne samo ostali Jonjani, nego u sve većoj mjeri i svi Grci Grčke i kolonijâ. Ali uprkos svom zatvaranju i čuvanju, Grkinje su nalazile dosta često priliku da prevare svoje muževe. Ovi muževi, koji bi se stidjeli da pokažu ma kakvu ljubav prema svojim ženama, zabavljali su se svakojakim ljubakanjima s heterama; ali poniženje ženâ osvetilo se muškarcima i ponižavalo je i sve njih, dok se nisu srozali u odvratnu ljubav s dječacima i lišili dostojsanstva svoje bogove, kao i same sebe, mitom o Ganimedu.

To je porijeklo monogamije, ukoliko ga možemo pratiti kod najciviliziranijeg i najrazvijenijeg naroda staroga vijeka. Ona nikako nije bila plod individualne spolne ljubavi, s kojom nije imala ničeg zajedničkog, jer su brakovi, kao i ranije, bili brakovi konvenijencije. Ona je bila prvi oblik porodice koji se zasnivao ne na prirodnim, već na ekonomskim uvjetima, naime na pobredi privatnog vlasništva nad prvobitnim, iskonskim zajedničkim vlasništvom. Vladavina muža u porodici i rađanje djece koja su mogla biti samo njegova i koja su bila određena za naslijednika njegova bogatstva — to su bili jedini i isključivi ciljevi monogamije, koje su Grci bez okolišenja izražavali. Inače im je monogamija bila teret, dužnost prema bogovima, državi i vlastitim precima, koja se naprsto morala izvršiti. U Ateni je zakon prinudavao ne samo na ženidbu, nego i na ispunjavanje minimuma takozvanih bračnih dužnosti od strane muža.

Na taj način monogamija se nikako ne javlja u historiji kao izmirenje muškarca i žene, a još daleko manje kao njegov najviši oblik. Naprotiv. Monogamija se javlja kao podjarmljivanje jednog spola od strane drugog, kao proklamacija suprotnosti spolova koja je dotle nepoznata u cijeloj preistoriji. U jednom starom neštamprenom rukopisu,¹⁸ koji smo 1846. napisali Marx i ja, nalazim

ovo: »Prva podjela rada je između muškarca i žene radi rađanja djece«. A danas mogu da dodam: Prva klasna suprotnost koja se javlja u historiji poklapa se s razvojem antagonizma muža i žene u monogamiji, a prvo klasno ugnjetavanje — s ugnjetavanjem ženskog spola od strane muškog. Monogamija je bila veliki historijski napredak. Ali ona u isti mah, pored ropstva i privatnog vlasništva, otvara epohu koja traje do danas, u kojoj je svaki napredak istodobno relativni nazadak, u kojoj se blagostanje i razvoj jednih ostvaruje stradanjem i suzbijanjem drugih. Ona je čelija civiliziranog društva na kojoj već možemo proučavati prirodu suprotnosti i protivurječnosti koje se u punoj mjeri razvijaju u tom društvu.

Stara relativna sloboda spolnih odnosa nije nikako iščezla pobjedom sindijazmičkog braka, niti pak monogamskog braka.

»Stari bračni sistem, sveden na uže granice postepenim izumiranjem grupe punaluâ, okruživao je još uvijek porodicu, koja se dalje razvijala, i pratilo ju je sve do svitanja civilizacije... on se najzad izgubio u novom obliku heterizma, koji prati ljudе i u periodu civilizacije kao mračna sjena koja leži na porodici.«

Pod heterizmom Morgan razumije pored monogamskog braka postojeće vanbračne spolne odnose muškaraca s neudatim ženama, koji, kao što je poznato, za vrijeme cijelog perioda civilizacije cvjetaju u najrazličitijim oblicima i sve više prelaze u otvorenu prostitutciju. Ovaj heterizam potječe sasvim neposredno iz grupnog braka, iz žrtve podavanja ženâ, kojom su one iskupljivale pravo na čednost. Podavanje za novac bilo je najprije religijski akt, ono se vršilo u hramu boginje ljubavi, i novac je prvobitno išao u riznicu hrama. Hijerodule¹⁹ boginje Anaitis u Armeniji, boginje Afrodite u Korintu, kao i religijske plesačice koje su pripadale hramovima u Indiji, takozvane bajadere (što dolazi od izopačene portugalske riječi bailadeira — plesačica) bile su prve prostitutke. Podavanje, prvobitno dužnost svake žene, kasnije su vršile samo te svećenice, zamjenjujući sve druge žene. U drugih naroda heterizam potječe iz spolne slobode, koja

je dozvoljavana djevojkama prije braka — dakle opet ostatak grupnog braka, koji je samo drugim putem došao do nas. S pojavom imovinske nejednakosti, dakle još na višem stupnju barbarstva, sporadično se javlja najamni rad pored robovskog rada, te u isti mah, kao njegov nužni korelat, profesionalna prostitucija slobodnih žena pored iznuđivanog podavanja robinja. Tako je nasljeđe, koje je grupni brak ostavio civilizaciji, dvostrano, kao što je sve što civilizacija stvara dvostrano, dvolično, unutrašnje podijeljeno, protivurječno: ovdje monogamija, tamo heterizam, zajedno sa svojim najekstremnijim oblikom, prostitutijom. Heterizam je ni manje ni više društvena ustanova kao svaka druga; on nastavlja staru spolnu slobodu — u korist muškaraca. U stvari ne samo što ga trpe, već u njemu veselo učestvuju, naročito vladajuća klasa, dok ga na riječima osuđuju. Ali stvarno ta osuda nikako ne pogađa muškarce koji u njemu učestvuju, nego samo žene, one su žigosane i istjerane iz društva, da bi se još jednom proklamirala neograničena vladavina muškaraca nad ženskim spolom kao osnovni društveni zakon.

Međutim, time se razvija druga protivurječnost u okviru same monogamije. Pored supruga koji heterizmom uljepšava svoj život nalazi se zanemarena supruga. A nemoguće je imati jednu stranu protivurječnosti bez druge, kao što se ne može imati još cijela jabuka u ruci pošto je polovina pojedena. Uprkos tome, izgleda da je to bilo mišljenje muškaraca dok im nisu otvorile oči njihove žene. S monogamijom se pojavljuju dva stalna društvena karakteristična lika koji su ranije bili nepoznati: ženin stalni ljubavnik i rogonja. Muškarci su odnijeli pobjedu nad ženama, ali krunisanje su velikodušno preuzele pobijeđene. Uz monogamiju i heterizam, preljub je postao neizbjegna društvena ustanova — zabranjivana, strogo kažnjavana, ali nesavladiva. Izvjesnost u pogledu očinstva djece počivala je kao i ranije, u najboljem slučaju, na moralnom uvjerenju, te da bi riješio nerješivu protivurječnost Code Napoléon je propisivao u čl. 312:

»L'enfant conçu pendant le mariage a pour père le mari — djetetu začetom za vrijeme braka otac je — suprug.

To je krajnji rezultat tri hiljade godina monogamije.

Tako nam inokosna porodica, u slučajevima koji ostaju vjerni njenom historijskom postanku i koji zbog isključive vlasti muža jasno ispoljavaju izrazit antagonizam muškarca i žene, daje sliku u malom istih suprotnosti i protivurječnosti kroz koje prolazi društvo, podijeljeno na klase na početku civilizacije, nemajući snage da ih riješi i savlada. Ovdje, naravno, govorim samo o onim slučajevima monogamije gdje bračni život u stvari teče u suglasnosti s prvobitnim karakterom cijele ustanove, ali gdje se žena buni protiv vladavine muža. Da nije tako u svim brakovima ne zna nitko bolje od njemačkog filistra, koji ne umije da sačuva svoju vlast u kući, isto onako kao ni u državi, i čija je žena stoga s punim pravom uzela u svoje ruke komandu koje on nije ni dostojan. Ali zato on zamišlja sebe daleko iznad svog francuskog supatnika, kome se, češće nego njemu samom, dešavaju mnogo gore stvari.

Uostalom, inokosna porodica nije se nikako svuda i uvijek javljala u klasično-oštrom obliku koji je imala u Grka. Kod Rimljana, koji su, kao budući osvajači svijeta, imali šire, iako manje istančane poglede od Grka, žena je bila slobodnija i poštovanija. Rimjanin je smatrao da mu je bračna vjernost dovoljno zajamčena vlašću nad životom i smrću svoje žene. I žena je mogla ovdje, kao i muž, da raskine brak po volji. Ali najveći napredak u razvoju monogamije nesumnjivo je izvršen ulaskom Nijemaca u historiju, i to stoga što se tada kod njih, vjerojatno zbog njihovog siromaštva, monogamija još nije, izgleda, potpuno razvila iz sindijazmičkog braka. Ovo zaključujemo na osnovu tri okolnosti koje Tacit spominje: Prvo, iako je brak smatrani za veliku svetinju — »oni se zadovoljavaju jednom ženom, žene žive ograđene čednošću« — ipak je vladala poligamija među uglednim članovima i poglavicama plemena, dakle stanje slično onom kod Amerikanaca, kod kojih je vrijedio sindijazmički brak. Drugo, prijelaz iz matrijarhata u patrijarhat mogao je biti izvršen tek nedavno, jer je još vrijedio brat matere — najbliži muški gentilni srodnik po matrijarhatu — kao gotovo bliži srodnik od rođenog oca, što također odgovara gledištu američkih Indijanaca,

kod kojih je Marx, kao što je često govorio, našao ključ za razumijevanje našeg vlastitog drevnog doba. Najzad, treće, žene su kod Nijemaca bile veoma cijenjene i vrlo utjecajne na javne poslove, što je u neposrednoj protivurječnosti s monogamskom vlašću muškaraca. To su gotovo sve stvari u kojima se Nijemci podudaraju sa Spartancima, kod kojih, kao što smo vidjeli, sindijazmički brak isto tako još nije bio potpuno prevladan. S Nijemcima je, dakle, i u ovom pogledu došao do svjetske pre-vlasti jedan sasvim nov element. Nova monogamija, koja se sad razvijala na ruševinama rimskog svijeta iz mješavine naroda, davala je vlasti muškaraca blaže oblike i dopuštala ženama, bar izvana, daleko poštovaniji i slobodniji položaj nego što su ga ikad imale u klasičnom starom vijeku. Tek time je stvorena mogućnost da se iz monogamije — u njoj, pored nje, i nasuprot njoj, kako kad — mogao dostići najveći moralni napredak za koji joj dugujemo: današnja individualna spolna ljubav, koja je bila nepoznata cijelom ranijem svijetu.

Taj napredak, međutim, nastao je svakako iz okolnosti što su Nijemci još živjeli u sindijazmičkoj porodici i što su njoj odgovarajući položaj žene, kolikogod je bilo moguće, nakalemili na monogamiju, a nikako iz nekakve legendarne, čudesne prirodne naklonosti Nijemaca k moralnoj čistoći, koja se svodi na to što je sindijazmički brak u stvari bez oštih moralnih protivurječnosti koje prate monogamiju. Naprotiv, Nijemci su u svojim seobama, naročito prema Jugoistoku, među stepskim nomadima na Crnom moru, moralno jako propali i naučili od ovih, pored njihovih vještina u jahanju, i zle, protivuprirodne poroke, što Amijan izrično potvrđuje za Tajfalce a Prokopije za Herule.

Ali ako je monogamija od svih poznatih oblika porodice bila onaj oblik u kome se jedino mogla razviti moderna spolna ljubav, to ovo ne znači da se ona razvijala isključivo ili samo pretežno u njoj, kao ljubav jednog supruga prema drugom. Cijela priroda stroge monogamije pod vlašću muža isključivala je to. Kod svih historijski aktivnih, tj. kod svih vladajućih klasa sklapanje braka je ostalo ono što je bilo u vrijeme sindijazmičkog braka, stvar konvenijencije, koju su aranžirali roditelji.

A prvi historijski oblik spolne ljubavi kao strasti, kao strasti koja pripada svakom čovjeku (bar iz vladajućih klasa), kao najvišeg oblika spolnog nagona — što upravo čini njen specifični karakter — ovaj njen prvi oblik, viteška ljubav srednjeg vijeka, nije nikako bila neka bračna ljubav. Naprotiv. U svom klasičnom obliku, kod Provansalaca, viteška ljubav vodi ravno u preljub, i njeni pjesnici je slave. Cvjet provansalske ljubavne poezije su albe, njemački »Tagelieder« [zornice]. One opisuju žarkim bojama kako vitez leži u postelji pored svoje ljepotice — žene drugog čovjeka — dok napolju stoji čuvar koji mu dovikuje čim se javi prvo svitanje (alba), da bi mogao još neprimjetno umaći. Scena rastanka predstavlja tada vrhunac. Sjeverni Francuzi, kao i čestiti Nijemci, primili su također ovu vrstu poezije zajedno s odgovarajućim manirom viteške ljubavi, i naš stari Wolfram von Eschenbach ostavio je o istom šakaljivom predmetu tri vanredno lijepa pjesme (Tagelieder), koje su mi milije od njegovih triju dugih junačkih pjesama.

Buržoasko sklapanje braka u naše vrijeme je dvojako. U katoličkim zemljama roditelji, kao i prije, nalaze mlađom buržoaskom sinu prikladnu ženu, a posljedica toga je, naravno, najpuniji razvoj protivurječnosti koju sadrži monogamija: obilan heterizam od strane muža, obilan preljub od strane žene. Katolička crkva je svakako samo stoga i ukinula razvod braka, jer se uvjerila da protiv preljuba, kao ni protiv smrti, nema lijeka. Naprotiv, u protestantskim zemljama je pravilo da se buržoaskom sinu dopušta da s više ili manje slobode nađe ženu iz svoje klase, pa se prema tome sklapanje braka može zasnivati na izvjesnom stepenu ljubavi, što se pristojnosti radi uvijek i pretpostavlja, kao što priliči protestantskom licemjerstvu. Ovdje se muževljev heterizam slabije prakticira, a ženin preljub je rjeđi. Ali kako u braku ma koje vrste ljudi ostaju onakvi kakvi su bili prije braka, a buržuji protestantskih zemalja većinom su filistri, to ova protestantska monogamija, prosječno uvezši najbolje slučajeve, daje bračnu zajednicu ispunjenu užasnom dosadom, koju nazivaju porodičnom srećom. Najbolje ogledalo obje metode sklapanja braka je ro-

man; za katolički manir francuski, a za protestantski — njemački. U oba »on dobiva«: u njemačkom — mladi čovjek djevojku, u francuskom — suprug rogove. Tko je, pri tom, od obojice gore prošao, nije uvijek jasno. Stoga dosada njemačkog romana i izaziva u francuskom buržuju onu istu jezu kao »nemoral« francuskog romana u njemačkom filistru. Uostalom, u posljednje vrijeme, otako »Berlin postaje svjetski grad,« njemački roman počinje da opisuje manje bojažljivo heterizam i preljub u njemu, koji su tamo već odavno bili vrlo dobro poznati.

Međutim, u oba slučaja brak je uvjetovan klasnim položajem učesnika, i utoliko je uvijek — brak konvencije. Ovaj brak se u oba slučaja dosta često pretvara u najotvoreniju prostitutuciju — ponekad obiju stranu, a mnogo češće u prostitutuciju žene, koja se od obične kurtizane razlikuje samo time što ona svoje tijelo ne iznajmljuje kao najamna radnica za rad na komad, nego ga jednom za svagda prodaje u ropstvo. I za sve brakove konvencije vrijede Fourierove riječi:

»Kao što u gramatici dvije negacije čine afirmaciju, tako se u bračnom moralu dvije prostitutucije smatraju za vrlinu.«

Spolna ljubav postaje i može postati istinsko pravilo u odnosu prema ženi jedino među potlačenim klasama, što danas znači u proletarijatu — pa bio taj odnos službeno priznat ili ne. Ali ovdje su uklonjene i sve osnove klasične monogamije. Ovdje nema nikakvog vlasništva radi čijeg su očuvanja i nasljeđivanja baš stvorene i monogamija i vladavina muškaraca; ovdje, prema tome, nema nikakve pobude za ustanovljavanje vladavine muškaraca. Čak nedostaju i sredstva; građansko pravo, koje zaštićuje tu vladavinu, postoji samo za imućne i za njihove odnose s proleterima; ono stoji novaca i stoga, uslijed siromaštva radnika, nema nikakvog značenja za odnos radnika prema njegovoj ženi. Tu odlučuju sasvim druge lične i društvene okolnosti. A otkako je krupna industrija premjestila ženu iz kuće na tržište rada i u tvornicu, i načinila je dosta često hraniteljkom porodice, potpuno je uklonjen u proleterskom stanu posljednji ostatak vladavine muškaraca — osim možda nešto bru-

talnosti prema ženi, koja je uzela maha otkako je uvedena monogamija. Na taj način proleterska porodica nije više monogamska porodica u strogom smislu, čak i pored najstrasnije ljubavi i najpostojanije vjernosti obje strane i uprkos svim mogućim duhovnim i svjetovnim blagoslovima. Stoga ovdje vječiti pratioci monogamije, heterizam i preljub, imaju sasvim beznačajnu ulogu; žena je u stvari ponovo stekla pravo na razvod braka, i ako se dvoje ne mogu složiti, oni se radije razilaze. Ukratko, brak proletera je monogamski u etimološkom smislu riječi, ali ni u kom slučaju u njenom historijskom smislu.

Naši pravnici svakako nalaze da napredak zakonodavstva oduzima ženama u sve većoj mjeri razlog da se žale. Savremeni civilizirani zakonski sistemi sve više priznaju: prvo, da bi brak bio punovažan, ugovor mora biti sklopljen dobrovoljno od obje strane, i drugo, da i za vrijeme braka obje strane, jedna prema drugoj, moraju imati ista prava i dužnosti. Kad bi se ova oba zahtjeva konsekventno provela, onda bi žene imale sve što mogu zahtijevati.

Ova čisto pravnička argumentacija potpuno se podudara s onom koju upotrebljava radikalni republikanski buržuj da bi odbio proletera i pozvao ga da ne remeti mir. Ugovor o radu treba da bude dobrovoljno sklopljen od obje strane. A smatra se kao dobrovoljno sklopljen čam zakon *na papiru* izjednači obje strane. Moć koju jednoj strani daje različit klasni položaj, pritisak koji on vrši na drugu stranu — stvarni ekonomski položaj obje strane — to se zakona ništa ne tiče. I za vrijeme trajanja ugovora o radu trebalo bi, opet, da obje strane budu ravnopravne dokle god jedna ili druga strana izrično ne odustane. Što ekonomski položaj primorava radnika da se odrekne čak i posljednjeg privida ravnopravnosti, za to opet nije kriv zakon.

U odnosu na brak, zakon, čak i najnapredniji, potpuno je zadovoljen čim su učesnici formalno izjavili u zapisniku svoj dobrovoljni pristanak. Šta se događa iza pravnih kulisa, gdje se odigrava stvarni život, kako se dolazi do dobrovoljnog pristanka, o tome se ne mogu brinuti zakon i pravnik. A ipak bi ovdje najjednostav-

nije upoređenje prava trebalo da pokaže pravniku šta u stvari znači dobrovoljni pristanak. U zemljama gdje je djeci zakonom osiguran zakonski dio roditeljske imovine, gdje ona, dakle, ne mogu biti potpuno lišena naslijedstva — u Njemačkoj, u zemljama francuskog prava itd. — djeca moraju imati, pri sklapanju braka, roditeljski pristanak. U zemljama engleskog prava, gdje zakon ne traži roditeljski pristanak pri sklapanju braka, roditelji imaju punu slobodu testamentarnog raspolažanja svojom imovinom, oni mogu po volji lišiti naslijeda svoju djecu. Jasno je da uprkos tome i baš stoga sloboda sklapanja braka u Engleskoj i Americi, u klasama gdje ima šta da se naslijedi, u stvari nije ni za dlaku veća nego u Francuskoj i Njemačkoj.

Nije ništa bolje ni s pravnom ravnopravnosti muža i žene u braku. Njihova pravna nejednakost, koju smo naslijedili od ranijih društvenih odnosa, nije uzrok, već posljedica ekonomskog ugnjetavanja žena. U starom komunističkom domaćinstvu, koje je obuhvatalo mnogo bračnih parova i njihovu djecu, ženama povjereni vođenje domaćinstva bilo je isto toliko javna, društveno nužna radinost koliko i rad muškaraca na pribavljanju životnih namirnica. Ovo se izmijenilo s patrijarhalnom porodicom, i još više s monogamskom inokosnom porodicom. Vođenje domaćinstva izgubilo je svoj javni karakter. Ono se više nije ticalo društva. Ono je postalo *privatna služba*; žena je postala prva služavka, isključena iz učešća u društvenoj proizvodnji. Tek joj je krupna industrija našeg doba — i to samo proleterki — opet otvorila put u društvenu proizvodnju. No s tim da ostaje isključena iz javne proizvodnje i da ne može ništa privređivati ako ispunjava svoje dužnosti u privatnoj službi porodice; i da nije u stanju da ispunjava svoje porodične dužnosti ako želi da uzme udjela u javnoj radinosti i da samostalno privređuje. A kakav je položaj žene u tvornici, takav joj je položaj u svima poslovnim granama, sve do medicine i advokature. Moderna inokosna porodica osnovana je na otvorenom ili prikrivenom domaćem ropstvu žene, a moderno društvo je masa koja se sastoji samo od inokosnih porodica kao svojih molekula. Danas

u velikoj većini slučajeva, bar u imućnim klasama, muž mora da bude onaj koji privređuje, hranilac porodice a to mu daje položaj gospodara kome nije potrebno nikakvo posebno pravno povlašćivanje. On je u porodici buržuj, a žena predstavlja proletarijat. U industrijskom svijetu, međutim, specifičan karakter ekonomskog ugnjetavanja koje podnosi proletarijat ističe se u svojoj punoj oštini tek kad su uklonjeni svi zakonski posebni privilegiji kapitalističke klase i kad je uspostavljena puna pravna ravnopravnost obje klase; demokratska republika ne ukida suprotnost obje klase, ona, naprotiv, tek pruža tlo na kome će se borbom riješiti suprotnost. A isto tako će specifični karakter vladavine muža nad ženom u modernoj porodici, i nužnost, kao i način njihovog istinskog društvenog izjednačenja izaći na punu svjetlost dana tek onda kad obje strane budu pravno potpuno ravnopravne. Onda će se pokazati da je za oslobođenje žena prvi preduvjet ponovo uvođenje cijelog ženskog roda u javnu radinost, a da ovo opet iziskuje uklanjanje svojstva inokosne porodice kao društvene privredne jedinice.

* * *

Prema tome imamo tri glavna oblika braka, koji uglavnom odgovaraju trima glavnim periodima ljudskog razvoja. Divljaštvu odgovara grupni brak, barbarstvu — sindijazmički brak, civilizaciji — monogamija dopunjena preljubom i prostitutucijom. Na višem stupnju barbarstva, između sindijazmičkog braka i monogamije uklapljeno je komandovanje muževa nad robinjama, i poligamija.

Kao što je pokazalo cijelo naše izlaganje, napredak koji se ovim redom javlja vezan je za specifičnost da se ženama sve više oduzima spolna sloboda grupnog braka, dok se ona ne oduzima muškarcima. I zaista, za muškarce grupni brak stvarno postoji i danas. Što je za ženu zločin i što povlači sobom teške zakonske i društvene posljedice, to se smatra za muškarca kao časno

ili, u najgorem slučaju, kao mala moralna mrlja, koja se sa zadovoljstvom nosi. Ali ukoliko se tradicionalni heterizam u naše doba više mijenja kao posljedica kapitalističke robne proizvodnje i njoj prilagođuje, ukoliko se više pretvara u neprikrivenu prostituciju, utoliko više djeluje demoralizirajući. I doista, on demoralizira muškarce još mnogo više nego žene. Prostitucija degradira među ženama samo nesretnice koje su postale njene žrtve, pa ni njih ni približno onoliko koliko se obično zamišlja. Naprotiv, ona ponižava karakter svih muškaraca uopće. Tako je, na primjer, dugotrajno vjereništvo u devet slučajeva od deset prava pripremna škola za bračno nevjerstvo.

Međutim, idemo u susret društvenom prevratu u kome će sve dosadašnje ekonomske osnove monogamije isto tako neminovno nestati kao i osnove njene dopune, prostitucije. Monogamija je nastala zbog koncentracije većih bogatstava u jednoj ruci — i to u ruci muškarca — i zbog potrebe da se ta bogatstva ostave u naslijeđe djeci tog muškarca a ne djeci nekog drugog. Stoga je bila potrebna monogamija žene a ne muža, tako da ta monogamija žene nije ništa smetala otvorenoj ili prikrivenoj poligamiji muškarca. Ali predstojeći društveni prevrat svest će na minimum svu tu brigu oko naslijeđa pretvaranjem bar pretežno najvećeg dijela trajnih, naslijedivih bogatstava — sredstava za proizvodnju — u društveno vlasništvo. Kako je pak monogamija proistekla iz ekonomskih uzroka, hoće li ona nestati kad isčeznu ti uzroci?

Moglo bi se s pravom odgovoriti: ona ne samo što neće nestati, nego će, naprotiv, tek biti potpuno ostvarena. Jer s pretvaranjem sredstava za proizvodnju u društveno vlasništvo nestaje i najamni rad, proletarijat, dakle i nužnost za izvjestan broj žena — čiji se broj može statistički izračunati — da se za novac prodaju. Prostitucija nestaje, monogamija umjesto da propadne postaje najzad stvarnost — i za muškarce.

Položaj muškaraca bit će, prema tome, u svakom slučaju jako izmijenjen, ali i u položaju žena, svih žena, nastupa znatna promjena. Prelaskom sredstava za proiz-

vodnju u zajedničko vlasništvo, inokosna porodica prestaže biti privredna jedinica društva. Privatno domaćinstvo pretvara se u društvenu industriju. Njega i odgoj djece postaju javan posao; društvo se brine za svu djecu podjednako, bila ona bračna ili vanbračna. Zahvaljujući tome, otpada briga zbog »posljedica«, što danas predstavlja najbitniji društveni — kako moralni tako i ekonomski — moment koji sprečava djevojku da se potpuno preda voljenom muškarcu. Neće li to biti dovoljan uzrok postepenom razvoju slobodnih spolnih odnosa, a time i širokogrudnjeg javnog mnjenja u pogledu djevičanske časti i ženske sramote? I najzad, zar nismo vidjeli da su u modernom svijetu monogamija i prostitucija doduše suprotnosti, ali nerazdvojne suprotnosti, polovi istog društvenog stanja? Može li iščeznuti prostitucija a da sobom ne povuče u propast monogamiju?

Ovdje stupa u djelovanje nov moment koji je u vrijeme kad se monogamija razvijala bio u najboljem slučaju jedva u začetku: individualna spolna ljubav.

Prije srednjeg vijeka ne može se govoriti o individualnoj spolnoj ljubavi. Samo se po sebi razumije da su lična ljepota, prisni odnosi, podudarne sklonosti itd. budili kod ljudi različitog spola želju za spolnim odnosima, i da nije bilo sasvim ravnodušno ni muškaraca ni ženama s kim će stupiti u taj najintimniji odnos. Ali odatile do naše spolne ljubavi još je beskrajno daleko. U toku cijelog starog vijeka roditelji su sklapali brakove za učesnike, a ovi su se bez opiranja mirili s tim. Ono malo bračne ljubavi koju poznaje stari vijek nije neka subjektivna naklonost, već objektivna dužnost, nije uzrok, već korelat braka. Ljubavni odnosi u modernom smislu javljaju se u starom vijeku samo izvan službenog društva. Pastiri čije su ljubavne radosti i stradanja opjevali Teokrit i Moshos, »Dafnis i Hloe« Longosa,²⁰ — sve su to robovi koji nemaju nikakvog udjela u državi, životnoj sferi slobodnog građanina. Ali osim među robovima, ljubavne avanture nalazimo jedino kao proizvode raspadanja Starog svijeta, i to sa ženama koje su isto tako izvan službenog društva, sa heterama, dakle sa strankinjama i oslobođenim ropkinjama: u Ateni — uoči

njene propasti, u Rimu — u doba imperija. Ako su se ikad dešavale ljubavne avanture između slobodnih građana i građanki, to je bilo jedino u obliku brakolomstva. I klasičnom pjesniku ljubavi u starom vijeku, starom Anakreontu, bila je spolna ljubav u našem smislu toliko bez važnosti da mu je čak i spol voljenog bića bio posljednja briga.

Naša spolna ljubav razlikuje se suštinski od antičkog jednostavnog spolnog nagona, erosa. Prvo, ona pretpostavlja kod voljenog bića uzvraćanje ljubavi: utoliko je žena izjednačena s muškarcem, dok se kod antičkog eroza to uzvraćanje i ne traži uvijek. Drugo, spolna ljubav ima takav stupanj intenziteta i trajanja da objema stranama neposjedovanje i rastanak izgledaju velika, ako ne najveća nesreća; da bi mogli pripadati jedno drugom, oni stavljuju na kocku sve, čak i život, što se u starom vijeku moglo desiti jedino prilikom preljuba. I najzad, stvara se novo moralno mjerilo za ocjenu spolnog odnosa; ne pita se samo: da li je odnos bio bračan ili vanbračan, nego i: da li je proistekao iz uzajamne ljubavi ili ne? Razumije se da u feudalnoj ili buržoaskoj praksi to novo mjerilo ne prolazi bolje od svih drugih mjerila morala — preko njega se prelazi. Ali ono ne prolazi ni gore. Ono je priznato isto toliko koliko i ostala — u teoriji, na papiru. A zasad ono ne može više ni tražiti.

Srednji vijek počinje s onim čime je stari vijek prekinuo svoje začetke spolne ljubavi: s brakolomstvom. Mi smo već opisali vitešku ljubav koja je stvorila Tagelieder. Od ove ljubavi, koja hoće da ruši brak, do one koja treba da ga osnuje, još je dug put, koji viteštvu nije nikad prevalilo. Čak i kad prijedemo od frivolnih Romana na vrle Nijemce, nalazimo u pjesmi o Nibelungima da Kriemhilda doduše nije ništa manje potajno zaljubljena u Siegfrieda negoli on u nju, ali da ona ipak na Gunterovo obavještenje da ju je obećao jednom vitezu, koga ne imenuje, mirno odgovara:

»Nema potrebe da me molite; kako mi zapovijedate, tako će uvijek i postupiti; onoga koga mi vi, gospodaru, date za muža, s njim će se rado vjeriti.«

Ne pada joj ni na pamet da bi ovdje uopće mogla doći u obzir njena ljubav. Gunter prosi Brunhildu, Etzel Kriemhildu, iako ih nisu nikad vidjeli; isto tako u »Gudruni«²¹ Sigeabant iz Irske prosi Norvežanku Utu, Hetel iz Helingena Hildu iz Irske, najzad Siegfrid iz Morlanda prosi Hartmut iz Ormanije i Herwig iz Seelanda Gudrunu; i tek se ovdje događa da se ona dobrovoljno odlučuje za posljednjeg. Po pravilu, mladom knezu nevjestu biraju njegovi roditelji ako su još živi, inače on sam bira savjetujući se s velikim vazalima, koji u svima slučajevima imaju pri tom odsudnu riječ. Ne može ni biti drukčije. Za viteza ili barona, kao i za sâmog vladara zemlje, ženidba je politički akt, prilika za uvećanje moći pomoći novih saveza. Interes kuće ima da odluči, a ne želja pojedinca. Kako bi onda ljubav mogla tu da kaže posljednju riječ u pogledu sklapanja braka?

Isto to vrijedi i za građanina - cehovskog majstora srednjovjekovnih gradova. Upravo privilegiji koji ga štite, cehovski statuti sa svim svojim ograničenjima, umjetno napravljene granice koje su ga zakonski odvajale tu od ostalih cehova, tamo od njegovih vlastitih cehovskih drugova, njegovih pomoćnika i šegrta, već su dosta suzile krug u kome je mogao tražiti sebi pogodnu suprugu. A koja je od njih bila najpogodnija, to u ovom zamršenom sistemu svakako nije odlučivala njegova individualna volja, već interes porodice.

Tako je u beskrajnoj većini slučajeva, sve do kraja srednjeg vijeka, sklapanje brakova ostalo ono što je otpočetka bilo, stvar o kojoj nisu odlučivali učesnici. Na početku se čovjek radao već oženjen — oženjen s cijelom grupom drugog spola. U poznjim oblicima grupnog braka vjerojatno je postojao sličan odnos, samo sa sve većim sužavanjem grupe. U sindijazmičkom braku je pravilo da matere ugovaraju brakove za svoju djecu; i ovdje odlučuju obziri u pogledu novih srodničkih veza koje bi imale da osiguraju mladom paru povoljniji položaj u gensu i plemenu. A kad su s prevagom privatnog vlasništva nad zajedničkim vlasništvom i s interesom u

pogledu nasljeđivanja došli do prevlasti patrijarhat i monogamija, onda je sklapanje braka postalo potpuno zavisno od ekonomskih obzira. *Oblik* braka kupovanjem iščezava, no u stvari se u sve većoj mjeri provodi tako da dobiva cijenu ne samo žena, već i muškarac — ne prema svojim ličnim svojstvima, nego prema svom imanju. Da bi uzajamna naklonost učesnika trebalo da bude najodlučniji razlog pri sklapanju braka, to je otpočetka bilo i ostalo nešto nečuveno u praksi vladajućih klasa; tako nešto moglo se desiti, u najboljem slučaju, u romantici ili među potlačenim klasama, koje se nisu uzimale u obzir.

To je bilo stanje koje je zatekla kapitalistička proizvodnja kad se počela spremati, od epohe geografskih otkrića, da zavlada svijetom pomoći svjetske trgovine i manufakture. Moglo se pretpostaviti da joj je ovaj način sklapanja braka bio neobično pogodan, a tako je i bilo. A ipak — ironija svjetske historije je neiscrpna — kapitalistička proizvodnja je bila ta koja je morala načiniti odlučujuću brešu u njemu. Pretvarajući sve stvari u robu, ona je raskrstila sa svim naslijeđenim, tradicionalnim odnosima, stavila je na mjesto naslijeđenog običaja, historijskog prava, kupnju i prodaju, »slobodni« ugovor. Engleski pravnik H. S. Maine zamišljao je da je učinio ogromno otkriće kad je tvrdio da se cio naš napredak prema ranijim epohama sastoji u tome što smo prešli from status to contract, od naslijeđenih odnosa na slobodnom voljom ugovorene odnose, što se naravno već nalazilo u »Komunističkom manifestu« ukočeno je tačno.

Ali za sklapanje ugovora potrebni su ljudi koji mogu slobodno raspolagati svojim ličnostima, postupcima i imanjima, i koji su ravnopravni među sobom. Stvaranje ovih »slobodnih« i »jednakih« ljudi bilo je baš jedno od glavnih djela kapitalističke proizvodnje. Iako se to isprva dešavalo samo na polusvjestan, povrh toga religijski maskiran način, ipak je, poslije luteranske i kalvinističke reformacije, bio utvrđen princip da je čovjek samo onda potpuno odgovoran za svoje postupke kad ih je učinio u punoj slobodi volje, i da je moralna duž-

nost suprotstaviti se svakom prisiljavanju na nemoralno djelo. No kako se to slagalo s dosadašnjom praksom sklapanja braka? Brak je bio, po buržoaskom shvaćanju, ugovor, pravni posao, i to najvažniji od svih, jer je donosio za cio život odluku o tijelu i duhu dva ljudska bića. Istina, on se sklapao formalno dobrovoljno; bez pristanka učesnika nije se mogao zaključiti. Ali znalo se isuviše dobro kako se dobivao pristanak i tko su stvarno bile ugovorne strane pri sklapanju braka. Međutim, ako se za sve druge ugovore tražila stvarna sloboda odlučivanja, zašto se nije zahtjevala i za ovaj ugovor? Zar nisu i dva mlada bića, koja je trebalo sjediniti, također imala pravo da slobodno raspolazu sama sobom, svojim tijelom i njegovim organima? Zar nije viteštvu uvelo u modu spolnu ljubav, i zar nije, nasuprot viteškoj preljubničkoj ljubavi, ljubav suprugâ njen pravi buržoaski oblik? Ako je pak dužnost suprugâ da se uzajamno vole, zar nije isto toliko dužnost onih koji se vole da pođu jedno za drugog, i ni za koga trećeg? Zar ovo pravo onih koji se vole nije bilo veće od prava roditelja, srodnika i ostalih uobičajenih posrednika i navodadžija? Ako je pravo slobodnog ličnog izbora nesmetano prodrlo u crkvu i religiju, kako je moglo stati pred neodrživim zahtjevom starije generacije da raspolaze tijelom, dušom, imanjem, srećom i nesrećom mlađe generacije?

Ova pitanja su se morala postaviti u doba koje je olabavilo sve stare društvene veze i pokolebalo sve naslijedene pojmove. Svet je odjednom postao gotovo deset puta veći; umjesto jednog kvadranta polukugle, sad se ukazala cijela zemljina kugla pogledu zapadnih Evropljana, koji su se požurili da zauzmu ostalih sedam kvadrata. I kao što su pale stare uske granice domovine, pale su i hiljadugodišnje brane srednjovjekovnog propisanog načina mišljenja. Kako vanjskom tako i unutrašnjem oku čovjeka otvorio se beskrajno širi horizont. Kakvo su značenje mogli imati reputacija patricija ili častan cehovski privilegij, pokoljenjima naslijedivan, za mladog čovjeka koga su privlačila bogatstva Indije, zlatni i srebrni rudnici Meksika i Potosije? To je bilo doba viteza-latalica buržoazije; ono je imalo i svoju roman-

tiku i svoje ljubavno maštanje, ali na buržoaskoj osnovi i, u krajnjoj liniji, s buržoaskim ciljevima.

Tako se dogodilo da je buržoazija, uzdižući se, naročito u protestantskim zemljama, gdje je najviše pokoleban postojeći poredak, sve više priznavala slobodu zaključivanja ugovora i u pogledu braka, i provodila je na gore opisani način. Brak je ostao klasni brak, ali u okviru klase učesnicima se dopuštao stanovit stupanj slobode izbora. I na papiru, u moralnoj teoriji i u poetskom prikazu, ništa nije bilo nepokolebljivije utvrđeno od principa da je svaki brak nemoralan ako se ne zasniva na uzajamnoj spolnoj ljubavi i stvarno slobodnom sporazumu supruga. Ukratko, brak iz ljubavi je bio proklamiran pravom čovjeka, i to ne samo kao droit de l'homme već izuzetno i kao droit de la femme.

Ali ovo pravo čovjeka razlikovalo se u jednoj tački od svih ostalih takozvanih čovjekovih prava. Dok su ova prava ostajala u praksi ograničena na vladajuću klasu, buržoaziju, a potlačenoj klasi, proletarijatu, bivala neposredno ili posredno zakidana, dotle se ovdje opet potvrđuje ironija historije. Vladajuća klasa ostaje pod vlašću poznatih ekonomskih utjecaja, i stoga pokazuje samo u izuzetnim slučajevima stvarno slobodno sklopljene brakove, dok su ovi, kao što smo vidjeli, u potlačenoj klasi pravilo.

Puna sloboda sklapanja braka može dakle biti opće provedena tek onda kad uklanjanjem kapitalističke proizvodnje i njome stvorenih imovinskih odnosa budu odstranjeni svi sporedni ekonomski obziri koji još i sad imaju tako snažan utjecaj na izbor supruga. Tada više neće biti nikakvog drugog motiva osim uzajamne naklonosti.

Kako je pak spolna ljubav po svojoj prirodi isključiva — iako se ova isključivost u današnje vrijeme potpuno ostvaruje samo u pogledu žene — to je brak, osnovan na spolnoj ljubavi, po svojoj prirodi monogamija. Vidjeli smo koliko je Bachofen bio u pravu kad je napredak od grupnog braka k monogamiji smatrao pretežno kao djelo žena; samo prijelaz od sindijazmičkog braka k monogamiji može se pripisati muškarcima; a

historijski se on u suštini sastojao u pogoršanju položaja žena i u olakšanju nevjerstva muškaraca. Ako sad izostanu još i ekonomski obziri, uslijed kojih su žene podnosile to uobičajeno nevjerstvo muževa — briga o svojoj vlastitoj egzistenciji i još više briga o budućnosti djece — onda će time postignuta ravnopravnost žena, sudeći po cijelokupnom dosadašnjem iskustvu, utjecati u neuporedivo većoj mjeri u tom smislu što će muževi postati stvarno monogamski nego pak u tom smislu što će žene postati poliandrijske.

Ali monogamija će nesumnjivo izgubiti sva ona obilježja koja su joj utisnuta njenim nastankom iz imovinskih odnosa, a to su, prvo, prevlast muža, i drugo — nerazrješivost braka. Prevlast muža u braku je jednostavna posljedica njegove ekonomske prevlasti, i iščezava s njom sama od sebe. Nerazrješivost braka je dijelom posljedica ekonomskog položaja u kome je monogamija nastala, a dijelom tradicija iz vremena kad se veza ovog ekonomskog položaja s monogamijom još nije potpuno shvaćala i kad se religijski tjerala u krajnost. Ona je već danas hiljadu puta narušena. Ako je moralan samo onaj brak koji je osnovan na ljubavi, onda je, isto tako, moralan samo onaj brak u kome ljubav i dalje traje. Međutim, trajanje snažnog osjećanja individualne spolne ljubavi veoma je različito kod raznih osoba, naročito kod muškaraca, i ako se potpuno ugasi naklonost ili ako bude potisnuta novom strasnom ljubavlju, onda je razvod za obje strane, kao i za društvo, blagodat. Ljudi će biti samo pošteđeni gacanja kroz uzaludno blato brakorazvodne parnice.

Dakle, ono što možemo danas naslućivati o uređenju spolnih odnosa poslije predstojećeg uklanjanja kapitalističke proizvodnje, pretežno je negativnog karaktera, ograničava se najviše na ono što nestaje. A šta će novo doći? To će se riješiti kad poraste novo pokoljenje: pokoljenje muškaraca koji nikad u svom životu nisu došli u priliku da kupuju novcem ili drugim sredstvom socijalne moći podavanje žena, i pokoljenje žena koje nikad nisu došle u priliku da se podaju muškarcu iz bilo kakvih drugih obzira osim istinske ljubavi, niti da

ljubljenom uskrate podavanje iz straha od ekonomskih posljedica. Kad se pojave ti ljudi, bit će im posljednja briga šta se danas zamišlja da bi oni trebalo da čine; oni će stvoriti svoju vlastitu praksu i svoje odgovarajuće javno mnjenje o praksi svakog pojedinca — i tačka.

No vratimo se Morganu, od koga smo se prilično udaljili. Historijsko istraživanje društvenih ustanova koje su se razvijale u periodu civilizacije izlazi iz okvira njegove knjige. Stoga ga sloboda monogamije za vrijeme tog razdoblja zanima samo sasvim malo. I on vidi u daljem razvoju monogamske porodice napredak, približavanje punoj ravnopravnosti spolova, ne smatrajući da je taj cilj postignut. Ali, kaže on,

»ako se prizna činjenica da je porodica prošla kroz četiri sukcesivna oblika i da je sad u petom, onda se postavlja pitanje da li ovaj oblik može biti vjećit u budućnosti. Jedino mogući odgovor je da ona mora napredovati kao što napreduje društvo, da se mora mijenjati u onoj mjeri u kojoj se mijenja društvo, sasvim kao i dosad. Ona je čedo društvenog sistema i odražavat će stupanj njegova razvitka. Kako se monogamska porodica popravila od početka civilizacije, i to vrlo primjetno u moderno doba, to se može bar pretpostaviti da je ona sposobna za dalja usavršavanja, dok se ne postigne jednakost oba spola. Ako u dalekoj budućnosti monogamska porodica ne bi bila u stanju da ispunjava zahtjeve društva, onda je nemoguće preći kakve će prirode biti njena nasljednica.«

III

IROKEŠKI GENS

Prelazimo sad na drugo Morganovo otkriće, koje je bar isto toliko važno koliko i rekonstrukcija oblika iskonske porodice na osnovu sistemâ srodstva. Utvrđivanje da su rodovske zajednice u okviru jednog plemena američkih Indijanaca, koje su obilježene životinjskim imenima, suštinski istovetne s grčkim *genea-ma* i rimskim *gentes-ima*; da je američki oblik prvobitan, a grčko-rimski pozniji, izведен; da cijelo društveno uređenje prastarih Grka i Rimljana s njihovim gensom, fratrijom i plemenom ima svoju vjernu paralelu u američko-indijanskoj organizaciji; da je gens ustanova zajednička svim barbarima do njihovog ulaska u civilizaciju, pa čak i potom (ukoliko se može suditi na osnovi postojećih izvora) — ovo utvrđivanje je odjednom rasvjetlilo najteže dijelove najstarije grčke i rimske historije, i uisti mah nam dalo neslućena obavještenja o osnovima društvenog uređenja u prastaro doba — prije ustanovljenja države. Ma koliko jednostavna izgledala ova stvar kad je već poznata, ipak ju je Morgan otkrio tek u posljednje vrijeme; u svom ranijem djelu, objavljenom 1871, još nije bio prodro u tu tajnu, čije je kasnije otkriće potpuno ušutkalo za izvjesno vrijeme engleske prahistoričare, koji su inače toliko puni samopouzdanja.

Latinska riječ *gens*, koju Morgan upotrebljava kao opći naziv za tu rodovsku zajednicu, potječe, kao i grčka riječ istog značenja *genos*, od općeg arijevskog korijena *gan* (njemački, gdje po pravilu mora doći k umjesto

arijevskog g kan) što znači rađati. Gens, genos, sanskritski dschanas, gotski kuni (prema gornjem pravilu) staronordijski i anglosaksonski kyn, engleski kin, srednjovisokonjemački künne, znače isto: rod, porijeklo. Međutim, gens na latinskom, genos na grčkom, upotrebljava se specijalno za onu rodovsku zajednicu koja se diči zajedničkim porijeklom (u datom slučaju od zajedničkog praoca) i koja je izvjesnim društvenim i religijskim ustanovama povezana u posebnu zajednicu, čiji su postanak i priroda, uprkos tome, ostali dosad nejasni svim našim historičarima.

Vidjeli smo već gore, kod porodice punaluā, kakav je sastav gensa u prvobitnom obliku. On se sastoji od svih lica koja, posredstvom braka punaluā i u saglasnosti s pojmovima koji u njemu nužno vladaju, čine priznato potomstvo pojedinačno određene pramajke, osnivačice gensa. Kako je u ovom obliku porodice očinstvo neizvjesno, vrijedi samo ženska loza. Pošto se braća ne smiju ženiti sa svojim sestrama, već samo sa ženama drugog porijekla, to djeca, rođena s tim stranim ženama, po matrijarhatu ispadaju iz gensa. Ostaju, dakle, u okviru rodovske zajednice samo potomci kćeri svake generacije; potomci sinova prelaze u gensove svojih matera. Šta sad biva s tom grupom krvnog srodstva kad se ona konstituira kao posebna grupa nasuprot sličnim grupama u okviru plemena?

Kao klasičan oblik tog prvobitnog gensa Morgan uzima gens Irokeza, specijalno plemena Senekâ. U tom plemenu postoji osam gensova, nazvanih po životinjama: 1. vuk, 2. medvjed, 3. kornjača, 4. dabar, 5. jelen, 6. šljuka, 7. čaplja, 8. soko. U svakom gensu vlada slijedeći običaj:

1. Gens bira svog sahema mirnodopskog starješinu) i poglavicu (ratnog vođu). Sahem mora biti biran iz samog gensa, i njegovo zvanje je bilo naslijedno u njemu, ukoliko se pri upražnjenju moralо odmah nanovo popuniti; ratni vođa mogao je biti izabran i izvan gensa, a povremeno se moglo biti i sasvim bez njega. Za sahema nikad nije biran sin prethodnog, jer je među Irokezima vladao matrijarhat, te je sin pripadao drugom

gensu; ali zato, i to često, biran je brat ili sestrić. Prilikom izbora u glasanju su učestvovali svi, muškarci i žene. Ali izbor je morao biti potvrđen od ostalih sedam gensova, i tek tada je izabrani svečano uvođen u dužnost, i to od strane zajedničkog vijeća cijelog saveza Irokeza. Značenje ovoga pokazat će se kasnije. Sahemo-va vlast u okviru gensa bila je očinska, čisto moralne prirode; prinudnih sredstava nije imao. Pored toga, on je bio po službenoj dužnosti član plemenskog vijeća Senekā, kao i saveznog vijeća svih Irokeza. Ratni poglavica mogao je izdavati naredbe samo prilikom ratnih pohoda.

2. Gens smjenjuje po volji sahema i ratnog poglavicu. Smjenjivanje vrše opet muškarci i žene zajedno. Smijenjeni su, zatim, obični ratnici, kao i drugi, privatna lica. Plemensko vijeće može, uostalom, smijeniti i sahema, čak i protiv volje gensa.

3. Nijedan član ne smije se ženiti u okviru gensa. To je osnovno pravilo gensa, veza koja ga sjedinjuje; ono je negativni izraz vrlo pozitivnog krvnog srodstva, na osnovu koga njime obuhvaćeni individuumi tek postaju gens. Otkrićem te jednostavne činjenice Morgan je prvi put otkrio prirodu gensa. Koliko je dosad gens malo shvaćen, dokazuju raniji izvještaji o divljacima i barbarima, gdje su različite korporacije, kao pleme, klan, tum itd., iz kojih se gentilno uređenje sastoji, bile sve zajedno izmiješane, ne shvaćajući ih i ne razlikujući ih, i za koje se ponekad govorilo da je u okviru takve korporacije zabranjeno sklapanje braka. Time je stvorena bezizlazna zbrka, koja je pružila priliku gospodinu Mac-Lennanu da se pojavi u ulozi Napoleona i zavede red autoritativnom odlukom: sva plemena se dijele na takva u kojima je zabranjen brak (egzogamska) i na takva u kojima je on dozvoljen (endogamska). I stvorivši na taj način potpunu zbrku, mogao se predati dubokoumnim istraživanjima o tome koja je od obiju njegovih absurdnih kategorija starija: egzogamija ili endogamija. Ova besmislica je prestala sama od sebe otkrićem gensa, osnovanog na krvnom srodstvu, koje je sobom povlačilo nemogućnost braka između njegovih članova. — Razu-

mije se da se zabrana braka u okviru gensa održava bez prekršaja na stupnju na kome zatičemo Irokeze.

4. Imanje umrlih pripadalo je ostalim gentilnim drugovima, ono je moralo ostati u gensu. S obzirom na beznačajnost predmeta koji je Irokez mogao ostaviti za sobom, nasljede su dijelili među sobom najbliži gentilni srodnici; ako umre muškarac, onda — njegova rođena braća i sestre i materin brat; ako umre žena, onda — njena djeca i rođene sestre, ali ne njena braća. Baš zbog toga nisu mogli muž i žena naslijediti jedno drugog, niti djeca oca.

5. Gentilni drugovi su bili dužni da pružaju jedan drugom pomoć, zaštitu i osobito potporu pri osveti povrede nanijete od stranaca. U pogledu svoje sigurnosti pojedinac se oslanjao na zaštitu gensa, i to s razlogom; tko bi njega povrijedio, povrijedio bi cio gens. Odatle, iz krvnih veza gensa, proistjecala je obaveza krvne osvete, koju su Irokezi bezuvjetno priznavali. Ako bi netko iz stranog gensa ubio gentilnog druga, onda je cio gens ubijenog bio obavezan na krvnu osvetu. Najprije bi se pokušavalo posredovanje; vijeće ubičinog gensa sastalo bi se i učinilo vijeću gensa ubijenog prijedloge za okončanje spora, najčešće nudeći izraze žaljenja i znatne darove. Ako bi ovi bili prihvaćeni, stvar je bila okončana. U protivnom slučaju, povrijedeni gens imenovao bi jednog ili više osvetnika koji su bili dužni da gone i ubiju ubicu. Ako bi se to desilo, onda gens ubijenog nije imao pravo da se žali, slučaj je bio okončan.

6. Gens ima izvjesna imena ili nizove imena koje u cijelom plemenu samo on smije da upotrebljava, tako da ime pojedinca istodobno pokazuje kome gensu on pripada. Gentilno ime odmah povlači sobom gentilna prava.

7. Gens može da adoptira strance i da ih time primi u cijelo pleme. Ratni zarobljenici, koje ne ubijaju, postali su tako, posredstvom adopcije u jednom gensu, članovi plemena Senekâ i time stekli sva gentilna i plemenska prava. Adopcija se vršila na prijedlog pojedinih gentilnih drugova, na prijedlog muškaraca koji su stranca primali kao brata ili sestru, ili na prijedlog žena koje

su ga primale kao svoje dijete; radi potvrde bio je neophodan svečan prijem u gens. Tako su često pojedini, izuzetno prorijeđeni gensovi popunjavani masovnom adopcijom članova nekog drugog gensa, uz njegov pristanak. Među Irokezima svečan prijem u gens vršio se na javnoj sjednici plemenskog vijeća, čime je prijem u stvari postao religijska ceremonija.

8. Specijalne religijske svečanosti jedva se mogu utvrditi kod indijanskih gensova; ali religijske ceremonije Indijanaca su više ili manje u vezi s gensovima. Za vrijeme šest godišnjih religijskih svetkovina Irokeza, sahemi i ratne poglavice pojedinih gensova ubrajani su po službenoj dužnosti u »čuvare vjere« i imali su svećeničke funkcije.

9. Gens ima zajedničko mjesto za sahranu. Kod Irokeza države New-York, koji su pritiješnjeni sa svih strana bijelim ljudima, ono se već izgubilo, ali je ranije postojalo. Kod drugih Indijanaca još postoji; tako kod Tuskarora, bliskih srodnika Irokezâ, koji, iako kršćani, imaju za svaki gens određen red na groblju, tako da se mati sahranjuje u istom redu s djecom, ali ne i otac. A i kod Irokeza cio gens umrlog prisustvuje pogrebu, priprema grob, nadgrobne govore itd.

10. Gens ima vijeće, demokratsku skupštinu svih muških i ženskih odraslih članova, koji svi imaju jednakopravo glasa. Ovo vijeće je biralo i smjenjivalo saheme i ratne poglavice, a isto tako i ostale »čuvare vjere«; ono je odlučivalo o krvnini (vraždi) ili o krvnoj osveti za ubijene članove gensa; ono je adoptiralo strance u gens. Ukratko, ono je bilo suverena vlast u gensu.

To su ovlašćenja tipičnog indijanskog gensa.

»Svi njegovi članovi su slobodni ljudi, obavezni da štite slobodu jedan drugog; među njima je jednakost u ličnim pravima — ni sahemi ni ratne starještine ne pretenduju na bilo kakvu prednost; oni čine bratstvo, sjedinjeno krvnim vezama. Sloboda, jednakost, bratstvo, iako nisu nikad formulirani, bili su osnovni principi gensa, a ovaj je opet bio jedinica cijelog društvenog sistema, osnova organiziranog indijanskog društva. To objašnjava nepokolebljiv smisao za nezavisnost i lično dostojanstvo, koje svatko priznaje Indijancima.«

U vrijeme otkrića Indijanci su bili organizirani u matrijarhalne gensove u cijeloj Sjevernoj Americi. Samo u pojedinim plemenima, kao što su plemena Dakota, gensovi su bili propali, a u nekim drugim, kao što su plemena Odžibve i Omaha, gensovi su bili patrijarhalno organizirani.

U vrlo velikom broju indijanskih plemena s više od pet ili šest gensova nalazimo po tri, četiri ili više gensova ujedinjenih u jednu posebnu grupu koju Morgan, vjerno prevodeći indijansko ime, naziva fratrijom (bratstvom), po njenom grčkom pandanu. Tako pleme Senekâ ima dvije fratrije. Prva obuhvata gensove od 1—4, a druga gensove od 5—8. Bliže ispitivanje pokazuje da ove fratrije najčešće predstavljaju prvobitne gensove, na koje se pleme najprije pocijepalo; jer sa zabranom sklapanja braka u okviru gensa moralno je svako pleme obuhvatiti neminovno bar dva gensa, da bi moglo samostalno postojati. Kako se pleme uvećavalo, dijelio se opet svaki gens na dva ili više gensova, koji se sad javljaju kao posebni gensovi, dok prvobitni gens, koji obuhvata sve iz njega proizašle gensove, nastavlja život kao fratrija. Kod Senekâ i većine drugih Indijanaca gensovi jedne fratrije su bratski gensovi, dok su gensovi druge fratrije gensovi njihove braće od stričeva, ujaka ili tetaka — izrazi koji u američkom sistemu srodstva, kao što smo vidjeli, imaju vrlo stvaran i izrazit smisao. Prvobitno nijedan iz plemena Senekâ nije smio sklapati brak ni u okviru svoje fratrije, ali to je odavno izašlo iz običaja i zabrana je ograničena na gens. Tradicija Senekâ je bila da su medvjed i jelen oba prvobitna gensa, od kojih su se ostali razgranali. Pošto se ova nova ustanova jednom ukorijenila, ona je po potrebi modificirana; ako bi izumrli gensovi jedne fratrije, onda su ponekad premještani u nju, radi popunjavanja, čitavi gensovi iz drugih fratrija. Zbog toga nalazimo kod raznih plemena istoimene gensove različito grupirane u fratrije.

Funkcije fratrije kod Irokeza dijelom su društvene a dijelom religijske. 1. U igri loptom, fratrije igraju jedna protiv druge; svaka postavlja svoje najbolje igrače, ostali, podijeljeni na fratrije, promatraju i klade se jedni s

drugima u pobjedu svojih. — 2. U plemenskom vijeću sahem i ratni vođi svake fratrije sjede zajedno, obje grupe jedna prema drugoj, svaki govornik obraća se predstavnicima svake fratrije kao posebnom tijelu. — 3. Ako se u plemenu desi ubistvo, u kome ubica i ubijeni ne pripadaju istoj fratriji, onda povrijedeni gens često apelira na svoje bratske gensove; ovi održavaju vijeće fratrije i obraćaju se drugoj fratriji kao cjelini, kako bi i ova sazvala vijeće radi okončanja spora. Ovdje se, dakle, opet javlja fratrija kao prvobitni gens i s većim izgledom na uspjeh od slabijeg pojedinačnog gensa, svog izdanka. — 4. U slučajevima smrti istaknutih ljudi druga fratrija se brine o pogrebu i pogrebnim svečanostima, dok fratrija umrlog sudjeluje kao ožalošćena. Ako umre sahem, onda druga fratrija javlja saveznom vijeću Irokeza o upražnjenju zvanja. — 5. Pri izboru sahema, vijeće fratrije je također uzimalo udjela. Potvrda izbora od strane bratskih gensova smatrala se manje-više osiguranom, ali bi gensovi druge fratrije mogli staviti pri-govor. U takvom slučaju sastalo bi se vijeće te fratrije; ako bi vijeće bilo i dalje protivno, onda je izbor bio ništavan. — 6. Ranije su Irokezi imali naročite religijske misterije, koje su bijeli ljudi nazivali medicine-lodges*. U plemenu Senekâ ove misterije su svetkovale dvije religijske zajednice, u koje su novi članovi primani sa strogim ceremonijalom posvećivanja; svakoj od obiju fratrija odgovarala je jedna od tih zajednica. — 7. Ako su, kao što je gotovo sigurno, četiri lineages (roda) koji su u doba osvajanja²² zauzimala četiri četvrtine Tlaskale bile četiri fratrije, onda je time dokazano da su fratrije imale značenje i vojnih jedinica, kao fratrije kod Grka i slične rodovske zajednice kod Nijemaca; ova četiri lineages išla su u borbu izdvojena u posebne čete, svaka u vlastitoj uniformi i s vlastitom zastavom, i pod zapovjedništvom vlastitog vođe.

Kao što više gensova čine fratriju, tako u klasičnom obliku više fratrija čine pleme; u pojedinim slučajevima, kad su plemena jako oslabljena, nema srednjeg čla-

* — zborovima враћа. *Prev.*

na, fratrije. Šta, dakle, karakterizira indijansko pleme u Americi?

1. Vlastita oblast i vlastito ime. Svako pleme je imalo, osim mesta svog stvarnog naselja, još i znatnu oblast za lov i ribolov. Preko granica te oblasti pružao se prostran neutralan predio, koji je dopirao do oblasti najbližeg plemena i koji je bio manji kod jezički srodnih plemena, a veći kod jezički nesrodnih plemena. To je ono što je kod Nijemaca granična šuma, pustinja koju Cezarovi Svevi stvaraju oko svoje oblasti, isarnholt (na danskom jarnved, limes Danicus) između Danaca i Nijemaca, Sachsenwald i branibor (na slavenskom = zaštitna šuma), po kome je Brandenburg dobio svoje ime, između Nijemaca i Slavena. Oblast koja je izdvojena na taj način nesigurnim granicama bila je zajednička zemlja plemena, priznata kao takva od susjednih plemena, a od njega samog branjena od zahvatanja drugih plemena. Nesigurnost granica postajala je u praksi štetna većinom tek onda kad se stanovništvo znatno povećalo. — Imena plemena su, izgleda, nastajala mahom više slučajno nego što su birana namjerno; u toku vremena često se dešavalo da je jedno pleme nazivano od susjednih plemena drugim imenom, a ne onim kojim se ono samo služilo; slično onom kako su Kelti nametnuli Nijencima njihovo prvo historijsko zajedničko ime: Germanni.

2. Posebni dijalekt, koji je svojstven samo tom plemenu. U stvari, pleme i dijalekt se suštinski podudaraju; stvaranje novih plemena i dijalekata cijepanjem događalo se još nedavno u Americi i vjerojatno još ni sad nije sasvim prestalo. Tamo gdje su se dva oslabljena plemena stopila u jedno, izuzetno se događa da se u istom plemenu govore dva vrlo srodnna dijalekta. Prosječna jačina američkih plemena je ispod 2000 glava: Črokeza, međutim, ima oko 26.000, što predstavlja najveći broj Indijanaca u Sjedinjenim Državama koji govore istim dijalektom.

3. Pravo svečanog uvođenja u dužnost sahema i ratnih vođa koje su izabrali gensovi, i

4. Pravo da ih opet smijene, i protiv volje njihova gensa. Kako su sahemci i ratni vođe članovi plemenskog

vijeća, to su sama po sebi razumljiva ta prava koja plemene ima u odnosu na njih. Tamo gdje se formirao savez plemena i gdje je ukupan broj plemena bio zastupan u saveznom vijeću, spomenuta prava prelazila su na to vijeće.

5. Zajednička religijska shvaćanja (mitologija) i vršeњe obreda. »Indijanci su bili na svoj barbarски način religiozan narod.« Njihova mitologija nikako još nije kritički proučena; oni su zamišljali otjelotvorene svojih religioznih predodžbi — duhova svih vrsta — već u ljudskom obliku, ali niži stupanj barbarstva, na kome su bili, ne zna još ni za kakvo likovno prikazivanje, za takozvane idole. To je kult prirode i elemenata, koji se razvijao k mnogobroštvu. Različita plemena imala su svoje redovne svetkovine s određenim oblicima vršenja obreda, naročito ples i igre; ples je osobito bio bitan sastavni dio svih religijskih svečanosti; svako pleme je posebno obavljalo svoje svečanosti.

6. Plemenско vijeće za zajedničke poslove. Ono se sa stojalo od svih sahema i ratnih vođa pojedinih gensova, koji su bili njihovi istinski predstavnici, jer su bili u svakoj dobi smjenljivi; ono je rješavalo javno, okruženo članovima plemena, koji su imali pravo da se umiješaju u diskusiju i da njihovo mišljenje bude saslušano; vijeće je odlučivalo. Po pravilu, svaki prisutan je saslušan kad je htio, i žene su mogle izložiti svoje mišljenje preko govornika koga su same birale. Kod Irokeza se morala konačna odluka donijeti jednoglasno, kao što je to bio slučaj i u pogledu nekih odluka njemačkih općina-marķā. Osobita dužnost plemeninskog vijeća bila je uređenje odnosa sa stranim plemenima; ono je primalo i slalo izaslanstva, ono je objavljivalo rat i zaključivalo mir. Ako dođe do rata, onda su ga vodili većinom dobrovoljci. U načelu se smatralo da je svako pleme u ratnom stanju sa svakim drugim plemenom s kojim nije sklopljen никакav izričan ugovor o miru. Ratničke pohode protiv takvih neprijatelja mahom su organizirali pojedini istaknuti ratnici; oni su priređivali ratni ples i svaki koji uzme učešća u plesu izjavljuje time da će učestvovati u pohodu. Kolona bi se smjesta formirala i polazila. Isto

tako su napadnutu plemensku oblast branili većinom dobrovoljci. Odlazak i povratak takvih kolona bio je uviđek povod za javne svečanosti. Dozvola plemenskog vijeća za takve pohode nije bila potrebna, i nije se ni tražila ni davala. Oni su sasvim slični privatnim ratnim pohodima njemačkih družina, kako ih Tacit opisuje, samo s tom razlikom što kod Nijemaca družine već imaju stalniji karakter, čine čvrstu jezgru koja je već u mirno doba organizirana i oko koje se, u slučaju rata, grupiraju ostali dobrovoljci. Takve ratne kolone rijetko su bile mnogobrojne; najvažnije ekspedicije Indijanaca, i one na velikim udaljenostima, izvodile su neznatne borbene snage. Ako bi se više takvih družina udružilo radi kakvog velikog pothvata, onda svaka družina sluša samo svog vlastitog vođu; jedinstvo ratnog plana osigurano je kako-tako vijećem tih vođa. Isto takav je način ratovanja Alamana u četvrtom vijeku na gornjoj Rajni, kako ga opisuje Amijan Marcellin.

7. U nekim plemenima nalazimo vrhovnog poglavicu, čija su ovlašćenja međutim vrlo neznatna. To je jedan od sahema koji u slučajevima kad je potrebna brza akcija poduzima provizorne mjere dok se vijeće bude moglo sastati i donijeti konačnu odluku. To predstavlja slab zametak službenika s izvršnom vlašću, koji je, međutim, u daljem razvoju većinom ostao jalov; kao što ćemo vidjeti, ovaj se upravo razvio u većini slučajeva, ako ne svuda, iz vrhovnog vojskovođe.

Velika većina američkih Indijanaca nije otišla dalje od ujedinjavanja u pleme. Živeći u malobrojnim plemenima, rastavljeni jedni od drugih prostranim graničnim predjelima, slabljeni vječitim ratovima, oni su zauzimali s malo ljudi ogromnu oblast. Savezi između srodnih plemen ponekad su se stvarali uslijed trenutno teškog položaja i raspadali se njegovim prestankom. Ali u pojedinim krajevima su se rascjepkana, prvobitno srodna plemena ponovo zbila u trajne saveze i tako učinila prvi korak prema formiranju nacija. U Sjedinjenim Državama nalazimo najrazvijeniji oblik takvog saveza kod Irokeza. Seleći se iz svojih prebivališta zapadno od Mississipija, gdje su vjerojatno činili granu velike porodice Da-

kota, naselili su se poslije dugog seljenja u današnjoj državi New-York, podijeljeni na pet plemena: Seneka, Kajuga, Onondaga, Oneida i Mohavk. Oni su se hranili ribom, divljači i proizvodima primitivnog vrtlarstva, živjeli su u selima koja su većinom bila zaštićena palisadom. Nikad brojniji od 20,000 glava, oni su imali u svih pet plemena izvjestan broj gensova zajednički, govorili su vrlo srodnim dijalektima istog jezika, i zauzimali su sad povezanu oblast koja je bila podijeljena na pet plemena. Kako je ova oblast bila odskora osvojena, bilo je prirodno što je ušlo u običaj da se ova plemena uzajamno pomažu protiv onih koja su potisnula, te se iz toga razvio, najkasnije početkom XV vijeka, formalni »vječni savez«, konfederacija, koja je odmah, svjesna svojih novih snaga, dobila napadački karakter, i na vrhuncu svoje moći, oko 1675, osvojila okolne velike predjele, a stanovnike dijelom otjerala a dijelom im nametnula obavezu danka. Savez Irokeza predstavlja najnapredniju društvenu organizaciju koju su postigli Indijanci, ukoliko nisu izašli iz nižeg stupnja barbarstva (dakle s izuzetkom Meksikanaca, Novomeksikanaca i Peruanaca). Osnovne odredbe saveza bile su slijedeće:

1. Vječni savez pet krvno srodnih plemena na osnovi potpune jednakosti i nezavisnosti u svim unutrašnjim plemenskim poslovima. To krvno srodstvo predstavlja pravu podlogu saveza. Od pet plemena tri su se nazivala matičnim plemenima i bila međusobno bratska plemena; oba druga plemena nazivala su se plemenima-izdancima i bila su isto tako bratska plemena međusobno. Tri gensa — najstariji — još su imala žive predstavnike u svih pet plemena, a ostala tri — u tri plemena; članovi svakog od tih gensova bili su svi zajedno braća u svih pet plemena. Zajednički jezik, koji je imao samo različite dijalekte, bio je izraz i dokaz zajedničkog porijekla.

2. Organ saveza bilo je savezno vijeće od 50 sahema, koji su bili jednakci po rangu i ugledu; to vijeće donosilo je konačne odluke o svim pitanjima saveza.

3. Tih 50 sahema bili su pri osnivanju saveza raspodijeljeni po plemenima i gensovima kao nosioci novih dužnosti, izrično uspostavljenih u savezne svrhe. Prili-

kom svakog upražnjenja njih su birali dotični gensovi i oni su njih u svako doba mogli smijeniti; ali pravo uvođenja u njihovu dužnost pripada saveznom vijeću.

4. Ti savezni sahemi bili su sahemi i u svojim odnosnim plemenima i imali su pravo učešća i glasa u plemenskom vijeću.

5. Sve odluke saveznog vijeća morale su se donositi jednoglasno.

6. Glasanje se vršilo po plemenima, tako da su se svako pleme i u svakom plemenu svi članovi vijeća morali saglasiti da bi donijeta odluka bila punovažna.

7. Svako od pet plemenskih vijeća moglo je sazvati savezno vijeće, ali ono nije moglo samo sebe sazvati.

8. Sjednice su se držale pred okupljenim narodom; svaki Irokez je mogao uzeti riječ; odluku je donosilo samo vijeće.

9. Savez nije imao nikakvu ličnost na vrhu, nikakvog šefa izvršne vlasti.

10. Zato je savez imao dva vrhovna ratna vođa s jednakim ovlašćenjima i jednakom vlašću (dva »kralja« kod Spartanaca, dva konzula u Rimu).

To je bilo cijelo javno uređenje u kome su Irokezi živjeli više od četiri stotine godina i još žive. Opisao sam ga podrobnije po Morganu, jer ovdje imamo priliku da proučavamo organizaciju društva koje još ne zna za državu. Država pretpostavlja posebnu javnu vlast, izdvojenu od cjeline članova od kojih se u datom trenutku sastoji, i Maurer, koji je pravilnim instinktom vidio u uređenju njemačke marke čisto društvenu ustanovu koja se od države bitno razlikuje, iako joj kasnije većim dijelom služi kao osnova — Maurer je stoga u svim svojim radovima proučavao postepeno nastajanje javne vlasti iz i mimo prvobitnih uređenja markâ, sela, majura i gradova. Kod sjevernoameričkih Indijanaca vidi-mo kako se prvobitno jedinstveno pleme postepeno širi po ogromnom kontinentu, kako od plemena cijepanjem nastaju narodi, cijele grupe plemena, kako se jezici mijenjaju, dok ne postanu ne samo nerazumljivi jedan drugom, već se izgubi i gotovo svaki trag prvobitnog jedinstva, kako se, pored toga, u plemenima pojedini gensovi

cijepaju u više njih, kako se stari matični gensovi održavaju kao fratrije, dok imena tih najstarijih gensova ipak ostaju ista kod vrlo udaljenih i dugo razdvojenih plemena — vuk i medvjed još su gentilna imena kod većine indijanskih plemena. Gore opisano uređenje odnosi se uglavnom na sve njih — samo s tom razlikom što se mnoga od njih nisu razvila do saveza srodnih plemena.

Ali kad je gens jednom postao društvenom jedinicom, vidimo isto tako u kojoj se mjeri cijelo uređenje gensova, fratrija i plemena razvija iz ove jedinice sa gotovo neodoljivom nužnošću, zato što se razvija prirodno. Sve troje, gens, fratrija i pleme su grupe različitih stepena krvnog srodstva, od kojih je svaka zasebno izdvojena i uređuje svoje vlastite poslove, ali koja, isto tako, dopunjuje druge. I krug poslova koji im pripadaju obuhvata sve javne poslove barbara na nižem stupnju. Prema tome, kad nađemo kod jednog naroda gens kao društvenu jedinicu, možemo očekivati i organizaciju plemena sličnu ovoj ovdje opisanoj; i gdje raspolažemo dovoljnim izvorima, kao kod Grka i Rimljana, mi ćemo je ne samo naći, već ćemo se i uvjeriti da će nam i tamo gdje nas izvori iznevjere upoređenje s američkim društvenim uređenjem pomoći da savladamo najteže sumnje i zagonetke.

Divno li je to gentilno uređenje u svoj svojoj bezazlenosti i jednostavnosti! Bez vojnika, žandarma i policijaca, bez plemstva, kraljeva, namjesnika, prefekata ili sudaca, bez tamnica, bez parnika, sve ide svojim uređenim tokom. Svaku svađu i spor rješava zajednica onih kojih se tiče, gens ili pleme, ili pojedini gensovi među sobom. Samo kao krajnje, rijetko primjenjivano sredstvo prijeti krvna osveta, čiji je oblik — samo civiliziran i opterećen svim prednostima i štetnim stranama civilizacije — i naša smrtna kazna. Iako ima mnogo više zajedničkih poslova nego sad — za cio niz porodica domaćinstvo je zajedničko i komunističko, zemlja pripada plemenu, samo su baštice privremeno dodijeljene domaćinstvima — ipak nema ni traga od našeg razgranatog i zamršenog upravnog aparata. Odluke donose oni kojih

se one tiču, i u većini slučajeva sve je već uređeno vjekovnim običajem. Siromašnih i oskudnih ne može biti — komunističko domaćinstvo i gens znaju svoje obaveze prema starima, bolesnima i u ratu osakaćenima. Svi su jednaki i slobodni — uključujući i žene. Robova još nema, podjarmljivanja tudihih plemena obično također još nema. Kad su Irokezi, oko 1651, pobijedili plemena Erie »neutralnu naciju«²³, ponudili su im da kao ravnopravni stupe u savez; tek kad su pobijeđeni to odbili, bili su protjerani iz svoje oblasti. A kakve muškarce i žene stvara takvo društvo, potvrđuje divljenje svih bijelih ljudi koji su došli u dodir s neiskvarenim Indijancima — zbog ličnog dostojanstva, iskrenosti, jačine karaktera i hrabrosti ovih barbari.

Vidjeli smo sasvim skoro primjere ove hrabrosti u Africi. Zulukaferi prije nekoliko godina, kao i Nubijci prije nekoliko mjeseci — oba plemena u kojima još nije izumrlo gentilno uređenje — učinili su ono što nije jedna evropska vojska ne bi mogla da učini²⁴. Naoružani samo kopljima i džilitima, bez vatrenog oružja, pod kisom tanetâ iz ostraguša engleske pješadije — priznate za najbolju na svijetu za borbu u zbijenim redovima — oni su napredovali sve do bajoneta i unijeli više puta pometnju u nju, čak je i odbacili, uprkos kolosalnoj nedjnakosti oružja i uprkos tome što nemaju nikakav rok vojne službe niti znaju šta je to vojna obuka. Šta su oni u stanju da izdrže i učine dokazuju žalbe Engleza da Kafer za 24 sata prevali poduzi put brže nego konj — najmanji mišić iskače, tvrd i očeličen, kao švigar biča, kaže jedan engleski slikar.

Tako su izgledali ljudi i ljudsko društvo prije nego što je izvršena podjela na različite klase. I kad uporedimo njihov položaj s položajem ogromne većine današnjih civiliziranih ljudi, onda je razlika ogromna između današnjeg proletera i sitnog seljaka i slobodnog člana starog gentilnog društva.

To je jedna strana. Ali ne zaboravimo da je ova organizacija bila osuđena na propast. Ona nije otišla dalje od plemena; savez plemena već obilježava početak njenog podrivanja, kao što će se vidjeti i kao što se već poka-

zalo u irokeškim pokušajima podjarmljivanja. Ono što je izvan plemena, bilo je izvan prava. Gdje nije postojao izričan ugovor o miru, vladao je rat plemena s plemenom, i rat je vođen sa surovošću koja odlikuje čovjeka od ostalih životinja i koja je tek kasnije ublažena interesom. Gentilno uređenje u doba svog cvjetanja, kao što smo ga vidjeli u Americi, pretpostavlja krajnje nerasvijenu proizvodnju, te stoga krajnje rijetko stanovništvo na prostranoj oblasti; stoga i gotovo potpuna podložnost čovjeka vanjskoj prirodi, koja mu se nepoznata i neshvaćena suprotstavlja, što se odražava u djetinjastim religijskim predodžbama. Plemе je ostalo granica za čovjeka, kako prema strancu iz drugog plemena tako i prema samom sebi: pleme, gens i njihove ustanove bili su sveti i nepovredivi, od prirode data viša sila kojoj je pojedinac ostajao bezuvjetno potčinjen u osjećanju, mišljenju i djelanju. Ma koliko nam izgledali impozantni ljudi ove epohe, oni se ne razlikuju jedan od drugog, oni još vise, kao što kaže Marx, na pupčanoj vrpcи prvobitne zajednice. Snaga ovih prvo bitnih zajednica morala se skršiti, i ona je skršena. Ali ona je skršena utjecajima koji nam unaprijed izgledaju kao degradacija, kao pad u grijeh s jednostavne moralne visine starog gentilnog društva. Najniži interesi — vulgarna lakomost, brutalna žudnja za uživanjima, prljav tvrdičluk, sebično grabljenje zajedničke imovine — inauguiraju novo, civilizirano, klasno društvo; najsramnija sredstva — krađa, nasilje, podmuklost, izdaja — potkopavaju staro besklasno gentilno društvo i dovode ga do pada. A sâmo novo društvo, u toku čitavih dvije i po hiljade godina svog opstanka, nije bilo nikad nešto drugo do razvoj neznatne manjine na račun eksplorativne i potlačene ogromne većine, a ono je to sad više nego ikad ranije.

IV

GRČKI GENS

Grci su, kao i Pelazgi i drugi narodi istog porijekla, bili organizirani još od preistorijskog doba po istom organskom redu kao i Amerikanci: gens, fratrija, pleme, savez plemena. Fratrija je mogla nedostajati, kao kod Dorana, savez plemena nije još morao biti svuda stvoren, ali u svim slučajevima gens je bio jedinica. U doba kad se javljaju u historiji, Grči su na prazu civilizacije; između njih i američkih plemena, o kojima je ranije bilo riječi, nalaze se gotovo dva cijela velika razvojna perioda za koja su Grci herojske dobi izmakli Irokezima. Stoga gens Grka i nije više ni u kom slučaju arhaičan gens Irokeza, žig grupnog braka počinje da se gubi u znatnoj mjeri. Matrijarhat je ustupio mjesto patrijarhatu; time je privatno bogatstvo, koje se javlja, učinilo prvi prodor u gentilno uređenje. Drugi prodor je bio prirodna posljedica prvog: pošto bi poslije uvođenja patrijarhata imanje bogate nasljednice njenom udajom prešlo na njenog muža, dakle otišlo u drugi gens, bila je srušena osnova cijelog gentilnog prava, i ne samo da se u tom slučaju dozvoljavalo, nego se zapovijedalo da se djevojka udaje u okviru gensa, kako bi imanje ostalo u gensu.

Po Groteovoj historiji Grčke, specijalno atenski gens sačuvao se zahvaljujući ovome:

1. Zajedničke religijske svečanosti i isključivo pravo na svećeničku čast i slavu određenog boga, tobožnjeg praoca gensa, koji je u tom svojstvu bio označen posebnim nadimkom.

2. Zajedničko mjesto za sahranu (upor. Demostenova »Eubulida«²⁵).
3. Uzajamno pravo nasljeđivanja.
4. Uzajamna obaveza na pomoć, zaštitu i potporu u slučaju nasilja.
5. Uzajamno pravo i obaveza na sklapanje braka u gensu u izvjesnim slučajevima, naročito u pogledu djevojaka bez roditelja i nasljednica.
6. Posjedovanje, bar u nekim slučajevima, zajedničkog vlasništva, s vlastitim arhontom (starješinom) i rizničarem.

Zatim, ujedinjenje u fratriju povezivalo je više gensova, ali ne tako čvrsto; ipak i ovdje nalazimo uzajamna prava i dužnosti slične vrste, naročito zajedničko vršenje određenih religijskih obreda i pravo na osvetu ako je ubijen frator. Skup fratrija jednog plemena imao je opet zajedničke sveće svečanosti koje su se redovno ponavljale, pod vodstvom *phylobasileus-a* (plemenskog starješine), izabranog između plemića (eupatrida).

Toliko Grote. A Marx dodaje: »I kroz grčki gens očigledno proviruje divljak (npr. Irokez).« On će biti još očigledniji čim nastavimo naša ispitivanja.

Jer grčkom gensu svojstvene su još slijedeće crte:

7. Porijeklo po patrijarhatu.
8. Zabrana braka u gensu osim u slučaju nasljednica. Ovaj izuzetak i njegovo formuliranje u vidu zapovijesti potvrđuju da je još važilo staro pravilo. Ovo proizlazi, isto tako, iz opće važećeg pravila da se žena udajom odričala religijskih obreda svog gensa i prelazila na obrede svog muža, u čiju je fratriju i upisivana. Prema tome, a i po jednom čuvenom mjestu kod Dikearha, pravilo je bilo sklapanje braka izvan gensa, i Becker u »Hariklu« upravo prepostavlja da nitko nije smio sklopiti brak u okviru svog vlastitog gensa.

9. Pravo adopcije u gens; ono se vršilo adopcijom u porodicu, ali s javnim formalnostima i samo izuzetno.

10. Pravo izbora i smjenjivanja starješina. Znamo da je svaki gens imao svoga arhonta, ali nigdje nije rečeno da je u određenim porodicama ta dužnost nasljedna. Sve do svršetka barbarstva vjerojatno nije bilo stroge na-

sljednosti, koja je sasvim nespojiva sa stanjem gdje su bogati i siromašni u okviru gensa imali potpuno jednaka prava.

Ne samo Grote, već i Niebuhr, Mommsen i svi ostali dosadašnji historičari klasičnog starog vijeka pretrpjeli su neuspjeh s gensom. Iako su pravilno zabilježili mnoga njegova obilježja, oni su stalno u njemu vidjeli grupu porodica, te su time sebi onemogućili da shvate prirodu i porijeklo gensa. Porodica u gentilnom uređenju nikad nije bila organizaciona jedinica, niti je mogla biti, jer su muž i žena neminovno spadali u dva različita gensa. Gens je potpuno ulazio u fratriju, fratrija u pleme; porodica je ulazila polovinom u gens muža a polovinom u gens žene. Ni država ne priznaje u javnom pravu nikakvu porodicu; do danas ona postoji samo za privatno pravo. Ipak naša cijela dosadašnja historiografija polazi od apsurdne pretpostavke, koja je postala neprikosnovenata naročito u XVIII vijeku, da je monogamska, inkosna porodica, koja je jedva starija od civilizacije, jezgra oko koje su se postepeno iskristalizirali društvo i država.

»Gospodinu Groteu treba dalje primijetiti,« dodaje Marx, »do su gensovi, iako ih Grci izvode iz mitologije, stariji od mitologije, koju su oni sami stvorili s njenim bogovima i polubogovima.«

Morgan najradije citira Grotea, jer je on ugledan a ipak sasvim nesumnjiv svjedok. Grote dalje iznosi da je svaki atenski gens imao ime izvedeno od svoga tobožnjeg praoca; da je bio opći običaj prije Solona, a i poslije Solona u slučaju kad nema testamenta, da gentilni drugovi (gennêtes) umrlog nasljeđuju njegovu imovinu, i da u slučaju ubistva najprije srodnici, zatim gentilni drugovi, i nazad fratori ubijenog imaju pravo i dužnost da progone pred sudovima ubicu:

»Sve što znamo o najstarijim atenskim zakonima osniva se na podjeli u gensove i fratrije.«

Porijeklo gensova od zajedničkih predaka zadalo je mnogo muke »cjepidlačkim filistrima« (Marx). Budući da oni, naravno, izjavljuju da su zajednički preci čisti

mitovi, oni naprosto ne mogu da objasne kako je gens nastao iz paralelnih, prvobitno sašvima nesrodnih porodica, a ipak moraju da to učine kako bi jedino objasnili postojanje gensova. Tako oni ostaju u vrtlogu riječi, ne uspijevajući da odu dalje od tvrđenja: rodoslovje je do duše bajka, ali gens je stvarnost; te na kraju krajeva Grote izjavljuje (s Marxovim umjetcima):

»Vrlo rijetko čujemo o tom rodoslovju, jer se ono iznosi na javnost samo u izvjesnim, osobito svečanim slučajevima. Ali neznatniji gensovi imali su svoje zajedničke religijske obrede (vrlo čudno, mister Grote!), i zajedničkog natčovječanskog praoca, i rodoslovje, baš kao i čuveniji (zaista čudno, gospodine Grote, kod neznatnih gensova!); osnovni plan i idealna osnova (uvaženi gospodine, ne idealna već karnalna, naprsto — putena!) bili su isti kod svih.«

Marx ovako rezimira Morganov odgovor na to: »Sistem krvnog srodstva koji odgovara gensu u njegovom prvobitnom obliku — a Grci su taj oblik jednom imali, kao i ostali smrtnici — sačuvali su poznavanje međusobnih srodničkih veza svih članova gensa. To poznavanje bilo je od odsudne važnosti za njih, i oni su ga u praksi učili od djetinjstva. S monogamskom porodicom ovo je palo u zaborav. Gentilno ime stvorilo je rodoslovje, posred koga je rodoslovje inokosnih porodica izgledalo neznatno. Sad je bilo na tom imenu da sačuva činjenicu zajedničkog porijekla onih koji ga nose; ali rodoslovje gensa išlo je tako daleko unatrag da članovi nisu više mogli dokazati svoje uzajamno stvarno srodstvo, osim u ograničenom broju slučajeva kod skorašnjih zajedničkih predaka. Samo ime bilo je dokaz zajedničkog porijekla, i to konačni dokaz izuzev slučajeva adopcije. Na protiv, stvarno poricanje svakog srodstva između gentilnih drugova à la Grote i Niebuhr, koje pretvara gens u potpuno zamišljenu i izmišljenu tvorevinu, dostojno je »idealnih«, tj. kabinetских stručnjaka. Zato što su se srodničke veze rodova, naročito pojavom monogamije, pomakle u daleku prošlost, i što se negdašnja stvarnost odražava u mitološkoj tvorevini mašte, zaključivali su i zaključuju filistri-poštenjakovići da je rodoslovje zamišljeno u mašti stvorilo stvarne gensove!«

Fratrija je bila, kao i kod Amerikanaca, matični gens koji se pocijepao na više gensova-izdanaka i koji ih je sjedinjavao, i koji je, često još, porijeklo svih njih izvodio od zajedničkog praoca. Tako su imali, po Groteu,

»svi istovremeni članovi fratrije Hekateja jednog istog boga za praoca u šesnaestom koljenu«;

svi gensovi ove fratrije bili su dakle bratski gensovi u doslovnom smislu. Fratrija se javlja još kod Homera kao vojna jedinica na čuvenom mjestu gdje Nestor savjetuje Agamemnona: svrstaj ljude po plemenima i fratrijama, da bi fratrija pomogla fratriji a pleme plemenu. — Inače fratrija je imala pravo i dužnost gonjenja ubice koji je izvršio ubistvo nad fratorom, dakle u ranije doba i obavezu krvne osvete. Ona je, dalje, imala zajedničke svinje i svetkovine, kao što je i izgradnja cjelokupne grčke mitologije iz tradicionalnog staroarijevskog kulta prirode bila u suštini uvjetovana gensovima i fratrijama, i u okviru njih se i zbivala. Dalje, ona je imala svog starješinu (phratriarchos) i, po De Coulangesu, i skupštine i obavezne odluke, sudsku vlast i upravu. Čak i kasnija država, koja je ignorirala gens, ostavila je fratriji vršenje stanovitih javnih dužnosti.

Više srodnih fratrija čine pleme. U Atici je bilo četiri plemena, svako sa po tri fratrije, od kojih je svaka brojala trideset gensova. Tako tačno odmjeravanje grupa pretpostavlja svjesno, plansko miješanje u stihijno nastali poredak. Kako, kada i zašto se ovo dogodilo, o tome grčka historija ne govori, a i sami Grci sačuvali su uspomenu na raniju historiju tek od herojskog doba.

Kako su Grci bili stiješnjeni na razmjerno maloj oblasti, razlike u dijalektima su bile kod njih manje razvijene nego u prostranim američkim šumama; ipak i ovdje nalazimo ujedinjena u veću cjelinu samo plemena istog glavnog dijalekta, i čak u maloj Atici poseban dijalekt, koji je kasnije postao vladajući, kao opći prozni jezik.

U Homerovim epovima nalazimo grčka plemena većinom već ujedinjena u male narode, u čijim su granicama međutim gensovi, fratrije i plemena još potpuno saču-

vali svoju samostalnost. Oni su već živjeli u gradovima koji su bili utvrđeni zidovima. Broj stanovništva je rastao s proširivanjem stadâ i zemljopradnje i s počecima zanata, time su rasle imovinske nejednakosti a s njima aristokratski element u okviru stare, samonikle demokracije. Pojedini mali narodi vodili su neprekidne ratove radi osvajanja najboljih predjela, a svakako i radi pljenja; ropsstvo ratnih zarobljenika je već priznata ustanova.

Uređenje ovih plemena i malih naroda bilo je ovakvo:

1. Stalna vlast bilo je vijeće (*Hulê*), prvobitno sastavljeno svakako od starješina genova, a kasnije, kad je njihov broj suviše narastao, od posebno izabralih, što je pružalo priliku za formiranje i jačanje aristokratskog elementa; jer i Dionisije upravo govori da je vijeće herojskog doba bilo sastavljeno od uglednih lica (*kratistoi*). Vijeće je konačno odlučivalo o važnim pitanjima. Tako je vijeće Theba, kod Eshila, donijelo za date okolnosti odsudnu odluku da se Eteoklo sahrani s počastima, a da se Polinikovo²⁸ tijelo baci psima. Kad je ustanovljena država, ovo se vijeće pretvorilo u kasniji senat.

2. *Narodna skupština* (agora). Kod Irokeza smo vidjeli kako narod, muškarci i žene, stoji oko vijeća, uzima na određeni način učešća u raspravljanju i tako utječe na njegove odluke. Kod homerovskih Grka ova se »okolina« (*Umstand*), da upotrijebimo staronjemački sudske izraz, već razvila u potpunu narodnu skupštinu, kao što je to bilo i kod Nijemaca u prastaro doba. Vijeće je sazivalo narodnu skupštinu radi odlučivanja o važnim poslovima; svaki čovjek je mogao uzeti riječ. Odluka se donosila dizanjem ruke (Eshil u »Pribjeglicama«) ili aklamacijom. Ona je bila suverena u posljednjoj instanciji, jer, kaže Schömann (»Griechische Altertümer«),

»ako je u pitanju stvar za čije je izvođenje potrebna saradnja naroda, Homer nam ne ukazuje ni na kakvo sredstvo kojim bi se narod protiv svoje volje mogao prinudititi na to.«

Jer u to doba, kad je svaki odrasli muški član plemena bio ratnik, još nije bilo od naroda izdvojene javne vlasti koja bi mu se mogla suprotstaviti. Samonikla de-

mokracija bila je još u punom procvatu, i to mora ostati polazna tačka pri ocjeni vlasti i položaja kako vijeća tako i bazileusa.

3. *Vojskovođa* (basileus). Ovdje Marx primjećuje: »Evropski učenjaci, većinom rođeni lakeji vladara, prave od bazileusa monarha u modernom smislu. Od toga se čuva jenki-republikanac Morgan. On govori vrlo ironično ali tačno o ljigavom Gladstoneu i njegovom djelu »*Juventus Mundi*«:

»Gosp. Gladstone nam prikazuje grčke poglavice herojskog doba kao kraljeve i kneževe, dodajući da su bili i džentlmeni, ali i sam mora da prizna: uglavnom izgleda da nalazimo običaj ili zakon nasljeđa po prvorodenju dovoljno ali ne suviše oštrot određen.«

Svakako će i samom gospodinu Gladstoneu izgledati da tolikim klauzulama ograničeno nasljeđe po prvorodenju u dovoljnoj mjeri, tako ne suviše oštrot, vrijedi taman toliko koliko i nikakvo.

Vidjeli smo kako je bilo s nasljednošću starješinstva kod Irokeza i drugih Indijanaca. Sva su zvanja bila izborna, većinom u okviru gensa i utoliko nasljedna u njemu. Pri upražnjenju, prednost se postepeno davala najbližem gentilnom srodniku — bratu ili sestriću — ako nije bilo razloga da se on mimoide. Ako je, dakle, kod Grka pod vladavinom patrijarhata zvanje bazileusa prelazilo po pravilu na sina ili na jednog od sinova, to je samo dokaz da je ovdje bilo vjerojatno da će sinovi naslijediti zvanje putem narodnog izbora, ali nije ni u kom slučaju dokaz pravomoćnog reda nasljeđa bez narodnog izbora. U ovom slučaju imamo kod Irokeza i Grka prvi zametak posebnih plemićkih porodica u okviru gensa, a kod Grka još uz to i prvi zametak budućeg nasljednog vodstva ili monarhije. Pretpostavka govori dakle u pri log toga da je kod Grka bazileus morao biti izabran od naroda ili bar potvrđen od njegovih priznatih organa — vijeća ili agore, kao što je to vrijedilo za rimskog »kralja« (rex-a).

U »Ilijadi«, zapovjednik nad vojnicima Agamemnon ne javlja se kao vrhovni kralj Grka, nego kao vrhovni zapovjednik savezne vojske pred opsjednutim gradom. I na to njegovo svojstvo ukazuje Odisej, kad je izbio razdor među Grcima, na čuvenom mjestu: nije dobro kad mnogi zapovijedaju, neka jedan bude zapovjednik itd (ali omiljeni stih sa žezлом kasnije je dodat). »Odisej ne drži ovdje predavanje o obliku vladavine, nego zahtijeva poslušnost prema vrhovnom vojskovođi u ratu Grcima, koji se pred Trojom javljaju samo kao vojska dovoljna je demokratska agora. Kad Ahil govori o darovima, tj. o podjeli plijena, on ne povjerava podjelu ni Agamemnonu niti kom drugom bazileusu, nego »sinovima Ahejaca«, tj. narodu. Predikati: od Zeusa rođen, od Zeusa othranjen, ne dokazuje ništa, jer svaki gens vodi porijeklo od nekog boga, a gens plemenskog starještine već od nekog »otmjenijeg« boga — ovdje Zeusa. Čak su i oni koji su bez lične slobode, kao svinjar Eumej i dr., »božanski« (dioi i theioi), i to u »Odiseji«, dakle u mnogo kasnije doba nego što je »Ilijada«; u istoj »Odiseji« daje se ime heroja čak i glasniku Muliju i slijepom pjevaču Demodoku. Ukratko, riječ basileia, koju grčki pisci upotrebljavaju za homerovsko takozvano kraljevstvo (jer je njen glavni pojam vođenje vojske) s vijećem i narodnom skupštinom, znači samo — vojnu demokraciju.« (Marx.)

Bazileus je imao — pored vojne — i svećeničku i sudaku nadležnost; ova druga nije bila bliže određena, a prvu je imao kao vrhovni predstavnik plemena ili saveza plemena. O građanskoj, upravnoj vlasti nema nikada spomena; on je, izgleda, po službenoj dužnosti bio član vijeća. Stoga je etimološki sasvim ispravno prevesti basileus riječju König [kralj], jer König (Kuning) potječe od Kuni, Künne, i znači starješina gensa. Ali današnje značenje riječi König nikako ne odgovara starogrčkom bazileusu. Tukidid izrično naziva staru basileia imenom patrikē, tj. izvedenu iz gensova, i kaže da je imala tačno određena, dakle ograničena ovlaštenja. A Aristotel govori da je basileia herojskog doba bila vodstvo nad slobodnim ljudima i da je bazileus bio vojskovođa, sudac

i prvosvećenik; nije, dakle, imao vlast upravljanja u kasnijem smislu.*

U grčkom uređenju herojskog doba nalazimo, dakle, staru gentilnu organizaciju još kao živu snagu, ali već i početak njenog potkopavanja: patrijarhat s prenošenjem imanja u nasljeđstvo na djecu, čime se ide na ruku nagonjavanju bogatstva u porodici, te porodica postaje sila nasuprot gensu; povratno djelovanje imovinske nejednakosti na uređenje obrazovanjem prvih začetaka naslijednog plemstva i kraljevstva; ropstvo, najprije samo ratnih zarobljenika, ali otvarajući već perspektivu porobljavanja vlastitih plemenskih pa čak i gentilnih drugova; stari rat plemena već se izvrgava u sistematsko razbojništvo na kopnu i na moru radi osvajanja stoke, robova, blaga, i pretvara se u redovan izvor prihoda; ukratko, bogatstvo se slavi i poštije kao najviše dobro, a stara gentilna uređenja zloupotrebljavaju se da bi se opravdalo nasilno otimanje bogatstava. Nedostajalo je samo još jedno: ustanovā koja bi osiguravala novostečena bogatstva pojedinaca ne samo protiv komunističkih tradicija gentilnog uređenja, koja ne samo što bi proglašila svetim ranije tako malo cijenjeno privatno vlasništvo, i koja bi ovo posvećenje istakla za najviši cilj svake ljudske zajednice, već koja bi udarila žig općeg društvenog priznanja i na nove oblike stjecanja vlasništva, koji se razvijaju jedan za drugim, dakle na sve ubrzanje povećanje bogatstva; ustanova koja bi ovjekovječila ne samo sve veće cijepanje društva na klase, već i pravo imućne klase na eksploraciju siromašne klase i vladavinu prve nad drugom.

I ta ustanova se pojavila. Pronađena je *država*.

* Kao od grčkog bazileusa, tako su i od vojskovode Aztekā načinili modernog vladara. Morgan je prvi podvrignuo historijskoj kritici izvještaje Španjolaca, koji su bili zasnovani najprije na nerazumijevanju i pretjerivanju a kasnije na direktnim lažima, i dokazao da su Meksikanci bili na srednjem stupnju barbarstva, ali ipak na višem nivou od novomeksičkih Pueblo-Indijanaca, i da je njihovo uređenje, ukoliko se može zaključiti iz unakaženih izvještaja, odgovaralo ovome: savez triju plemena, koji je pokorio i obavezao na danak izvestan broj drugih plemena, a kojim su upravljali savezno vijeće i savezni vojskovoda, od koga su Španjolci načinili »cara«. (Engelsova napomena.)

V

NASTANAK ATENSKE DRŽAVE

Kako se država razvila na taj način što su organi genitlnog uređenja djelomično preobraženi, djelomično potisnuti uvođenjem novih organa, i najzad potpuno zamjenjeni pravim državnim ustanovama, dok je na mjesto istinskog »naroda pod oružjem«, koji se sâm štitio u svojim gensovima, fratrijama i plemenima, stupila naooružana »javna vlast« koja je bila podređena tim državnim ustanovama, te se, dakle, mogla upotrijebiti i protiv naroda — sve to, bar u početnom dijelu razvoja, ne možemo nigdje bolje pratiti nego u staroj Ateni. Preobražaje oblika opisao je uglavnom Morgan, a ekonomski sadržaj koji rađa te promjene moram većim dijelom sâm dodati.

U herojsko doba, četiri plemena Atenjana naseljavala su još posebne oblasti u Atici; čak su, izgleda, i dvanaest fratrija, od kojih su plemena bila sastavljena, imala još posebna sjedišta u dvanaest Kekropsova gradova. Imali su uređenje herojskog doba: narodnu skupštinu, narodno vijeće, bazileusa. Dokle god seže pisana historija, zemlja je bila već podijeljena i pretvorena u privatno vlasništvo, kao što to odgovara već razmjerno razvijenoj robnoj proizvodnji i njoj odgovarajućoj robnoj trgovini potkraj višeg stupnja barbarstva. Pored žita proizvodilo se vino i ulje; pomorska trgovina na Egejskom moru sve je više oduzimana od Feničana i većim dijelom je prešla u atičke ruke. Kupnjom i prodajom zemljišnog posjeda, sve većom podjelom rada između zemljoradnje i zanata, trgovine i pomorstva, morali su se ubrzo izmi-

ješati pripadnici gensova, fratrija i plemena, morao je distrikt fratrije i plemena dobiti stanovnike koji, iako sunarodnici, ipak nisu pripadali ovim tijelima, koji su, dakle, bili strani u svom vlastitom mjestu stanovanja. Jer u mirno doba su svaka fratrija i svako pleme sami upravljali svojim poslovima, ne obraćajući se narodnom vijeću ili bazileusu u Ateni. Ali onaj tko je stanovao u oblasti fratrije ili plemena kojima ne pripada nije, naravno, mogao učestvovati u toj upravi.

Time je poremećeno utvrđeno funkcioniranje organa gentilnog uređenja, te se morao naći lijek tome već u herojsko doba. Uvedeno je uređenje koje se pripisuje Tezeju. Promjena se, prije svega, sastojala u tome što je ustanovljena centralna uprava u Ateni, tj. proglašen je zajedničkim i prenijet na zajedničko vijeće, koje je imalo sjedište u Ateni, dio poslova kojima su dotle plemena samostalno upravljala. Time su Atenjani pošli za jedan korak dalje nego što je ikada pošao ijedan urođenički narod u Americi:-na mjesto prostog saveza plemena koja žive jedno pored drugog došlo je do njihovog stapanja u jedinstven narod. Tako je poniklo opće atensko narodno pravo, koje je stajalo nad pravnim običajima plemena i gensova; atenski građanin kao takav dobio je određena prava i novu pravnu zaštitu i u oblasti gdje je bio plemenski stran. Ali time je učinjen prvi korak k potkopavanju gentilnog uređenja; jer to je bio prvi korak ka kasnijem primanju građana koji su bili plemenski strani u cijeloj Atici, koji su bili i ostali potpuno izvan atenskog gentilnog uređenja. Druga ustanova pripisivana Tezeju bila je podjela cijelog naroda na tri klase, bez obzira na gens, fratriju ili pleme: na eupatride ili plemiće, geomore ili zemljoradnike i demiurge ili zanatlije, i ustupanje plemićima isključivog prava na zvanja. Ova podjela je, doduše, ostala bez učinka, izuzev zauzimanja zvanja od strane plemića, jer nije ustanovila inače nikakve pravne razlike između klasa. Ali ona je važna jer nam otkriva nove društvene elemente koji su se neprimjetno razvili. Ona pokazuje da se uobičajeno popunjavanje gentilnih zvanja iz izvjesnih porodica već izgradilo u slabo osporavano pravo tih po-

rodica na ta zvanja, da su te porodice, ionako moćne zbog bogatstva, počele da se skupljaju, izvan svojih gensova, u posebnu povlašćenu klasu, i da je država, koja je tek nicala, proglašila svetim to prisvajanje prava. Ona pokazuje, dalje, da je podjela rada između zemlјoradnika i zanatlija već toliko ojačala da je umanjila društveno značenje stare podjele na gensove i plemena. Ona, najzad, proglašava nepomirljivu suprotnost između gentilnog društva i države; prvi pokušaj izgrađivanja države sastoji se u tome da se razbiju gensovi, dijeleći njihove članove na povlašćene i zapostavljene, a ove opet na dvije klase po zanimanju, suprotstavljajući ih tako jedne drugima.

Dalja politička historija Atene, sve do Solona, samo je nepotpuno poznata. Zvanje bazileusa se izobičajilo; na vrh države su dolazili arhonti izabrani između plemstva. Vlast plemstva je sve više rasla dok oko 600. god. prije naše ere nije postala neizdržljiva. A glavno sredstvo u gušenju opće slobode bili su — novac i lihva. Glavno sjedište plemstva bilo je u Ateni i oko nje, gdje je pomorska trgovina, pored gusarstva koje se još uviјek vršilo u pojedinim slučajevima, bogatila plemstvo i koncentrirala novčano bogatstvo u njegovim rukama. Odavde je novčana privreda, koja se sve više razvijala, prodirala kao rastvarajuća lučavka u tradicionalni način života seoskih općina, koji se zasnivao na naturalnoj privredi. Gentilno uređenje je apsolutno nespojivo s novčanom privredom; propast atičkih sitnih seljaka podudara se sa slabljenjem starih gentilnih veza koje su ih štitile. Obveznica i zalaganje imanja (jer i hipoteku su izmislili već Atenjani) nisu poštovali ni gens ni fratriju. A staro gentilno uređenje nije znalo za novac, ni za predujam, ni za dug u novcu. Stoga je novčana vladavina plemstva, koja se sve bujnije razvijala, izgradila i novo običajno pravo radi osiguranja vjerovnika protiv dužnika, radi posvećenja eksploracije sitnog seljaka od strane vlasnika novca. Svako atičko polje bilo je načičkano založnim stupovima, na kojima je pisalo da je imanje gdje se nalazio ovaj stup dato u zalog tome i tome za toliko i toliko novca. Njive koje nisu bile tako obilje-

žene bile su većim dijelom već prodane zbog hipoteka ili kamata kojima je rok prošao, i bile su prešle u vlasništvo plemićkog lihvara; seljak se mogao smatrati sretnim ako mu se dozvoli da ostane na imanju kao zakupac i da živi od jedne šestine prinosa svoga rada, dok je pet šestina morao plaćati novom vlasniku na ime zakupa. To još nije bilo sve. Ako novac od prodatog imanja ne bi bio dovoljan za pokriće duga, ili je dug učinjen bez osiguranja zalogom, morao je dužnik prodati svoju djecu u ropstvo u stranu zemlju, da bi namirio vjerovnika. Prodaja djece od strane oca — to je bio prvi plod patrijarhata i monogamije! A ako krvopija još ni tada ne bi bio zadovoljen, mogao je samog dužnika prodati kao roba. To je bilo prijatno svitanje civilizacije u atenskom narodu.

Ranije, kad su životni uvjeti naroda još odgovarali gentilnom uređenju, bio je nemoguć takav prevrat; a sad je izvršen — nije se znalo kako. Vratimo se za trenutak našim Irokezima. Tamo se nije moglo ni zamisliti stanje koje se sad nametnulo Atenjanima. tako reći bez njihovog učešća, a nesumnjivo protiv njihove volje. Njihov način proizvodnje sredstava za život, koji je iz godine u godinu ostajao isti, nije mogao rađati konflikte, kao što su bili ovi tako reći izvana nametnuti, ni suprotnost između bogatog i siromašnog, eksplotatora i eksplotiranog. Irokezi su bili još vrlo daleko od toga da vladaju prirodom, ali, u okviru granica koje im je priroda nametnula, oni su vladali svojom vlastitom proizvodnjom. Ne uzimajući u obzir rđave žetve u njihovim bašticama, iscrpljenje zaliha riba u njihovim jezerima i rijekama ili divljači u njihovim šumama, oni su znali do čega će doći svojim načinom stjecanja sredstava za život. Ono do čega se moralo doći — bila su sredstva za život, oskudnija ili obilnija; ali ono do čega se nikada nije moglo doći — bili su nenamjeravani društveni prevrati, kidanje gentilnih veza, cijepanje gentilnih i plemenских drugova na suprotne klase koje se međusobno bore. Proizvodnja se kretala u nazužim granicama, ali — proizvođači su vladali svojim vlastitim proizvodom. To je bila ogromna prednost barbarske proizvodnje ko-

ja je izgubljena pojavom civilizacije, a zadatak je slijedećih pokoljenja da ga ponovo osvoje na osnovi sada postignutog snažnog vladanja prirodom od strane čovjeka i sada moguće slobodne asocijacije.

Dručije je bilo kod Grka. Nastalo privatno vlasništvo stadâ i luksuznih artikala dovelo je do razmjene između pojedinaca, do pretvaranja proizvoda u robu. A u tome je klica cijelog budućeg prevrata. Čim proizvođači nisu više neposredno sami trošili svoj proizvod, već ga davali iz ruku u razmjenu, oni su izgubili vlast nad njim. Oni nisu više znali šta je s njim bilo i postojala je mogućnost da se proizvod jednom upotrijebi protiv proizvođača radi njegovog eksploriranja i tlačenja. Zato ne može nijedno društvo koje nije ukinulo razmjenu između pojedinaca zadržati zadugo vlast nad svojom vlastitom proizvodnjom i kontrolu nad društvenim posljudicama svog procesa proizvodnje.

Ali Atenjani su imali, ubrzo poslije nastanka razmjene između pojedinaca i preobražaja proizvoda u robu, da iskuse kako proizvod ispoljuje svoju vlast nad proizvođačem. S robnom proizvodnjom pojavilo se obrađivanje zemlje od strane pojedinaca za vlastiti račun, a time ubrzo zemljovlasništvo pojedinaca. Pojavio se, dalje, novac, opća roba, kojom su se mogle razmijeniti sve ostale; ali kad su ljudi izmislili novac, oni nisu mislili na to da su time stvorili opet novu društvenu silu, onu jednu, opću silu, pred kojom će cijelo društvo morati da se pogne. I vladavinu te nove sile, koja se iznenada uzdigla bez znanja i volje svojih vlastitih tvoraca, osjetili su Atenjani u svoj brutalnosti njene mladosti.

Šta je trebalo činiti? Staro gentilno uređenje pokazalo se ne samo nemoćno protiv pobjedničkog pohoda novca, već je bilo i potpuno nesposobno da u svom okviru nađe čak i mjesto za takve stvari kao što su novac, vjerovnik i dužnik, prinudna naplata dugova. Ali nova društvena sila je stvorena, i smjerne želje, čežnje za povratkom dobrih starih vremena, nisu mogle da uklone sa svijeta ni novac ni lihvju. A pored toga učinjen je niz drugih, drugostepenih prodora u gentilno uređenje. Ispremetana razbacanost gentilnih drugova i fratora po cijeloj atičkoj

oblasti, naročito u samom gradu Ateni, postajala je od pokoljenja do pokoljenja veća, iako je, doduše, još i sad Atenjanin smio prodavati imanje izvan svog gensa, ali ne i svoju kuću za stanovanje. S napretkom industrije i saobraćaja sve se potpunije razvijala podjela rada između različitih proizvodnih grana: zemljoradnje, zanata, u zanatu opet između bezbrojnih podvrsta, trgovine, pomorstva itd.; stanovništvo se sad dijelilo po svom zanimanju na dosta čvrste grupe, od kojih je svaka imala niz novih zajedničkih interesa koji se nisu ticali gensa i fratrije, te su bile neophodne nove ustanove za brigu o njima. Broj robova se znatno povećao i morao je već onda daleko premašati broj slobodnih Atenjana; gentilno uređenje prvo bitno nije znalo za ropstvo, te dakle ni za sredstvo obuzdavanja ove mase neslobodnih. I najzad, trgovina je dovela u Atenu mnoštvo stranaca koji su se naselili tamo zbog stjecanja novca, i koji su također po starom uređenju bili lišeni prava i zaštite, i uprkos tradicionalnoj trpeljivosti ostali u narodu stran element koji smeta.

Ukratko, gentilno uređenje je bilo pri kraju. Društvo je svakodnevno sve više izrastalo iz njega; čak ni najgora zla, koja su nastala pred njegovim očima, ono nije moglo ni da spriječi ni da ukloni. Ali država se u međuvremenu neprimjetno razvila. Nove grupe, nastale podjelom rada najprije između grada i sela, zatim između različitih grana gradskog rada, stvorile su nove organe za zaštitu svojih interesa; ustanovljena su zvanja svih vrsta. A zatim je mladoj državi bila potrebna prije svega vlastita oružana sila, koja je kod Atenjana, kao pomoraca, mogla biti najprije samo pomorska sila za pojedinačne male ratove i za zaštitu trgovačkih brodova. U nepoznato doba prije Solona ustanovljene su naukrarije, mali teritorijalni kotarevi, dvanaest u svakom plemenu; svaka naukrarija je morala pribaviti, opremiti i snabdjeti posadom jedan ratni brod i, osim toga, dati još dva konjanika. Ta ustanova je dvostruko potkopavala gentilno uređenje. Prvo, time što je stvorila javnu vlast koja se već više nije poklapala s ukupnošću naoružanog naroda; i drugo, time što je prvi put u javne svrhe dijelila

narod ne po srođničkim grupama, već po zajedničkom mjestu prebivanja. Vidjet će se od kakvog je to značenja bilo.

Kako gentilno uređenje nije moglo pružiti nikakvu pomoć eksploatiranom narodu, to je ostala samo država koja se stvarala. I ona mu je ukazala pomoć Solonovim ustavom, kojim je ona istodobno ojačala, ponovo na račun starog uređenja. Solon — ovdje nas ne zanima način kojim je provedena njegovat reforma, koja pada u 594. godinu prije naše ere — Solon je otvorio niz takozvanih političkih revolucija, i to zakoračivanjem u vlasništvo. Sve dosadašnje revolucije bile su revolucije za zaštitu jedne vrste vlasništva nasuprot drugoj vrsti vlasništva. One ne mogu da štite jednu a da ne povrijede drugu. U velikoj francuskoj revoluciji žrtvovano je feudalno vlasništvo da bi se spasilo buržoasko; u Solonovoj revoluciji, vlasništvo vjerovnika moralo je da trpi u korist vlasništva dužnika. Dugovi su naprsto proglašeni za nevažeće. Pojedinosti nam nisu tačno poznate, ali se Solon u svojim pjesmama hvali da je uklonio založne stupove sa zaduženih imanja i da je vratio one koji su zbog dugova prodani ili pobegli u inozemstvo. Ovo je bilo moguće jedino otvorenom povredom vlasništva. I doista, sve takozvane političke revolucije, od prve do posljednje, izvršene su radi zaštite vlasništva jedne vrste, i provedene konfiskacijom, nazivanom i kradom, vlasništva druge vrste. Istina je da se u toku dvije i po hiljade godina privatno vlasništvo moglo održati samo kršenjem vlasništva.

Međutim, sad je bilo nužno sprječiti ponavljanje takvog porobljavanja slobodnih Atenjana. To se postiglo najprije općim mjerama, npr. zabranom ugovorâ o zajmu kojima se daje u zalog ličnost dužnika. Dalje, utvrđena je maksimalna veličina zemlje koju pojedinac može imati, da bi se stavila bar neka granica pohlepi plemstva za zemljom seljaka. A zatim su došle ustavne izmjene. Za nas su najvažnije ove:

Vijeće se povećalo na četiri stotine članova, po sto iz svakog plemena; ovdje je dakle pleme još bilo osnova. Ali to je bilo i jedino što je od starog uređenja ušlo u novo državno tijelo. Jer, inače, Solon je podijelio gra-

dane na četiri klase prema njihovom imanju i prihodu od njega; 500, 300 i 150 medimnusa žita (1 medimnus = oko 41 litar) bili su minimalni prihodi za prve tri klase; tko je imao manje ili nije imao nikakvog imanja pripadao je četvrtoj klasi. Na sva zvanja mogli su dolaziti samo pripadnici najviših triju klasa, a na najviša zvanja samo pripadnici prve klase; četvrta klasa je imala samo pravo govora i glasa u narodnoj skupštini, ali tu su birani svi činovnici, tu su oni polagali račun, tu su donošeni svi zakoni, i tu je četvrta klasa imala većinu. Aristokratske povlastice djelomično su obnovljene u obliku povlastica na bogatstvo, ali je narod zadržao odlučujuću moć. Dalje, četiri klase su sačinjavale osnovu nove organizacije vojske. Prve dvije klase davale su konjicu; treća je imala da služi kao teška pješadija; četvrta kao laka, neoklopljena pješadija ili u mornarici, i u tom slučaju bila je vjerojatno i plaćena.

Ovdje je, dakle, unijet u ustav sasvim nov element: privatno vlasništvo. Prava i dužnosti državljanina odmjeravaju se razmjerno veličini njihovog zemljovlasništva, i ukoliko imovinske klase stječu utjecaj, utoliko potiskuju stara tijela krvnog srodstva; gentilno uređenje je pretrpjelo nov poraz.

Odmjeravanje političkih prava prema imovini nije bilo, međutim, nikakva ustanova bez koje država ne može da postoji. Iako je ono imalo tako veliku ulogu u ustavnoj historiji državâ, ipak je bilo vrlo mnogo država, i to najpotpunije razvijenih, kojima to nije bilo potrebno. Ono je i u Ateni imalo samo prolaznu ulogu; od vremena Aristida sva zvanja su bila dostupna svakom građaninu.

Za vrijeme idućih osamdeset godina, atensko društvo je postepeno uzimalo pravac kojim će se dalje razvijati u toku idućih vjekova. Lihvi sa zemljom, koja je bujala u doba prije Solona, stavljena je brana, a isto tako i neograničenoj koncentraciji zemljoposjeda. Trgovina i zanati, uključujući umjetničke zanate, koji su se razvijali u sve većem razmjeru upotrebom rada robova, postali su vladajuće privredne grane. Ljudi su postali prosvjećeniji. Umjesto da eksplotiraju na prvobitni brutalni način svoje sugrađane, oni su pretežno eksplotirali ro-

bove i mušterije izvan Atene. Pokretno vlasništvo, novčano bogatstvo i bogatstvo u robovima i brodovima, raslo je sve više, ali ono sad nije više bilo prosto sredstvo za stjecanje zemljoposjeda, kao u prvo, nerazvijeno doba, već je postalo samo sebi cilj. Time je, s jedne strane, s novom klasom bogatih industrijalaca i trgovaca narastao pobjedonosan suparnik staroj plemičkoj moći, a s druge strane, ostacima starog gentilnog uređenja oduzeto je i posljednje tlo. Gensovi, fratrije i plemena, čiji su članovi živjeli sad rasuti i potpuno izmiješani po cijeloj Atici, postali su zbog toga potpuno nepodobni za politička tijela; mnoštvo atenskih građana nije pripadalo nijednom gensu, oni su bili useljenici koji su, doduše, dobili pravo građanstva, ali nisu bili primljeni ni u jednu od starih rodovskih zajednica; pored njih je stalno rastao broj stranih useljenika koji su imali samo pravo na zaštitu.²⁷

U međuvremenu su napredovale stranačke borbe; plemstvo je nastojalo da povrati svoje ranije povlastice i ponovo je dobilo prevlast za kratko vrijeme, dok ga nije definitivno srušila Klistenova revolucija (509. godine prije naše ere), a s njim i posljednji ostatak gentilnog uređenja.

Klisten je u svom novom ustavu ignorirao četiri stara plemena, osnovana na gensovima i fratrijama. Na njihovo mjesto došla je sasvim nova organizacija na podlozi podjele građana po samom mjestu nastanjenja, podjele kojom se pokušalo već u naukrarijama. Više nije odlučivala pripadnost rodovskim zajednicama, nego samo mjesto stanovanja; više nije dijeljen narod, već oblast, a stanovnici su postali u političkom pogledu samo dodatak oblasti.

Cijela Atika je podijeljena na sto općinskih kotara, dema, koji su imali samoupravu. Građani (demotes), nastanjeni u pojedinom demosu, birali su svog starješinu (demarh) i blagajnika, kao i trideset sudaca s pravom sudjenja manjih sporova. Oni su, također, dobivali vlastiti hram i boga-zaštitnika ili heroja, čije su svećenike birali. Najviša vlast u demosu bila je skupština demota. Kao što Morgan pravilno primjećuje, to je prototip američke

samoupravne gradske općine. Moderna država u svom najvišem razvoju završava istom jedinicom kojom je počela država pri svom nastanku u Ateni.

Deset ovih jedinica, dema, sačinjavale su pleme, koje je sad nazvano teritorijalnim plemenom za razliku od starog rodovskog plemena. Teritorijalno pleme nije bilo samo samoupravno političko tijelo, već i vojno; ono je biralo filarha ili plemenskog starješinu, koji je zapovijedao konjicom, taksiarha, koji je zapovijedao pješadijom, i stratega, koji je zapovijedao cjelokupnom vojskom regutiranom na području plemena. Ono je, dalje, opremalo pet ratnih brodova zajedno s posadom i zapovjednikom, i dobivalo je jednog atičkog heroja, po kome se zvalo, za sveca-zaštitnika. Najzad, ono je biralo pedeset predstavnika za atensko vijeće.

Na vrhu je bila atenska država, kojom je vladalo vijeće sastavljeno od pet stotina izabranika deset plemena, a u posljednjoj instanciji — narodna skupština, gdje je svaki atenski građanin imao pristup i pravo glasa; uz to su arhonti i drugi činovnici obavljali posao raznih upravnih grana i sudskih vlasti. U Ateni nije bilo vrhovnog činovnika izvršne vlasti.

Ovim novim uređenjem i primanjem vrlo velikog broja zaštićenika, dijelom useljenika a dijelom oslobođenih robova, istisnuti su bili iz javnih poslova organi gentilnog uređenja; oni su se sveli na privatna udruženja i vjerske zajednice. Ali moralni utjecaj, tradicionalni način shvaćanja i mišljenja starog gentilnog doba nasljeđivao se još dugo i izumirao je tek postepeno. To se pokazalo na jednoj kasnijoj državnoj ustanovi.

Vidjeli smo da se bitno obilježje države sastoji u javnoj vlasti koja se ne podudara s narodnom masom. U to vrijeme Atena je imala samo narodnu vojsku i mornaricu koju je narod neposredno opremio; one su je štitile od vanjskog neprijatelja i držale u pokornosti robe, koji su već tada činili veliku većinu stanovništva. Javna vlast prema građanima postojala je najprije samo kao policija, koja je isto toliko stara koliko i država, zbog čega naivni Francuzi XVIII vijeka nisu ni govorili o civiliziranim narodima nego o policiziranim narodima

(nations polices). Atenjani su, dakle, ustanovili istodobno sa svojom državom i policiju, pravu žandarmeriju sastavljenu od strijelaca — pješaka i konjanika — »Landjäger«, kako se kaže u južnoj Njemačkoj i Švajcarskoj. Ali ova žandarmerija formirana je — od robova. Slobodnom Atenjaninu bilo je ovo pandurstvo toliko ponižavajuće da je više volio da ga hapsi naoružan rob nego da se sam ponizi od takvog sramnog djela. To je bilo još staro gentilno shvaćanje. Država nije mogla postojati bez policije, a ona je bila još mlada i još nije imala dovoljno moralnog autoriteta da bi učinila vrijednim poštovanja zanat koji je starim gentilnim drugovima nužno izgledao infaman.

U kojoj je mjeri država, već gotova u glavnim linijama, odgovarala novom društvenom položaju Atenjana, vidi se po brzom procвату bogatstva, trgovine i industrije. Klasna suprotnost na kojoj su se osnivale društvene i političke ustanove nije više bila suprotnost između plemstva i prostog naroda, već između robova i slobodnih, između zaštićenika i građana. U doba najvećeg procvata, cijelokupno atensko slobodno građanstvo, uključujući žene i djecu, iznosilo je oko 90.000 glava, pored toga 365.000 robova oba spola i 45.000 zaštićenika — stranaca i oslobođenika. Na svakog odraslog muškog građanina dolazilo je, dakle, najmanje 18 robova i više od dva zaštićenika. Robovi su zbog toga bili tako brojni što su mnogi od njih radili zajedno u manufakturama, velikim prostorijama, pod nadzorom čuvara. Ali s razvojem trgovine i industrije dolazi do akumulacije i koncentracije bogatstava u rukama malog broja, do osiromašenja masa slobodnih građana, kojima je ostao jedini izbor: ili da vlastitim zanatskim radom konkuriraju radu robova — što se smatralo sramotnim, prostačkim, a što je pružalo i malo izgleda na uspjeh — ili pak da se srozaju do propalica. Oni su išli — neizbjježno u takvim okolnostima — ovim drugim putem, a pošto su činili ogromnu većinu, oni su time povukli u propast cijelu atensku državu. Nije demokracija upropastila Atenu, kao što tvrde evropski školski pedanti, vladarske ulizice, već rostvo, koje je žigalo rad slobodnog građanina.

Nastanak države kod Atenjana je osobito tipičan primjer stvaranja države uopće, zato što se ono, s jedne strane, razvija u sasvim čistom obliku, bez miješanja vanjskog ili unutrašnjeg nasilja — zbog svog kratkog trajanja Pizistratova usurpacija nije ostavila nikakvog traga, — a s druge strane, što pokazuje kako je jedna država vrlo visoko razvijenog oblika, demokratska republika, neposredno proizašla iz gentilnog društva, i najzad, što smo dovoljno upoznati sa svima bitnim pojedinostima.

VI

GENS I DRŽAVA U RIMU

Po legendi o osnivanju Rima izlazi da se prvo naselio izvjestan broj latinskih gensova (prema legendi, stotina) sjedinjenih u pleme, kojima se ubrzo pridružilo jedno sabelinsko pleme, koje treba da je također brojalo sto gensova, i najzad, treće pleme sastavljeno od različitih elemenata, opet tobož od sto gensova. Cijela priča pokazuje na prvi pogled da ovdje nije bilo gotovo ničeg samoniklog osim gensa, a i ovaj sâm je u nekim slučajevima samo izdanak matičnog gensa koji dalje postoji u starom zavičaju. Plemena nose jasan znak umjetnog sastava, ipak većinom od srodnih elemenata i po ugledu na staro pleme, koji je prirodno raslo a ne umjetno pravljeno, pri čemu nije bilo isključeno da jezgra svakog od tri plemena bude istinsko, staro pleme. Srednji član, fratrija, sastojao se od deset gensova i zvao se kurija; njih je, dakle, bilo trideset.

Usvojeno je da je rimski gens bio ista ustanova kao i grčki gens; ako je grčki gens razvijeniji oblik one društvene jedinice čiji je praooblik nađen među američkim crvenokošcima, onda to isto vrijedi, bez kolebanja, i za rimski gens. Možemo, dakle, ovdje biti kraći.

Rimski gens je imao, bar u najstarije doba grada, sljedeće uređenje:

1. Uzajamno naslijedno pravo gentilnih drugova; imovina je ostajala u gensu. Kako je u rimskom gensu, kao i u grčkom, već vladao patrijarhat, potomci ženske loze bili su isključeni. Po zakonu Dvanaest ploča,²⁸ najstarijem poznatom nam pisanim rimskom pravu, nasljeđivala

su najprije djeca kao prirodni nasljednici; ako nema njih, onda agnati (srodnici po muškoj lozi); a ako nema ni njih, onda gentilni drugovi. U svima slučajevima imovina je ostajala u gensu. Ovdje vidimo postepeno prodiranje u gentilni običaj novih pravnih odredaba, prouzrokovanih uvećanim bogatstvom i monogamijom: prvobitno jednako nasljedno pravo gentilnih drugova najprije je — svakako vrlo rano, kao što je gore spomenuto — ograničeno u praksi na agnate, nazad na djecu i njihove potomke po muškoj lozi; u zakonu Dvanaest ploča ovo se javlja, naravno, u obrnutom redu.

2. Zajedničko mjesto za sahranu. Patricijskom gensu Claudia dodijeljen je, prilikom njegovog doseljavanja u Rim iz Regilija, dio zemlje i, pored toga, zajedničko mjesto za sahranu u gradu. Još za vrijeme Augusta, glava Vara, koji je poginuo u Teutoburškoj šumi, donijeta je u Rim i sahranjena u gentilitius tumulus-u; gens (Quinctilia) imao je, dakle, još svoju posebnu mogilu.

3. Zajedničke religijske svetkovine. Ove, sacra gentilitia, su poznate.

4. Obaveza da se ne sklapa brak u gensu. Ovo, izgleda, nije nikada postalo pisani zakon u Rimu, ali se običaj održao. Od ogromnog broja rimskih bračnih parova čija su nam imena sačuvana nema ni jednog jedinog para gdje muž i žena imaju isto gentilno ime. Nasljedno pravo također potvrđuje ovo pravilo. Žena udajom gubi svoja agnatska prava, istupa iz svog gensa, ni ona ni njena djeca ne mogu naslijediti njenog oca ili njegovu braću, jer bi inače očev gens izgubio dio nasljeđa. Ovo ima smisla samo pod pretpostavkom da se žena ne može udati ni za jednog gentilnog druga.

5. Zajednička zemlja. U prastaro doba gens je uvijek imao zajedničku zemlju čim se počela dijeliti plemenska zemlja. Među latinskim plemenima nalazimo zemlju u posjedu djelomično plemena, djelomično gensa, a djelomično domaćinstava, koja teško da su u to vrijeme bila inokosne porodice. Romulu se pripisuje da je izvršio prvu podjelu zemlje pojedincima, otprilike hektar (dva jugera) svakome. Ipak nalazimo još i kasnije zemlju u rukama gensova, da i ne govorimo o državnoj zemlji oko koje se okreće cijela unutrašnja historija republike.

6. Obaveza gentilnih drugova na uzajamnu zaštitu i pomoć. Pisana historija daje nam samo odlomke o tome; rimska država se od samog početka pojavila s takvom nadmoćnošću da je pravo zaštite od nepravde prešlo na nju. Kad je uhapšen Apije Klaudije, cio njegov gens je obukao crninu, čak i oni koji su bili njegovi lični neprijatelji. U vrijeme Drugog punskog rata²⁹ gensovi su se udružili radi otkupa svojih zarobljenih gentilnih drugova; senat im je to *zabranio*.

7. Pravo nošenja gentilnih imena. Održalo se do doba careva; oslobođenicima se dozvoljavalo da uzmu gentilno ime svojih bivših gospodara, ali bez gentilnih prava.

8. Pravo adopcije stranaca u gens. To se vršilo adopcijom u jednu porodicu (kao kod Indijanaca), što je slobom povlačilo prijem u gens.

9. Nigdje se ne spominje pravo izbora i smjenjivanja starještine. Ali kako se u prvo doba Rima na sva zvanja dolazilo izborom ili imenovanjem, od izbornog kralja na niže, čak i svećenici kurija birani su od strane ovih, to smijemo da pretpostavimo isto to i za starještine (principes) gensova — ma koliko da je inače, možda, izbor iz jedne te iste porodice u gensu već bio postao pravilo.

To su bila prava rimskog gensa. Izuzev već izvršenog prijelaza na patrijarhat, ona su vjerna slika prava i dužnosti irokeškog gensa; i ovdje »očigledno proviruje Irokez«.

Kakva zbrka vlada još i danas u pogledu rimskog gentilnog uređenja, čak i među našim najpriznatijim historičarima, pokazat ćemo na jednom primjeru. U svom radu o rimskim osobnim imenima republičkog i augustovskog doba (»Römische Forschungen«, Berlin 1864, I Band) Mommsen piše:

»Osim svih muških gentilnih drugova, izuzimajući naravno robeve, ali uključujući adoptirana lica i štićenike, i žene su imale pravo na gentilno ime... Pleme (kako Mommsen prevedi ovdje gens) je... kolektiv koji ima zajedničko — stvarno, ili prepostavljeno, ili čak fingirano — porijeklo, ujedinjen zajednicom svetkovina, grobnica i nasljeđstva, kolektiv u koji se mogu i moraju ubrajati svi lično slobodni pojedinci, dakle i žene. Ali teškoća je u određivanju gentilnog imena udatih žena. Teškoće nije bilo, naravno, dok se žena smjela udavati samo za gentilnog druga; a ima dokaza da su dugo

vremena žene imale veće teškoće da se udaju izvan svoga gensa negoli u njemu, kao što pokazuje primjer prava gentis enuptio, koje se, još u VI vijeku, davalо kao lična povlastica na ime nagrade... Ali tamo gdje je bilo brakova izvan plemena, žena je morala time, u najstarije doba, prijeći u muževljevo pleme. Nema nikakve sumnje da starim religijskim brakom žena potpuno stupa u pravnu i sakralnu zajednicu muža a istupa iz svoje. Kome nije poznato da udata žena gubi aktivno i pasivno nasljedno pravo prema svojim gentilnim drugovima, a stupa u naslijednu vezu sa svojim mužem, svojom djecom i njihovim gentilnim drugovima uopće? Ako je, pak, usvojena od svog muža i ušla u njegovu porodicu, kako onda može ostati izvan njegova gensa?» (Str. 9—11).

Mommse n dakle tvrdi da su se rimske žene, koje su pripadale nekom gensu, prvobitno smjele udavati samo u okviru svog gensa, da je, prema tome, rimski gens bio endogamski a ne egzogamski. Ovo shvaćanje, koje protivuje svemu što se zna o drugim narodima, zasniva se uglavnom, ako ne i isključivo, na jednom jedinom, mnogo diskutiranom mjestu kod Livija (knjiga XXXIX, gl. 19), prema kome je senat 568. godine po osnivanju grada, 186. prije naše ere, donio odluku uti Feceniae Hispalae datio, denutio, gentis enuptio, tutoris optio item esset quasi ei vir testamento dedisset; utique ei ingenuo nubere liceret, neu quid ei qui eam duxisset, ob id fraudi ignominiaeve esset — da Fecenija Hispala ima pravo da raspolaže svojom imovinom, da je umanji, da se uda izvan gensa, i da sebi izabere tutora, sasvim kao da joj je njen (pokojni) muž ovo pravo testamentom prenio; da se smije udati za slobodnog čovjeka i da se onome koji je uzme za ženu ne smije to upisati za zlo djelo ili sramotu.

Nesumnjivo je da se ovdje Feceniji, nekoj oslobođenici, daje pravo da se uda izvan gensa. Isto tako je nesumnjivo da je muž imao pravo, prema tome, da testamentom prenese na svoju ženu pravo da se poslije njegove smrti uda izvan gensa. Ali izvan kog gensa?

Ako se žena morala udati u okviru svog gensa, kao što pretpostavlja Mommse, onda je ona ostajala i poslije udaje u tom gensu. Međutim, prvo, ova endogamija gensa, za koju se tvrdi da postoji, jeste baš ono što treba da se dokaže. A drugo, ako je žena morala

da se uda u gensu, onda je, prirodno, morao i muškarac da se oženi u gensu, jer inače ne bi dobio ženu. Tada dolazimo do situacije da je muž mogao svojoj ženi testamentom ostaviti pravo koje ni sam nije imao za sebe; dolazimo do pravne besmislice. MommSEN također osjeća to i stoga čini pretpostavku:

»Za udaju izvan roda bila je, svakako, pravno nužna dozvola ne samo ovlaštenika, već svih članova gensa.« (Str. 10, napomena.)

To je, prvo, vrlo smjela pretpostavka, a drugo, to protivurječi jasnom tekstu citiranog mjestu; senat joj daje ovo pravo *umjesto muža*, on joj izrično daje ni više ni manje nego što bi joj muž mogao dati, ali ono što joj daje jeste *apsolutno* pravo, koje ne zavisi ni od kakvog drugog ograničenja; tako da ni njen novi muž ne smije zbog toga imati štetnih posljedica ako se ona tim pravom bude koristila; štaviše, senat nalaže sadašnjim i budućim konzulima i pretorima da se brinu o tome da joj se ne učini radi toga nikakva nepravda. Izgleda, dakle, da je MommSENova pretpostavka potpuno neprihvatljiva.

Ili pak: žena se udala za muškarca iz drugog gensa, ali je sama ostala u svom rođenom gensu. Tada bi, prema gore citiranom mjestu, njen muž imao pravo da dozvoli ženi da se uda izvan njenog vlastitog gensa. To znači da bi on imao pravo da raspolaže u poslovima gensa kome uopće ni sâm ne pripada. Stvar je toliko besmislena da o tome ne treba više trošiti ni riječi.

Ostaje, dakle, samo pretpostavka da se žena u prvom braku udala za čovjeka iz drugog gensa i da je udajom odmah prešla u gens muža, kao što to MommSEN u stvari i dopušta za takve slučajeve. Tada odjednom postaje sve jasno. Žena, istrgnuta udajom iz svog starog gensa i primljena u novu gentilnu zajednicu muža, ima u njoj potpuno poseban položaj. Ona je, doduše, gentilna drugarica, ali ne krvno srođena; način njenog prijema unaprijed isključuje svaku zabranu braka u okviru gensa u koji je tek udajom ušla; ona je, dalje, primljena u bračnu zajednicu gensa, nasljeđuje, u slučaju smrti svog muža, njegovu imovinu, dakle imovinu gentilnog druga. Šta

je prirodni nego da ova imovina ostane u gensu i da stoga žena bude obavezna da se uda za gentilnog druga svog prvog muža i ni za kog drugog? I, ako treba učiniti izuzetak, tko je kompetentniji da je na ovo ovlasti od njenog prvog muža, koji joj je namro tu imovinu? U trenutku kad on njoj oporucom ostavlja dio imovine i istodobno joj dozvoljava da tu imovinu udajom ili povodom udaje prenese u neki strani gens, njemu još pripada ta imovina, dakle on raspolaže bukvalno samo svojim vlasništvom. Što se tiče same žene i njenog odnosa prema gensu njenog muža, muž je taj koji ju je uveo u taj gens aktom slobodne volje — ženidbom; izgleda dakleisto tako prirodno da je on podesno lice koje će je ovlastiti na istupanje iz tog gensa drugom udajom. Ukratko, stvar izgleda jednostavna i po sebi razumljiva čim napustimo čudnu predodžbu o endogamskom rimskom gensu i shvatimo ga, zajedno s Morganom, kao prvobitno egzogamski.

Ostaje još posljednja pretpostavka, koja je također našla svoje pristalice, i to možda najmnogobrojnije: kako spomenuti citat jedino znači

»da oslobođene služavke (*libertae*) nisu smjele bez specijalne dozvole e gente enubere (*udati se izvan gensa*) ili poduzeti ma kakav drugi čin koji bi, u vezi sa *capitis deminutio minima**, povlačio za sobom istup oslobođenice iz gentilne zajednice.« (Lange, »Römische Altertümer« Berlin 1856, I, str. 195, gdje se poziva na Huschkea u vezi s našim citatom iz Livija.)

Ako je ova pretpostavka ispravna, tek onda citat ništa ne dokazuje u pogledu odnosa potpuno slobodnih Rimljanki i ne može uopće biti govora o njihovoj obavezi udavanja u okviru gensa.

Izraz *enuptio gentis* javlja se samo u ovom citatu, a inače nigdje više u cijeloj rimskoj literaturi; riječ *enubere*, *udati se izvan*, javlja se samo triput, opet kod Lijija, a i tada ne u vezi s gensom. Fantastična ideja da su se Rimljanke smjele udavati jedino u okviru gensa duguje svoje postojanje samo tom jednom citatu. Ali se ona apsolutno ne može održati. Jer, ili se citat odnosi na

* *capitis deminutio minima* — gubitkom porodičnih prava. Prev.

posebna ograničenja za oslobođenice, i tada ništa ne dokazuje u pogledu žena rođenih u slobodi (*ingenuae*); ili pak on važi i za žene koje su rođene u slobodi, i tada prije dokazuje da se žena po pravilu udavala izvan svog gensa, ali da je udajom prelazila u muževljev gens; dakle protiv Mommsena a u prilog Morgana.

Gotovo tri stotine godina poslije osnivanja Rima gentilne veze su bile još toliko jake da je jedan patricijski gens, gens Fabijevaca, bio u stanju da, s pristankom senata, poduzme vlastitim snagama ratni pohod protiv susjednog grada Veji. Kažu da su 306 Fabijevaca pošli u pohod i da su svi ubijeni iz zasjede, i da je jedan jedini preživjeli dječak produžio gens.

Deset gensova činili su, kao što je rečeno, jednu fratriju, koja se ovdje zvala kurija i koja je imala važnije javne funkcije od grčke fratrije. Svaka kurija je imala svoje vlastite religijske obrede, svetinje i svećenike; ovi posljednji su, u svojoj ukupnosti, činili jedan od rimskih svećeničkih kolegija. Deset kurija činile su jedno pleme, koje je vjerojatno, kao i ostala latinska plemena, prvo bitno imalo izabranog starješinu — vojskovođu i vrhovnog svećenika. Sva tri plemena zajedno sačinjavala su rimski narod, *populus romanus*.

Rimskom narodu je mogao, dakle, pripadati samo onaj koji je bio član jednog gensa, a preko njega član jedne kuriye i jednog plemena. Prvo uređenje tog naroda bilo je ovako: Javne poslove je najprije vodio senat koji se, kao što je Niebuhr prvi pravilno vidio, sastojao od starješina tri stotine gensova; baš stoga, kao najstariji u gensu, zvali su se oni ocevi, patres, a njihov skup — senat (vijeće najstarijih, od *senex* — star). Uobičajeni izbor stalno iz iste porodice svakog gensa stvorio je i ovdje prvo plemensko plemstvo; ove porodice su se nazivale patricijima i polagale su isključivo pravo na ulazak u senat i na sva druga zvanja. Činjenica da se narod vremenom pomirio s tim zahtjevom i da se taj zahtjev pretvorio u faktično pravo — našla je svog izraza u legendi da je Romul dodijelio patricijat s njegovim povlasticama prvim senatorima i njihovim potomcima. Senat je, kao atensko bulê, odlučivao o mnogim poslovima i prethodno

pretresao važnija pitanja, naročito pri donošenju novih zakona. O ovima je odlučivala narodna skupština, nazvana comitia curiata (skupština kurijâ). Narod se sastajao grupiran po kurijama, u svakoj kuriji vjerojatno po gensovima; pri odlučivanju imala je svaka od trideset kurija jedan glas. Skupština kurija je primala ili odbacivala sve zakone, birala sve više činovnike, uključujući rex-a (takozvanog kralja), objavljivala rat (ali senat je zaključivao mir) i odlučivala kao najviši sud, na poziv zainteresiranih, u svima slučajevima kad je bila u pitanju smrtna kazna za rimskog građanina. — Najzad, pored senata i narodne skupštine postojao je rex, koji je sasvim odgovarao grčkom bazileusu i nikako nije bio gotovo apsolutni kralj, kao što ga opisuje Mommsen.* I on je bio vojskovođa, vrhovni svećenik i predsjednik izvjesnih sudova. On nije imao nikakvu građansku vlast niti vlast nad životom, slobodom i vlasništvom građana, ukoliko ona nije proistjecala iz disciplinske vlasti vojskovođe ili vlasti predsjednika suda u pogledu izvršenja presude. Zvanje rex-a nije bilo naslijedno; naprotiv, on je, vjerojatno na prijedlog svog prethodnika, najprije biran od skupštine kurija, a zatim je na drugoj skupštini svečano uvođen u dužnost. Da je i on bio smjenljiv, pokazuje nam sudbina Tarkvinija Oholog.

Kao Grci u herojsko doba, tako su i Rimljani u doba takozvanih kraljeva živjeli u vojnoj demokraciji koja se osnivala na gensovima, fratrijama i plemenima i iz njih se razvila. Iako su kurije i plemena i bili djelomično umjetne tvorevine, oni su bili formirani po pravim, samoniklim uzorima društva iz koga su proizšli i koje ih je još okružavalo sa svih strana. Iako je samoniklo pa-

* Latinska riječ rex je isto što i keltsko-irska rīgh (plemenski starješina) i gotska reiks; da je ona također značila, kao prvobitno i naš Fürst (knez tj. kao engleski first, danski förste, prvi), gentilnog ili plemenskog starješinu, vidi se iz toga što su Goti već u IV vijeku imali posebnu riječ za kasnijeg kralja, vojskovođu cjelokupnog naroda: thiudans. U Ulfilinom prijevodu Biblije, Artakserksa i Herod nikad se ne nazivaju reiks već thiudans, i država cara Tiberija ne naziva se reiki već thiudinassus. U imenu gotskog thiudansa, ili, kako ga mi netačno prevodimo, kralja Thiudareiksa, Theodoricha, tj. Dietricha, stapanju se oba naziva. (Engelsova napomena.)

tricijsko plemstvo već uhvatilo korijena, iako su reges nastojali da postepeno prošire svoju vlast — to ne mijenja prvobitni osnovni karakter uređenja, a jedino je o njemu riječ.

U međuvremenu, stanovništvo grada Rima i rimske oblasti, proširene osvajanjima, povećalo se dijelom doseljavanjem a dijelom stanovnicima pokorenih, većinom latinskih, oblasti. Svi ovi novi državljanini (pitanje klijenata ostavljamo ovdje na stranu) bili su izvan starih gensova, kurija i plemena, nisu, dakle, činili dio populus-a romanus-a, pravog rimskog naroda. Oni su bili lično slobodni ljudi, mogli su imati zemljišno vlasništvo, morali su plaćati porez i obavljati vojnu službu. Ali oni nisu mogli zauzimati nikakvo zvanje, niti uzeti učešća u skupštini kurija, niti u podjeli oslovenih državnih zemljišta. Od njih se sastojao plebs, koji je bio liшен svih javnih prava. Svojim sve većim brojem, svojom vojnom obukom i naoružanjem, oni su postali prijeteća sila starom populusu, potpuno ogradićen sad od svakog priraštaja izvana. Pored toga, zemljišni posjed je bio, izgleda, prilično ravnomjerno podijeljen između populusa i plebsa, dok je trgovačko i industrijsko bogatstvo, iako još ne mnogo razvijeno, bilo svakako pretežno u rukama plebsa.

Zbog gustog mraka kojim je obavijena cijela legendarna prahistorija Rima — mraka znatno pojačanog racionalističko-pragmatičkim pokušajima tumačenja i izvještajima kasnijih pravnički obrazovanih pisaca čija nam djela služe kao izvori — nemoguće je reći nešto određeno bilo o vremenu, bio o toku, bilo o povodu revolucije koja je učinila kraj starom gentilnom uređenju. Jedino je izvjesno da je njihov uzrok bio u borbama između plebsa i populusa.

Novi ustav, koji se pripisuje rexu Serviju Tuliju, ugledajući se na grčki uzor, naročito na Solona, stvorio je novu narodnu skupštinu, u koju su i populus i plebejci, bez razlike, ulazili ili bili isključivani iz nje prema tome da li su vršili vojnu službu ili ne. Sve muško stanovništvo sposobno da nosi oružje podijeljeno je prema imo-

vini na šest klasa. Najmanja imovina u svakoj od pet klasa bila je: I—100.000 asa; II—75.000; III—50.000; IV—25.000; V—11.000; čemu, po Dureau de la Malle-u odgovara otprilike 14.000, 10.500, 7.000, 3.600 i 1.750 maramaka. Šesta klasa, proleteri, sastojala se od manje imućnih, oslobođenih službe i poreza. U novu narodnu skupštinu centuriјâ (comitia centuriata) građani su stupali vojnički, po četama, podijeljeni na svoje centurije od po 100 ljudi, a svaka centurija imala je jedan glas. Ali prva klasa je davala 80 centurija, druga 22, treća 20, četvrta 22, peta 30, šesta, forme radi, također jednu. Po red njih ulaze konjanici, sastavljeni od najbogatijih, sa 18 centurija; ukupno 193; većina glasova: 97. Međutim, samo konjanici i prva klasa zajedno imali su 98 glasova, dakle većinu; ako su oni bili složni, nisu ni pitali ostale, punovažna odluka je bila donijeta.

Na ovu novu skupštinu centurijska prešla su sad sva politička prava ranije skupštine kurijâ (osim nekih nominalnih); kurije i gensovi, koji su ih sačinjavali, sveli su se time, kao u Ateni, na proste privatne i vjerske zajednice, i životarile su kao takve još dugo, dok je skupština kurijâ uskoro sasvim zamrla. Da bi bila istisnuta iz države i stara tri rodovska plemena, uvedena su, s nizom političkih prava, četiri teritorijalna plemena, od kojih je svako stanovalo u jednoj četvrti grada.

Time je i u Rimu, već prije ukidanja takozvanog kraljevstva, razbijeno staro društveno uređenje, koje se osnivalo na ličnim krvnim vezama, i zamijenjeno novim, stvarnim državnim uređenjem, koje se osniva na teritorijalnoj podjeli i imovinskoj nejednakosti. Javna vlast se sastojala ovdje od građanstva, obaveznog na vojnu službu, nasuprot ne samo robovima, već i takozvanim proleterima, isključenim iz vojne službe i lišenim oružja.

U okviru ovog novog uređenja, koje se samo dalje izgrađuje protjerivanjem posljednjeg rexa Tarkvinija Oholog, koji je usurpirao stvarnu kraljevsku vlast, i dovođenjem na mjesto rexa dvojice vojskovoda (consules) s jednakom vlašću (kao kod Irokeza) — u okviru ovog novog uređenja kreće se cijela historija rimske republike sa svim svojim borbama patricija i plebejaca oko

dostupnosti zvanja i udjela u državnim zemljama, s krajnjim utapanjem patricijskog plemstva u novu klasu velikih zemljovlasnika i vlasnika novca, koji su postepeno prigrabili svu zemlju seljaka, upropošćenih vojnom službom, i upotrebljavali robeve za obrađivanje tako nastalih ogromnih poljskih dobara, ostavili Italiju bez stanovništva i time otvorili put ne samo carstvu, nego i njegovim nasljednicima, njemačkim barbarima.

VII

GENS KOD KELTA I NIJEMACA

Prostor nam ne dozvoljava da podrobno razmotrimo gentilne ustanove koje još i sada postoje u više ili manje čistom obliku kod najrazličitijih divljih i barbarskih naroda, niti tragove tih ustanova u starijoj historiji azijskih kulturnih naroda. Ustanove ili njihove tragove nalazimo svuda. Bit će dovoljno nekoliko primjera. Prije no što je gens bio shvaćen, čovjek koji je uložio najviše truda da ga pogrešno shvati, MacLennan, dokazao je njegovo postojanje i uglavnom pravilno ga opisao kod Kalmikâ, Čerkezâ, Samojedâ i kod tri indijska naroda: Varalâ, Magarâ i Munipurâ. Nedavno je M. Kovalevski otkrio i opisao gensove kod Pšavâ, Hevsurâ, Svatenâ i drugih kavkaskih plemena. Ovdje ćemo dati samo nekoliko kratkih bilježaka o postojanju gensa kod Keltâ i Germanâ.

Najstariji sačuvani keltski zakoni pokazuju nam gens još u punoj snazi; u Irskoj on živi, bar instinkтивно u narodnoj svijesti, još i danas, pošto su ga Englezi razvrigli; u Škotskoj gens je bio u punom procvatu još sredinom prošlog vijeka i podlegao je i ovdje jedino oružju, zakonodavstvu i sudovima Engleza.

Stari uelški zakoni, koji su zapisani nekoliko vjekova prije engleskog osvajanja,³⁰ najkasnije u XI vijeku, pokazuju još kako cijela sela zajednički obrađuju zemlju, iako samo kao izuzetni ostatak ranijeg općeg običaja; svaka porodica je imala pet jutara zemlje za vlastito obrađivanje; pored toga, zajednički se obrađivao jedan komad zemlje i dijelio prinos. Po analogiji s Irskom i

Škotskom, nesumnjivo je da ove seoske zajednice predstavljaju gensove ili pododjeljke gensova, čak iako ponovo provjeravanje uelških zakona, za šta nemam vremena (moji izvodi su iz 1869. god.³¹), ne bi ovo neposredno potvrđilo. Ali ono što uelški izvori, a s njima i irski, neposredno potvrđuju jeste da u XI vijeku kod Kelta monogamija još nikako nije bila istisnula sindijazmički brak. U Walesu se brak tek poslije sedam godina nije više mogao razvesti ili, tačnije, otkazati. Ako bi nedostajale samo tri noći do sedam godina, supruzi su se mogli razvesti. Tada bi se imovina dijelila: žena je vršila dio bu, a muž je birao svoj dio. Pokućanstvo se dijelilo po izvjesnim, vrlo humorističkim pravilima. Ako je muž raskidao brak, onda je on morao vratiti ženi njen miraz i neke druge stvari; ako je to činila žena, onda je ona manje dobivala. Od djece je muž dobivao dvoje, žena jedno, i to srednje. Ako se žena poslije razvoda uda za nekog drugog muškarca, a prvi muž je ponovo pozove k sebi, onda je ona morala ići za njim iako je već jednom nogom bila u novoj bračnoj postelji. Ali ako su oboje bili zajedno sedam godina, onda su oni bili muž i žena i bez prethodnog formalnog sklapanja braka. Nevinost djevojaka prije braka nije se uopće strogo čuvala niti zahtjevala; propisi u tom pogledu su krajnje frivolne prirode i nikako ne odgovaraju buržoaskom moralu. Ako je žena učinila preljub, onda je muž smio da je istuče (jedan od tri slučaja kad mu je ovo dozvoljeno, inače je kažnjavan), ali onda nije mogao zahtjevati nikakvo drugo zadovoljenje jer

»za jedan isti prestup neka bude ili ispaštanje ili osveta, ali ne oboje istovremeno«³².

Razlozi zbog kojih je žena smjela zahtjevati razvod, ne gubeći pravo na svoje zahtjeve prilikom razdvajanja, bili su vrlo opsežne prirode: bio je dovoljan neprijatan zadah iz muževljevih usta. U zakoniku igra veliku ulogu otkupnina koja se plaćala plemenskom poglavici ili kralju za pravo prve noći (gibr merch, otuda srednjovjekovni naziv marcheta, francuski marquette). Žene su

imale pravo glasa u narodnim skupštinama. Ako tome dodamo da je dokazano postojanje sličnih odnosa u Irskoj; da su i tamo sasvim uobičajeni privremeni brakovi i da su ženi, prilikom razvoda, bile osigurane tačno propisane, velike povlastice, čak odšteta za njen rad u kući; da se tamo javlja »prva žena« pored drugih žena i da se prilikom diobe naslijeda ne pravi nikakva razlika između bračne i vanbračne djece — onda imamo sliku sindijazmičkog braka prema kome oblik braka koji važi u Sjevernoj Americi izgleda strog, čemu se, međutim, ne možemo čuditi za XI vijek kod jednog naroda koji je još u Cezarovo doba živio u grupnom braku.

Postojanje irskog gensa (sept, pleme se zove *clainne*, *clan*) potvrđeno je i opisano ne samo u starim zbornicima zakona, nego su ga opisali i engleski pravnici XVII vijeka koji su bili poslani u Irsku da pretvore klansku zemlju u domenu engleskog kralja. Dotle je zemlja bila zajedničko vlasništvo klana ili gensa, ukoliko je poglavice nisu već pretvorili u svoje privatne domene. Kad umre gentilni drug, kad se ugasi dakle jedno domaćinstvo, onda starješina (engleski pravnici su ga nazivali *caput cognationis*) poduzima novu podjelu čitave zemlje među ostala domaćinstva. Ova podjela se svakako obavljala uglavnom po istim pravilima koja važe u Njemačkoj. Prije četrdeset ili pedeset godina bila su vrlo mnogobrojna seoska polja u takozvanim »rundale«-ama, a još i danas se mogu poneka naći. Seljaci, pojedinačni zakupci zemlje koja je ranije bila zajedničko vlasništvo gensa, dok je nisu prigrabili engleski osvajači, plaćaju zakupninu svaki za svoj dio, ali spajaju oranice i livade svih dijelova ujedno, dijele ih po položaju i kvalitetu u »Gewanne«³³, kako se to kaže na Mozelu, i daju svakom svoj dio u svakom »Gewann«-u; močvarnu zemlju i pašnjake zajednički koriste. Još prije pedeset godina zemlja se s vremena na vrijeme nanovo dijelila, katkad svake godine. Katastarska knjiga takvog sela tipa »rundale« sasvim je slična katastarskoj knjizi hatara njemačke seoske općine [Gehöferschaft] na Mozelu ili na Hochwaldu. Gens živi dalje i u »factions« [partijama]. Irski seljaci se dijele često na partie, koje se zasnivaju na

prividno sasvim besmislenim ili naopakim razlikama; one su potpuno neshvatljive Englezima i izgledaju im kao da nemaju nikavog drugog cilja do omiljenih svečanih tuča jedne partije s drugom. One su umjetno oživljavanje, naknadna zamjena razvrgnutih gensova, koje na svoj način pokazuje održanje naslijedenog gentilnog instinkta. Uostalom, u nekim krajevima su gentilni drugovi još prilično okupljeni u staroj oblasti; tako je još tridesetih godina velika većina stanovnika grofovije Monaghan imala samo četiri porodična imena, tj. vodila je porijeklo od četiri gensa ili klana.*

U Škotskoj propadanje gentilnog uređenja datira od vremena ugušivanja ustanka od 1745.³⁴ Ostaje još da se ispita koju kariku ovog uređenja predstavlja specijalno škotski klan, ali da je on takva karika — to je nesumnjivo. U romanima Waltera Scotta pred našim očima živi taj klan škotskih brđana. On je, kaže Morgan, »savršen tip gensa po svom uređenju i svom duhu, i izvanredan primjer vladavine gentilnog života nad članovima gensa... U njihovim rasprama i njihovim krvnim osvetama, u podjeli oblasti po klanovima, u njihovom zajedničkom iskorišćivanju zemlje, u vjernosti članova klana prema poglavici i jednih prema drugima, nalazimo crte gentilnog društva koje se svuda javljaju... Porijeklo se

* Uz četvrtu izdanje. Za vrijeme boravka od nekoliko dana u Irskoj, ponovo sam video koliko tamošnji seoski narod još živi u predodžbama gentilnog doba. Zemljovlasnik, čiji je zakupac seljak, predstavlja za ovog još uvijek neku vrstu starještine klana, čija je dužnost da upravlja zemljom u interesu svih kome seljak ima da plaća danak u obliku zakupnine, ali od koga treba da dobije pomoć u slučajevima nužde. Isto tako svatko tko je imućniji dužan je da pomogne svojim siromašnim susjedima čim oni zapadnu u bijedu. Ovakva pomoć nije milostinja, ona predstavlja ono što po pravdi pripada siromašnjem od bogatijeg člana ili starještine klana. Razumljive su žalbe političkih ekonomista i pravnika na nemogućnost da se irski seljak nauči na pojам modernog buržoaskog vlasništva koje ima samo prava a nikakve dužnosti, što naprosto ne ide Ircu u glavu. A isto tako je shvatljivo kako Irci koji se s takvim naivnim gentilnim pojmovima odjednom nadu u velikim engleskim ili američkim gradovima među stanovništvom s potpuno drugim moralnim i pravnim shvaćanjima, kako takvi Irci lako i potpuno zastrane u pogledu morala i prava, izgube svaki oslonac i često u masama nemovno postanu žrtve demoralizacije. (Engelsova napomena.)

računalo po patrijarhatu, tako da su djeca muškaraca ostajala u klanu, dok su djeca žena prelazila u klanove svojih očeva.« Ali da je u Škotskoj ranije vladao matrijarhat potvrđuje činjenica što je u kraljevskoj porodici Pikta³⁵ važio, po kazivanju Bede, red nasljeda po ženskoj lozi. Čak se sačuvao ostatak porodice punaluâ, kako među Uelšanima tako i među Skotima, sve do srednjeg vijeka, i to u pravu prve noći, kojim se kod svake mlađe mogao koristiti klanski poglavica ili kralj kao posljednji predstavnik ranije zajednice muževa, ukoliko ono nije bilo otkupljeno.

* * *

Nesumnjivo je da su do seobe naroda Nijemci bili organizirani u gensovima. Oni su, vjerojatno tek nekoliko vjekova prije naše ere, zauzeli oblast između Dunava, Rajne, Visle i sjevernih mora; Cimbri i Teutoni bili su još u jeku seoba, a Suevi su se tek u doba Cezara nastanili u stalnim boravištima. Cezar izrično kaže za njih da su se naselili u gensovima i rodbinama (*gentibus cognationibusque*), a u ustima jednog Rimljana iz gensa Julija ova riječ *gentibus* ima određeno značenje koje se ne može osporavati. Ovo je važilo u pogledu svih Nijemaca, čak i naseljavanje osvojenih rimskih provincija vršilo se, izgleda, još u gensovima. U Alamanskom narodnom pravu ima potvrda da je narod naseljavao osvojeno zemljište južno od Dunava u rodovima (*genealogiae*);³⁶ genealogia se upotrebljava potpuno u istom smislu kao kasnije marka ili seoska zajednica. Kovalevski je nedavno istakao mišljenje da su ove *genealogiae* bile velike kućne zajednice između kojih je bila podijeljena zemlja, a iz kojih se tek kasnije razvila seoska zajednica. Vjerojatno isto to važi i za izraz fara, kojim su Burgundi i Langobardi — dakle jedno gotsko i jedno herminonsko ili gornjonjemačko pleme — označavali, ako ne sasvim, a ono bar približno isto ono što se u alamanskom zborniku zakona označava riječju *genealogija*. Šta je tu u stvari: gens ili kućna zajednica, mora se još bliže ispitati.

Jezički spomenici nas ostavljaju u neizvjesnosti o tome da li je kod svih Nijemaca postojao zajednički izraz za gens i koji. Grčkom genos-u, latinskom gens-u etimološki odgovara gotski kuni, srednjovisokonjemački künne, a i upotrebljava se u istom smislu. Na doba matrijarhata ukazuje činjenica što ime za ženu potječe iz istog korijena: grčki gyne, slavenski žena, gotski gvino, staronordijski kona, kuna. — Kod Langobarda i Burgunda nalazimo, kao što je rečeno, fara, što Grimm izvodi iz hipotetičnog korijena fisan, rađati. Ja bih se prije vratio na uvjerljivije izvođenje od riječi faran, putovati, seliti se, kao oznaće postojanog odreda za vrijeme seobe, koji se, gotovo se po sebi razumije, sastojao od srodnika, oznaće koja se u toku seoba od više vjekova, najprije na Istok, zatim na Zapad, postepeno prenijela na samu rodovsku zajednicu. — Dalje, gotski sibja, anglosaksonski sib, starovisokonjemački sippia, sippa — rod. U staronordijskom postoji samo množina sifjar, srodnici; jednina samo kao ime jedne boginje: Sif. — I, najzad, postoji još jedan drugi izraz u »Pjesmi o Hildebrandu«,³⁷ gdje Hildebrand pita Hadubranda

»tko li mu je otac među ljudima u narodu... ili iz kog si roda ti« (eddo huêlîhes cnuosles du sis).

Ukoliko je postojalo zajedničko njemačko ime za gens, bit će da je gotski glasilo kuni; u prilog toga govori ne samo identitet s odgovarajućim izrazom srodnih jezika, već i okolnost da se iz njega izvodi riječ kuning — kralj — koja je prvobitno označavala starješinu gensa ili plemena. Sibja — rod — izgleda ne dolazi u obzir, bar sifjar označava u staronordijskom ne samo krvne srodnike, već i rođake po tazbini, dakle obuhvata pripadnike bar dva gensa; otuda sif nije mogao biti izraz za gens.

Kao kod Meksikanaca i Grka, i kod Nijemaca je bojni red, kako konjičkog eskadrona tako i klinaste kolone pješadije, bio svrstan po gentilnim grupama; kad Tacit kaže: po porodicama i rodbinama, onda se ovaj neodređeni izraz objašnjava time što u njegovo doba u Rimu gens već odavno nije više bio živa zajednica.

Odlučujuće je jedno mjesto kod Tacita, gdje se kaže: materin brat smatra svog sestrića kao svog sina, neki čak misle da je krvna veza između ujaka i sestrića još svetija i uža od one između oca i sina, tako, kad se zahtijevaju taoci, sestrin sin vrijedi kao veća garancija od vlastitog sina onoga koga žele obavezati. Ovdje imamo živ ostatak matrijarhalnog, dakle prvobitnog gensa, i to kao nešto što naročito odlikuje Nijemce.* Ako bi član takvog gensa dao vlastitog sina u zalog za svoje obećanje, pa bi sin izgubio život zbog očevog prekršaja ugovora, onda bi to bila stvar samog oca. Ali ako je bio žrtvovan sestrić, onda je bilo povrijeđeno najsvetiće gentilno pravo; najbliži gentilni srodnik, koji je prije svih drugih dužan da štiti dečka ili mladića, kriv je za njegovu smrt; ili ga nije smio dati u zalog, ili je morao održati ugovor. Kad ne bismo imali nikakvog drugog traga gentilnog uređenja kod Nijemaca, to jedno mjesto bi bilo dovoljno.

Još je važnije, jer je za oko 800 godina mlađe, jedno mjesto iz staronordijske pjesme o sumraku bogova i propasti svijeta, »Völuspâ«. U ovom »priviđenju proročice«, u koje su, kao što su sad dokazali Bang i Buge, utkani i kršćanski elementi, opisujući doba opće izopačenosti i pokvarenosti koje prethodi općoj katastrofi kaže se:

Broedhr munu berjask
munu systrungar

ok at bönum verdask,
sifjum spilla.

* Osobito prisna priroda veze između ujaka i sestrića, koja potječe iz doba matrijarhata, a koju nalazimo kod mnogih naroda, poznata je Grcima jedino u mitologiji herojskog doba. Po Diodoru (IV, 34), Meleager ubija sinove Testijeve, braću svoje matere Alteje. Ona u tome djelu vidi tako neoprostiv zločin da proklinje ubicu, svog rođenog sina, i želi mu smrt. »Bogovi su uslišali«, kako se priča, »njene želje i učinile kraj Meleagerovom životu.« Po istom Diodoru (IV, 44), Argonauti se iskrcavaju pod vodstvom Herakla u Trakiji i tamo nalaze da Finije, po nagovoru svoje nove supruge, sramno zlostavlja oba svoja sina koja je imao sa svojom otjeranom suprugom, Boreadom Kleopatrom. Ali među Argonautima ima i Boreadâ, Kleopatrine braće, prema tome, ujaka zlostavljanih. Oni se odmah zauzimaju za svoje sestriće, oslobadaju ih i ubljaju čuvare. (*Engelsova napomena.*)

»Braća će zaratiti i postati ubice jedan drugog, djeca sestara uništit će rod.« Systrungar znači sin materine sestre, a to što ovi poriču međusobno krvno srodstvo, pjesnik smatra još većim zločinom od bratoubistva. Ovo pojačanje leži u riječi systrungar, koja podvlači srodstvo s materine strane; kad bi umjesto toga stajalo syskina-börn, djeca braće i sestara, syskina-synir, sinovi braće i sestara, onda drugi stih u odnosu na prvi ne bi predstavljao nikakvo pojačanje nego opadanje. Dakle, čak ni u doba Vikingâ, kad je nastala »Völuspâ«, u Skandinaviji se još nije bilo izgubilo sjećanje na matrijarhat.

Uostalom, u doba Tacita, bar kod Nijemaca, koji su mu bliže poznati, matrijarhat je već ustupio mjesto patrijarhatu: djeca su naslijedivala oca; gdje nije bilo djece — braća i stričevi, odnosno ujaci. Dopushtanje ujaku da učestvuje u nasljedstvu u vezi je s održanjem baš spomenutog običaja i također potvrđuje koliko je još tada patrijarhat bio kod Nijemaca mlad. Tragova matrijarhata ima sve do pozognog srednjeg vijeka. Tada se, izgleda, još nije potpuno uzdalo u očinstvo, naročito kod kmetova; stoga, ako bi neki feudalni gospodar tražio natrag odbjeglog kmeta od nekog grada, moralo se kmetstvo optuženog, npr. u Augsburgu, Baselu i Kaiserslauternu, potvrditi zakletvom šestorice njegovih najbližih krvnih srodnika, i to isključivo s materine strane (Maurer, »Städteverfassung«, I, str. 381).

Još jedan ostatak matrijarhata, koji je tek odumirao, imamo u poštovanju Nijemaca prema ženskom spolu, koje je Rimljana gotovo neshvatljivo. Mlade djevojke iz plemićkih porodica bile su najsigurniji taoci pri ugovorima s Nijencima; pomisao na to da njihove žene i kćeri mogu pasti u zarobljeništvo i ropstvo užasna im je i potiče više nego sve drugo njihovu hrabrost u borbi; oni vide u ženi nešto sveto i proročansko, oni slušaju njen savjet i u najvažnijim stvarima; tako je Veleda, svećenica Brukterâ na Lipi, bila duša cijelog ustanka Batavâ, u kome je Civilis na čelu Nijemaca i Belgâ³⁸ uzdrmao čitavu rimsku vladavinu u Galiji. U kući, žena ima, izgleda, neospornu vlast; naravno, ona, starci i djeca imaju da obave i sve poslove, muž lovi, pije ili ljenčari.

Tako kaže Tacit, ali kako on ništa ne kaže tko obrađuje njivu, a određeno kaže da su robovi davali samo danak, ali da nisu kulučili, to je svakako ipak masa odraslih ljudi morala obavljati ono malo rada koji je iziskivala zemljoradnja.

Oblik braka je bio, kao što je već gore rečeno, sindijazmički brak koji se postepeno približava monogamiji. To još nije bila stroga monogamija, jer se uglednim ljudima dozvoljavala poligamija. Uglavnom se strogo pazilo na nevinost djevojaka (nasuprot Keltima), a Tacit također govori s osobitom toplinom o nepovredivosti bračne veze kod Nijemaca. On navodi samo preljub žene kao razlog razvoda. Ali njegov izvještaj ovdje ima dosta praznina, a osim toga očevidno je da on naročito pruža razvratnim Rimljanim uzor vrline. Nesumnjivo je jedno: ako su Nijemci i bili u svojim šumama ti izuzetni vitezi vrline, bio je dovoljan samo neznatan dodir s vanjskim svijetom pa da ih spusti na nivo ostalih evropskih prosvjetnih ljudi; usred rimskog svijeta posljednji trag moralne strogosti nestao je još mnogo brže nego njemački jezik. Treba samo čitati Gregora Tourskog. Razumljivo je po sebi što u njemačkim prašumama nije mogla vladati rafinirana sladostrasnost tjelesnog uživanja kao u Rimu, pa prema tome Nijemcima i u ovom pogledu ostaje još dovoljno prednosti nad rimskim svijetom; zato nema potrebe da izmišljamo neku njihovu uzdržljivost u putenim stvarima, koja nije vladala nikad i nigdje u jednom čitavom narodu.

Iz gentilnog uređenja je ponikla obaveza nasljeđivanja kako očevih ili srodnikovih neprijateljstava tako i prijateljstava; isto tako i krvnina, novčana kazna za ubistvo ili povrede umjesto krvne osvete. Ova krvnina, koja je smatrana još prije jedne generacije za specifično njemačku ustanovu, utvrđena je sad kod stotinu naroda kao opći oblik ublažavanja krvne osvete koja proistjeće iz gentilnog uređenja. Nalazimo je, isto tako kao i obavezu gostoprимstva, među ostalima i kod američkih Indijanaca. Tacitov opis (»Germania«, c. 21) kako se obavljalo gostoprимstvo gotovo je do u pojedinosti isti s onim koji Morgan daje o svojim Indijancima.

Žučan i beskrajan spor o tome da li su Tacitovi Nijemci već definitivno podijelili oranicu ili ne, i kako da se objasne odnosna mjesta, spada sad u prošlost. Suvišna je svaka riječ o tome otkako je utvrđeno gotovo kod svih naroda zajedničko obrađivanje oranice od strane gensa, a kasnije od strane komunističkih porodičnih zajednica, koje je još Cezar našao kod Sueva, i da za njim dolazi dodjeljivanje zemlje pojedinim porodicama s periodičnom ponovnom podjelom, i otkako je utvrđeno da se ova periodična ponovna podjela oranice mjestimično održala u Njemačkoj čak do naših dana. Ako su Nijemci od zajedničkog obrađivanja zemlje, koje Cezar izrično pripisuje Suevima (podijeljenih ili privatnih njiva kod njih uopće nema, kaže on), prešli za 150 godina do Tacita na pojedinačno obrađivanje s novom podjelom zemlje svake godine, onda je to zaista dovoljan napredak; za tako kratko vrijeme i bez ikakvog stranog miješanja potpuno je nemoguć prijelaz od onog stupnja do punog privatnog vlasništva na zemlju. Stoga čitam u Tacitu samo ono što on suhoparnim riječima kaže: oni mijenjaju (ili nanovo dijele) obrađenu zemlju svake godine, a pri tom ostaje dosta zajedničke zemlje. To je stupanj zemljoradnje i prisvajanje zemlje koji tačno odgovara tadašnjem genitilnom uređenju Nijemaca.

Ovaj posljednji odjeljak gore ostavljam neizmijenjen, kakav je bio u ranijim izdanjima. U međuvremenu pitanje je dobilo drugi obrt. Otkako je Kovalevski (upor. gore str. 44)* dokazao veoma rasprostranjeno, ako ne i opće postojanje patrijarhalne kućne zajednice kao prelaznog stupnja između matrijarhalne komunističke i moderne izolirane porodice, ne postavlja se više pitanje da li je vlasništvo zemlje zajedničko ili privatno, kao što to još čine Maurer i Waitz, već se postavlja pitanje o obliku zajedničkog vlasništva. Nema nikakve sumnje da je u doba Cezara kod Sueva postojalo ne samo zajedničko vlasništvo, već i zajedničko obrađivanje za zajednički račun. Još dugo će moći da se vodi spor oko toga da li je privredna jedinica bio gens, ili je to bila kućna za-

* Strana koju Engels navodi odnosi se na četvrtu njemačko izdanje. U našem izdanju vidi str. 59. Red.

jednica, ili neka komunistička rodbinska grupa koja je bila između njih, ili su se, prema prirodi zemljišta, javljale sve tri grupe. Međutim, Kovalevski tvrdi da stanje koje je opisao Tacit ne prepostavlja marku ili seosku zajednicu, već kućnu zajednicu. Tek mnogo kasnije iz ove posljednje se razvila, zbog porasta stanovništva, seoska zajednica.

Prema tom mišljenju, naselja Nijemaca na teritoriju koji su zauzeli u doba Rimljana, kao i na onom koji su kasnije oteli Rimljanim, nisu se sastojala od sela, nego od velikih porodičnih zajednica koje su obuhvatale više generacija i koje su obrađivaće odgovarajući dio zemlje, koristeći se, zajedno sa susjedima, okolnim neobrađenim zemljištem kao zajedničkom markom. Ono mjesto kod Tacita o mijenjanju obrađene zemlje imalo bi se onda u stvari shvatiti u agronomskom smislu: zajednica je preoravala svake godine drugi komad zemlje, a oranicu prethodne godine ostavljala na ugaru ili pak puštala da sasvim podivlja. Kako je stanovništvo bilo rijetko, ostajalo je još uvijek dovoljno neobrađenog zemljišta, koje je činilo izlišnjim svaki spor oko posjeda zemlje. Tek poslije niza vjekova, kad je broj članova kućne zajednice narastao toliko da više nije bilo moguće zajedničko privređivanje pod tadašnjim uvjetima proizvodnje, one su se raspale; dotada zajedničke njive i livade podijeljene su na poznati način, isprva na određeno vrijeme, a kasnije jednom zauvijek, među pojedinačna domaćinstva, koja se sad stvaraju, dok su šume, pašnjaci i vode ostali zajednički.

Za Rusiju je, izgleda, ovaj tok razvitka historijski potpuno dokazan. Što se tiče Njemačke i, u drugom redu, ostalih germanskih zemalja, ne može se poreći da ova pretpostavka u mnogom pogledu bolje objašnjava izvore i lakše rješava teškoće negoli dosadašnja po kojoj je seoska zajednica postojala već za vrijeme Tacita. Najstariji dokumenti, npr. Codex Laureshamensis,³⁹ objašnjavaju se, općenito uzev, mnogo bolje pomoću kućne zajednice nego pomoću seoske marke. S druge strane, ona otvara nove teškoće i nova pitanja koja imaju tek da se riješe. Jedino nova istraživanja mogu ovdje do-

nijeti rješenje; ipak ne mogu poreći da je prelazni stupanj kućne zajednice vrlo vjerojatno postojao i u Njemačkoj, Skandinaviji i Engleskoj.

Dok su kod Cezara Nijemci djelomično upravo tek stekli stalna boravišta, a djelomično ih još tražili, oni su u Tacitovo doba imali za sobom već čitav vijek nastanjenosti; prema tome očigledan je napredak u proizvodnji sredstava za život. Oni žive u brvnarama; njihova odjeća je još vrlo primitivna: grub vunen ogrtač, životinjska krvna, a za žene i ugledne ljude laneno rublje. Njihova hrana je mlijeko, meso, divlji plodovi i, kao što Plinije dodaje, zobena kaša (još i sad keltsko narodno jelo u Irskoj i Škotskoj). Njihovo bogatstvo se sastoji u stoci: no ona je loše pasmine, goveda sitna, neugledna, bez rogova; koji su mali poni i nikakvi trkači. Novac se malo i rijetko upotrebljava, i to samo rimski. Zlato i srebro nisu prerađivali i nisu ih cijenili, gvožđe je bilo rijetko i izgleda da je, bar kod plemena na Rajni i Dunavu, gotovo samo uvoženo a nije dobivano. Runsko pismo (napravljeno po grčkim ili latinskim slovima) bilo je poznato samo kao tajno pismo i upotrebljavalo se samo za religijske čarolije. Još su bile uobičajene ljudske žrtve. Ukratko, pred nama je narod koji se baš sad uzdigao sa srednjeg stupnja na viši stupanj barbarstva. Ali dok su plemena koja neposredno graniče s Rimljanim, olakšanim uvozom rimske industrijske proizvoda bila spriječena u razvoju vlastite metalne i tekstilne industrije, izgrađuje se, bez ikakve sumnje, takva industrija na sjeveroistoku, na Istočnom moru. Dijelovi ratne spreme koji su nađeni u šlezviškim močvarama — dugačak gvozden mač, lančan oklop, srebrna kaciga i dr., s rimskim novcem s kraja drugog vijeka — i njemački metalni predmeti, rasprostranjeni povodom seobe naroda, pokazuju dosta razvijen, sasvim poseban tip, čak i tamo gdje se oslanjaju na prvobitne rimske uzore. Iseljavanje u civilizirani rimski imperij uništilo je ovu domaću industriju svuda osim u Engleskoj. Kakvom se jednoobraznošću ta industrija rađala i razvijala pokazuju npr. brončane kopče; kopče pronađene u Burgundiji, Rumuniji i na Azovskom moru vrlo su slične engleskim i švedskim, kao

da su izašle iz iste radionice, i one su nesumnjivo također germanskog porijekla.

Višem stupnju barbarstva odgovara i uređenje. Po Tacitu, svuda je postojalo vijeće starješina (*principes*), koje je odlučivalo o neznačajnim stvarima, dok je važnije predmete pripremalo za odluku narodne skupštine; na nižem stupnju barbarstva, bar tamo gdje ga poznajemo, kao kod Amerikanaca, narodna skupština postoji najprije samo u okviru gensa, još ne u okviru plemena ili saveza plemena. Starješine (*principes*) se još oštro razlikuju od vojskovođe (*duces*), sasvim kao kod Irokeza. Starješine se već djelomično izdržavaju počasnim darovima u stoci, žitu i dr. od plemenskih članova; njih biraju, kao u Americi, mahom iz istih porodica; prijelaz k patrijarhatu ide na ruku, kao u Grčkoj i Rimu, postepenom preobražaju izbora u nasljednost i time se stvaraju plemićke porodice u svakom gensu. Ovo staro, takozvano plemensko plemstvo većinom je propalo u seobi naroda ili pak ubrzo zatim. Vojskovođe biraju bez obzira na njihovo porijeklo, jedino po sposobnosti. Oni su imali malo vlasti i morali su primjerom utjecati; pravu disciplinsku vlast u vojsci Tacit izrično pripisuje svećenicima. Stvarnu vlast je imala narodna skupština. Predsjedava kralj ili plemenski starješina, narod odlučuje: »ne« — mrmljanjem; »da« — aklamacijom i zveketom oružja. Narodna skupština je u isti čas i sud; tu se iznose i presuđuju tužbe, tu se izriču smrtne presude, i to smrt se predviđa samo za kukavičluk, izdaju naroda i neprirodan blud. I u gensovima i drugim nižim jedinicama sudi zajednica pod predsjedništvom starješine, koji je, kao u svim njemačkim prvobitnim sudovima, mogao samo rukovoditi suđenjem i postavljati pitanja; zajednica je donosila presudu kod Nijemaca odvajkada i svuda.

Savezi plemena formirali su se od Cezarova vremena; neki od njih imali su već kraljeve; vrhovni vojskovođa, kao kod Grka i Rimljana, već je težio za tiranskom vlašću i ponekad je i postizao. Ovakvi sretni usurpatori nikako nisu bili neograničeni vladari; ali su, ipak, već počeli da kidaju okove gentilnog uređenja. Dok su oslobođeni robovi inače zauzimali podređeni položaj, jer nisu

mogli pripadati nijednom gensu, oni od njih koji su bili ljubimci novih kraljeva dolazili su često do položaja, bogatstva i ugleda. Isto to se desilo poslije osvajanja rimskog imperija od strane vojskovođa, koji su sad postali kraljevi prostranih zemalja. Kod Franaka su robovi i kraljevi oslobođenici igrali veliku ulogu, najprije na dvoru, a zatim i u državi; novo plemstvo potječe najvećim dijelom od njih.

Jedna stvar je potpomogla pojavu kraljevstva — družine. Vidjeli smo već kod američkih crvenokožaca kako su se pored gentilnog uređenja formirale privatne družine za samostalno vođenje rata. Ove privatne družine postale su kod Nijemaca već stalna udruženja. Ratni poglavica koji je stekao glas skupio bi oko sebe četu mlađih ljudi, željnih plijena, koji su mu dugovali ličnu vjernost, kao i on njima. Poglavica ih je snabdijevao i darivao i hijerarhijski ih organizirao; tjelesna garda i četa spremna za borbu — za manje pohode, gotov oficirski kadar — za veće pohode. Ma kako ove družine bile slabe, što se kasnije i pokazalo, npr. pod Odoakrom u Italiji, ipak su one već stvorile klicu propadanja stare narodne slobode i pokazale se kao takve — za vrijeme seobe naroda i poslije nje. Jer one su, prvo, išle na ruku pojavi kraljevske vlasti, a drugo — mogle su se održati na okupu, kao što je primijetio već Tacit, samo neprekidnim ratovima i pljačkaškim pohodima. Pljačka je postala cilj. Ako vođa družine ne bi imao posla u blizini, odlazio bi sa svojim ljudima drugim narodima kod kojih je bilo rata i izgleda na plijen; njemačke pomoćne vojske, koje su se u velikom broju borile pod rimskom zastavom, čak i protiv Nijemaca, bile su djelomično sakupljene od takvih družina. One već predstavljaju prvi začetak sistema najamnih vojnika, sramote i prokletstva Nijemaca. Poslije osvajanja rimskog imperija, ovi ljudi iz kraljevskih družina sačinjavali su, pored neslobodnih i rimskih dvorskih slugu, drugi glavni sastavni dio kasnijeg plemstva.

Ona njemačka plemena koja su se ujedinila u narode imala su dakle, uglavnom, isto uređenje koje se bilo razvilo kod Grka herojskog doba i Rimljana takozvanog

kraljevskog doba: narodna skupština, vijeće gentilnih starješina, vojskovođa koji već teži stvarnoj kraljevskoj vlasti. To je bilo najsavršenije uređenje koje se uopće moglo razviti u gentilnom poretku; ono je bilo uzorno uređenje višeg stupnja barbarstva. Ako je društvo prekoračilo granice u okviru kojih je ovo uređenje zadovoljavalo, onda je to bio kraj gentilnog poretka; on se raspao, na njegovo mjesto došla je država.

VIII

STVARANJE DRŽAVE KOD NIJEMACA

Nijemci su bili, po Tacitu, veoma mnogobrojan narod. Cezar nam daje približnu sliku o brojnosti pojedinih njemačkih naroda; on određuje broj Uzipeta i Tenktera, koji su se pojavili na lijevoj obali Rajne, na 180.000 glava, uključujući žene i djecu. Dakle, oko 100.000 na po jedan narod*, već znatno više nego što je npr. ukupan broj Irokeza u doba njihova procvata, kad su ne prelazeći 20.000 bili strah i trepet cijele zemlje od velikih mora do rijeka Ohio i Potomac. Ako pokušamo da grupiramo, na osnovu izvještaja, bolje poznate narode koji su bili nastanjeni blizu Rajne, onda svaki pojedini narod zauzima na geografskoj karti prosječno otprilike prostor jednog pruskog upravnog kotara, otprilike 10.000 kvadratnih kilometara, ili 182 geografske kvadratne milje. Ali Germania Magna Rimljana, koja se prostire do Visle, obuhvata u zaokrugljenom broju 500.000 kvadratnih kilometara. Pri prosječnom broju pojedinog naroda od 100.000 ukupan broj za Germaniju Magnu iznosio bi do pet milijuna; za barbarsku grupu narodâ znatan broj, za naše prilike — 10 stanovnika na kvadratnom kilometru ili 550 na geografskoj kvadratnoj milji — sasvim malo. Ali time nije nikako iscrpen broj Nijemaca koji

* Ovdje usvojeni broj potvrđen je jednim mjestom kod Diodora o galskim Keltima: »U Galiji žive mnogi narodi nejednake brojnosti. Kod najvećih broj ljudi iznosi oko 200.000, kod najmanjih 50.000.« (Diodorus Siculus, V, 25.) Dakle prosječno 125.000; treba prepostaviti da su pojedini galski narodi, s obzirom na svoj viši stupanj razvitića, bezuvjetno nešto brojniji od njemačkih. (*Engelsova napomena.*)

su tada živjeli. Znamo da su duž Karpata, sve do ušća Dunava, živjeli njemački narodi gotskog porijekla, Ba-starni, Peukini i drugi, u tako velikom broju da ih Plinije smatra kao peto glavno pleme Nijemaca, i da su oni, koji se već 180. godine prije naše ere javljaju u najamničkoj službi makedonskog kralja Perzeja, prodrli do okoline Jedrena već prvih godina Augustove vladavine. Ako računamo da ih je bilo samo milijun, onda je vjerojatan broj Nijemaca u početku naše ere najmanje šest milijuna.

Poslije nastanjenja u Germaniji mora da se stanovništvo množilo sve većom brzinom; to bi mogao potvrditi već i sam gore spomenuti industrijski napredak. Nalazi u šlezviškim močvarama, sudeći po nađenom rimskom novcu, potječe iz trećeg vijeka. Prema tome, u to doba je na Istočnom moru vladala već razvijena metalna i tekstilna industrija, živa trgovina s rimskim imperijem i izvjestan luksuz kod bogatijih — sve tragovi gušće naseljenosti. A u to doba počinje i opći napad Nijemaca na cijeloj liniji Rajne, rimskog graničnog bedema i Dunava, od Sjevernog do Crnog mora — neposredan dokaz sve brojnijeg naroda koji teži da proširi svoj teritorij. Tri stotine godina trajala je borba, za vrijeme koje se cijeli glavni dio gotskih naroda (izuzev skandinavskih Gota i Burgunda) selio na Jugoistok i činio lijevo krilo velike linije napada, dok su u njenom središtu prodirali Gornjonijemci (Herminoni) na gornjem Dunavu, a na njenom desnom krilu, duž Rajne, Iskevoni, nazvani sad Francima; Ingevonima je palo u dio osvajanje Britanije. Krajem petog vijeka je Nijemcima, koji su nadirali, bio otvoren put u obesnažen, beskrvan i bespomoćan rimski imperij.

Gore smo stajali kraj kolijevke antičke grčke i rimske civilizacije. Ovdje stojimo kraj njenog ljesa. Preko svih zemalja u bazenu Sredozemnog mora prelazio je, i to vjekovima, nivelirajući strug rimske svjetske vladavine. Tamo gdje grčki jezik nije davao otpor, svi nacionalni jezici su morali ustupiti mjesto iskvarenom latinskom jeziku; više nije bilo nikakvih nacionalnih razlika, nikakvih Gala, Iberaca, Liguraca, Norika, svi su postali Rimljani. Rimska uprava i rimsko pravo svuda su raš-

činili stare rodovske zajednice, a time i posljednji ostanak lokalne i nacionalne samostalnosti. Novopečeno svojstvo rimskog građanina nije pružalo nikakvu zamjenu; ono nije izražavalo nikakvu nacionalnost, već samo odustvo nacionalnosti. Svuda je bilo elemenata novih nacija; latinski dijalekti raznih provincija razlikovali su se sve više; prirodne granice, koje su ranije načinile Italiju, Galiju, Španiju i Afriku samostalnim oblastima, postojele su još i bile su isto tako još osjetne. Ali nigdje nije bilo snage koja bi ove elemente spojila u nove nacije; nigdje nije bilo još ni traga sposobnosti za razvoj, snage za otpor, a kamoli stvaralačke moći. Ogromnu masu ljudi na ogromnom teritoriju držala je na okupu samo jedna veza: rimska država, a ona je vremenom postala njihov najveći neprijatelj i tlačitelj. Provincije su uništile Rim; sâm Rim postao je provincijski grad kao i drugi — povlašćen, ali više nije vladao, više nije bio središte svjetskog imperija, čak nije više bio ni sjedište imperatora i njihovih namjesnika, koji su živjeli u Carigradu, Trieru, Miljanu. Rimska država je postala divovska komplikirana mašina isključivo za isisavanje podanika. Porezi, državni kuluci i danci svih vrsta gurali su masu stanovništva u sve veću bijedu; ucjene namjesnika, poreznika i vojnika povećale su pritisak do neizdržljivosti. Dotle je dotjerala rimska država svojom svjetskom vladavinom: ona je zasnila svoje pravo opstanka na održavanju reda u državi i na zaštiti od barbara izvana. Ali njen red je bio gori od najgoreg nereda, i barbare, od kojih je ona tobože imala da štiti građane, građani su željno isčekivali kao spasioce.

Društveno stanje nije bilo ništa manje očajno. Već u posljednje vrijeme republike rimska vladavina je isla na bezobzirnu eksploataciju osvojenih provincija; imperij nije ukinuo ovu eksploataciju, već ju je, naprotiv, regulirao. Ukoliko je imperij više propadao, utoliko su porezi i danci više rasli, utoliko su činovnici besramnije pljačkali i iznuđivali. Trgovina i industrija nikad nisu bile posao Rimljana, gospodara narodâ; jedino su u lihvi premašili sve što je bilo prije i poslije njih. Što se od trgovine zateklo i održalo, propalo je zbog činovničkog ucjenjivanja; ono što se još održalo otpada na istočni,

grčki dio imperija, koji je izvan naših razmatranja. Opće osiromašenje, nazadak trgovine, zanatstva, umjetnosti, opadanje stanovništva, propadanje gradova, vraćanje zemljoradnje na niži stupanj — to je bio krajnji rezultat rimske svjetske vladavine.

Zemljoradnja, u cijelom Starom svijetu glavna grana proizvodnje, bila je to ponovo više nego ikad. U Italiji, ogromni kompleksi imanja (latifundije) koji su, od pro-pasti republike, zahvaćali gotovo cijeli teritorij, iskorišćivani su na dva načina. Bilo kao pašnjaci, gdje je stanovništvo bila zamijenjeno ovcama i volovima, čija je njega iziskivala samo mali broj robova, bilo kao vile (villae), gdje se pomoću mase robova vodilo vrtlarstvo u velikom stilu, djelomično za luksuz vlasnika, a djelomično za prodaju proizvoda na gradskim tržištima. Veliki pašnjaci su se održali i svakako još proširili; poljska imanja i njihovo vrtlarstvo upropašćeni su osiromašnjem njihovih vlasnika i propašću gradova. Latifundij-ska privreda, osnovana na radu robova, nije više bila rentabilna; ona je, međutim, bila tada jedino mogući oblik krupne agrikulture. Sitna proizvodnja je ponovo postala jedini oblik koji se isplaćuje. Jedno poljsko imanje za drugim rasparčavalo se na male parcele koje su izdavane naslijednim zakupcima, koji su plaćali određenu svotu, ili partijarima (partiarii), više upravnicima nego zakupcima, koji su za svoj rad dobivali šesti ili čak samo deveti dio godišnjeg proizvoda. Međutim, ove male parcele njivâ pretežno su izdavane pod zakup kolonima, koji su plaćali za to određen godišnji iznos, koji su bili vezani za zemlju i koje su mogli prodati zajedno s njihovom parcelom; oni, istina, nisu bili robovi, ali nisu bili ni slobodni, nisu mogli sklapati brak sa slobodnima, i njihovi međusobni brakovi nisu smatrani kao punovažni brakovi, već, kao i brakovi robova, kao prosto suložništvo (contubernium). Oni su bili preteče srednjovjekovnih kmetova.

Antičko ropstvo se preživjelo. Ni na selu u krupnoj agrikulti, niti u gradskim manufakturama, ono više nije davalo prihod koji je bio vrijedan truda — tržište za njegove proizvode nestalo je. A u sitnoj zemljoradnji i sitnom zanatu, na šta je spala ogromna proizvodnja

iz doba procvata imperija, nije bilo mesta za mnogo-brojne robe. U društvu je bilo mesta još samo za domaće i luksuzne robe bogataša. Ali odumiruće ropstvo bilo je još u vijek dovoljno da se svaki proizvodni rad smatra ropskim poslom koji je nedostojan slobodnih Rimljana, — a to su sada bili svi. Otuda, s jedne strane, sve veći broj oslobođavanja suvišnih robova koji su postali teret, a s druge strane porast broja kolona i deklasiranih slobodnih ljudi (sličnih onim poor whites, siromašnim bijelcima, bivših robovlasničkih država Amerike). Kršćanstvo nema nikakvog udjela u postepenom izumiranju antičkog ropstva. Ono se vjekovima mirilo s ropstvom u rimskom imperiju, a kasnije nikad nije sprečavalo trgovinu kršćana robovima, ni onu Nijemaca na sjeveru, ni onu Mlečana u Sredozemnom moru, ni kasnije trgovinu crncima.* Ropstvo se više nije isplaćivalo, zato je izumrlo. Ali umiruće ropstvo je ostavilo za sobom svoj otrovni žalac u preziranju proizvodnog rada slobodnih ljudi. U tome je bezizlazni čorsokak u koji je zapao rimski svijet: ropstvo je bilo ekonomski nemoguće, rad slobodnih ljudi je bio moralno žigosan. Prvo više nije moglo, a drugo još nije moglo biti osnovni oblik društvene proizvodnje. Tu je mogla pomoći samo potpuna revolucija.

Stanje nije bilo bolje ni u provincijama. Najviše podataka imamo o Galiji. Ovdje je bilo, pored kolona, još slobodnih sitnih seljaka. Da bi se obranili od nasilja činovnika, sudaca i lihvara, oni su se često stavljali pod zaštitu, patronat neke moćne osobe; to nisu radili samo pojedinci, već i cijele općine, tako da su u IV vijeku imperatori to više puta zabranjivali. No šta je pomogla zaštita onima koji su je tražili? Patron im je stavljao uvjet da prenesu na njega svoja zemljišta, a on im je zajamčio doživotno uživanje njih — smicalica koju je sveta crkva zapamtila i u IX i X vijeku svojski podržavala da bi povećala carstvo božje i svoje vlastite posjede. Istina, tada, oko 475. godine, biskup Salvijan

* Po riječima biskupa Liutpranda Kremonskog bila je u X vijeku u Verdunu, dakle u Svetom njemačkom carstvu,⁴⁴ glavna industrijska grana fabrikacija eunuha, koje su s velikim profitom izvozili u Španiju za maurske hareme. (*Engelsova napomena.*)

Marseljski ogorčeno ustaje protiv takve krađe i iznosi da je pritisak rimskih činovnika i krupnih zemljovlasnika postao toliko strašan da su mnogi »Rimljani« bježali u predjele koje su već zauzeli barbari, i da se tamo nastanjeni rimski građani nisu bojali ničega više nego da ponovo dođu pod rimsku vlast. Da su tada roditelji zbog neimaštine često prodavali u ropstvo svoju djecu — potvrđuje zakon koji je izdan protiv toga.

Zato što su oslobodili Rimljane njihove vlastite države, njemački barbari su im uzeli dvije trećine cijelokupnog zemljišta i podijelili ga među sobom. Dioba se vršila po gentilnom uređenju; zbog razmjerno malog broja osvajača ostale su nepodijeljene vrlo velike oblasti, kao vlasništvo djelomično cijelog naroda a djelomično pojedinih plemena i gensova. U svakom gensu su oranice i livade dijeljene izvlačenjem kocke na jednake dijelove među pojedinačna domaćinstva; ne znamo da li su se u to doba vršile ponovne diobe, ali u svakom slučaju one su u rimskim provincijama ubrzo prestale, i pojedinačni udjeli su postali otuđivo privatno vlasništvo, alod. Šume i pašnjaci su ostali nepodijeljeni na zajedničko iskorišćivanje; ovo iskorišćivanje, kao i način obrađivanja podijeljene zemlje, bili su uređeni na osnovu starog običaja i odluke zajednice. Što je gens duže živio u svom selu i što su se Nijemci i Rimljani postepeno više stapali, to je srodnički karakter veze više ustupao mjesto teritorijalnom; gens se izgubio u marki, u kojoj su svakako još dosta često vidljivi tragovi srodničkog porijekla članova. Tako se, bar u zemljama gdje se održala marka — Sjeverna Francuska, Engleska, Njemačka i Skandinavija — gentilno uređenje neprimjetno pretvorilo u teritorijalno uređenje i time se osposobilo da se uklopi u državu. Ali ono je, ipak, zadržalo samonikli demokratski karakter, koji odlikuje cijelo gentilno uređenje, i tako sačuvalo u životu sve do najnovijeg doba, čak i u kasnijem nametnutom mu izopačenju, jedan dio gentilnog uređenja, a time i oružje u rukama potlačenih.

Ako se u gensu ubrzo izgubila krvna veza, onda je to bila posljedica toga što su se i u plemenu i u cijelom narodu njeni organi izopačili uslijed osvajanja. Znamo

da je vladavina nad pokorenima nespojiva s gentilnim uređenjem. To vidimo ovdje u velikom razmjeru. Njemački narodi, gospodari rimskih provincija, morali su da organiziraju ono što su osvojili. Ali, niti je bilo moguće primiti mase Rimljana u gentilna tijela, niti se putem ovih moglo vladati tim masama. Na vrh rimskih lokalnih upravnih tijela, koja su s početka velikim dijelom i dalje postojala, morala se postaviti zamjena za rimsku državu, a to je mogla biti samo neka druga država. Organi gentilnog uređenja morali su se pretvoriti u državne organe, i to vrlo brzo, jer okolnosti nisu dopuštale odlaganje. Međutim, najbliži predstavnik osvajačkog naroda bio je vojskovođa. Osiguranje osvojene oblasti iznutra i izvana iziskivalo je jačanje njegove vlasti. Bio je nastupio trenutak za preobražaj vojnog zapovjedništva u kraljevstvo: on je izvršen.

Uzmimo franačku državu. Ovdje su pobjedničkom narodu salskih Franaka potpuno pripale ne samo prostrane rimske državne domene, nego još i svi oni vrlo veliki kompleksi zemlje koji nisu podijeljeni većim i manjim zajednicama župe i marke, osobito svi veći šumski kompleksi. Prvo što je uradio franački kralj, pretvorivši se od običnog vrhovnog vojskovođe u pravog vlastaoca, bilo je da to narodno vlasništvo pretvoriti u kraljevsko imanje, da ga ukrade od naroda i da ga daruje ili dâ u leno svojoj družini. Ova družina, prvobitno njegova lična vojna družina i ostali niži vojni zapovjednici, ubrzo je povećana ne samo Rimljanim, tj. romaniziranim Galima, koji su mu ubrzo postali neophodni zbog svog znanja pisanja, svog obrazovanja, svog poznavanja romanskog govornog i latinskog književnog jezika, kao i prava u zemlji, već i robovima, kmetovima i oslobođenicima koji su sačinjavali njegove dvorane i među kojima je on birao svoje ljubimce. Svi oni dobivali su dijelove narodne zemlje, najprije većinom u obliku poklona, kasnije u obliku beneficija, koji su se dodjeljivali isprva mahom do kraja kraljevog života,⁴¹ te je tako stvorena podloga novom plemstvu na račun naroda.

No to još nije sve. Velikim prostranstvom države nije se moglo vladati sredstvima starog gentilnog uređenja;

vijeće starješina, ukoliko nije odavno izašlo iz običaja, ne bi se moglo ni sastajati i ubrzo je zamijenjeno stalnom kraljevom okolinom; stara narodna skupština postojala je prividno i dalje, ali je, isto tako, sve više postojala samo skupština nižih zapovjednika vojske i novonastalih velikaša. Slobodni seljaci-zemljovlasnici, pretežni dio franačkog naroda, bili su, kao ranije rimski seljaci u posljednje doba republike, potpuno iscrpeni i upropasćeni vječitim građanskim i osvajačkim ratovima; ovi posljednji su bili naročito česti pod Karлом Velikim. Oni koji su prvobitno sačinjavali cijelu vojsku, a poslije osvajanja Francuske njenu jezgru, bili su početkom IX vijeka toliko osiromašili da je jedva još svaki peti čovjek mogao poći u rat. Vojska slobodnih seljaka, koju je pozivao pod zastavu direktno kralj, zamijenjena je vojskom koja se sastojala od slugu novonastalih velikaša, među njima i zavisnih seljaka, potomaka onih koji ranije nisu znali za drugog gospodara do kralja, a još ranije ni za kakvog gospodara, čak ni za kralja. Pod Karlovim nasljednicima dovršeno je upropasćivanje franačkog seljačkog staleža unutrašnjim ratovima, slabošću kraljevske vlasti i odgovarajućim zakoračenjima velikaša, kojima se sad još pridružuju župani⁴² [Gaugrafen], koje je Karlo postavio i koji teže da svoje zvanje načine nasljednim, i najzad — upadima Normanâ. Pedeset godina poslije smrti Karla Velikog, franačka država je ležala ničice pred Normanima isto onako bez otpora kao što je četiri stotine godina ranije rimski imperij ležao ničice pred Francima.

Ali nije bila gotovo ista samo vanjska nemoć, već i unutrašnji društveni red, ili bolje reći — nered. Slobodni franački seljaci došli su u položaj sličan položaju njihovih prethodnika, rimskih kolona. Upropasćeni ratovima i pljačkama, morali su se staviti pod zaštitu novonastalih velikaša ili crkve, jer je kraljevska vlast bila suviše slaba da ih zaštiti; ali ovu zaštitu morali su skupo platiti. Kao ranije galski seljaci, tako su oni morali prenijeti na zaštitnika vlasništvo svog zemljišta koje su od njega dobivali natrag u zakup u različitim i promjenljivim oblicima, ali uvijek samo uz ispunjenje kuluka i danaka;

kad su već jednom došli u ovaj oblik zavisnosti, oni su postepeno izgubili i ličnu slobodu; malo generacija kasnije, većinom su bili već kmetovi. Kako se brzo završilo propadanje slobodnog seljačkog staleža pokazuje Irminonova zemlišna knjiga opatije Saint Germain des Prés, opatije koja se onda nalazila blizu Pariza a sad je u njemu. Na prostranom imanju ove opatije, rasutom po okolini, bilo je naseljeno tada, još za života Karla Velikog, 2788 domaćinstava, gotovo bez izuzetka Franaka s njemačkim imenima. Među njima 2080 kolona, 35 lita*, 220 robova i samo 8 slobodnih zakupaca! Praksa koju je Salvijan nazvao bezbožnom, naime da je zaštitnik prenosio na sebe vlasništvo seljakove zemlje, a njemu je ostavljao samo na doživotno iskorišćivanje, bila je sad svuda provođena sa seljacima od strane crkve. Kuluci, koji sad sve više ulaze u praksu, imali su svoj uzor koliko u rimskim angarijama⁴³, prinudnim radovima za državu, toliko isto u dužnostima članova njemačke marke na izgradnji mostova i putova i na ostvarivanju drugih zajedničkih ciljeva. Dakle, masa stanovništva je poslije četiri stotine godina prividno opet došla sasvim na početak.

To je, međutim, dokazivalo samo dvije stvari: prvo, da su društvena raslojenost i raspodjela vlasništva u propadajućem rimskom imperiju potpuno odgovarali ondašnjem stupnju proizvodnje u zemljoradnji i industriji, da su, dakle, bili nužni; i drugo, da ovaj stupanj proizvodnje za vrijeme slijedećih četiri stotine godina nije bitno opao niti se bitno podigao, da je, dakle, s istom nužnošću opet stvorio istu raspodjelu vlasništva i iste klase stanovništva. Grad je u posljednjim vjekovima rimskog imperija izgubio svoju predašnju vlast nad selom, a nije je povratio ni u prvim vjekovima njemačke vladavine. To prepostavlja nizak stupanj razvitka kako zemljoradnje tako i industrije. Sve to nužno stvara krupne vladajuće zemljovlasnike i zavisne sitne seljake. Koliko je bilo nemoguće nakalemiti takvom društvu, s jedne strane, rimsku latifundijsku privredu s robovima, a s druge strane noviju krupnu kulturu s kulukom, potvr-

* poluslobodnih. Prev.

đuju ogromni eksperimenti Karla Velikog s čuvenim car-skim poljskim vilama⁴⁴, koji su prošli ne ostavivši gotovo ni traga. Te eksperimente nastavili su samo manastiri, i jedino su za njih oni bili plodonosni; ali manastiri su bili nenormalna društvena tijela koja su se zasnivala na celibatu; oni su mogli davati izuzetne rezultate, ali su baš stoga morali ostati izuzeci.

Ali ipak se za ovih četiri stotine godina napredovalo. Iako nalazimo gotovo iste glavne klase na kraju kao na početku, ipak su se izmijenili ljudi koji su sastavljali te klase. Iščezlo je antičko ropstvo, iščezli su pauperizirani slobodni ljudi koji su prezirali rad kao nešto što dolikuje samo robovima. Između rimskog kolona i novog kmeta stajao je slobodni franački seljak. »Beskorisno sjećanje i uzaludna borba« rimskog svijeta u propadanju bili su mrtvi i sahranjeni. Društvene klase IX vijeka obrazovale su se ne u iskvarenosti civilizacije koja propada, nego u porođajnim bolovima nove civilizacije. Novo pokoljene, kako gospodara tako i slugu, bilo je muževno pokoljenje u poređenju s njihovim rimskim prethodnicima. Odnos moćnih zemljovlasnika i zavisnih seljaka, koji je za ove bio neizbjegjan oblik propadanja antičkog svijeta, bio je sad za one polazna tačka novog razvoja. A zatim, ma koliko izgledale neproduktivne ove četiri stotine godina, one su ostavile jednu veliku tvorevinu: moderne nacionalnosti, novo oblikovanje i organizaciju zapadno-evropskog čovječanstva za buduću historiju. Nijemci su u stvari dali Evropi nov život, i stoga se raspad država germanskog perioda ne završava normansko-saracenskim podjarmljivanjem, nego daljim razvojem beneficija i stavljanja pod zaštitu (komendacija⁴⁵) u feudalizam, uz tako snažan porast stanovništva da su se jedva dvije stotine godina kasnije mogli bez štetnih posljedica podnijeti veliki gubici u križarskim ratovima.

Ali kakvim tajanstvenim čarobnim sredstvom su Nijemci udahnuli novu životnu snagu Evropi na umoru? Da li je to bila neka njemačkom narodu urođena čarobna moć, kao što nam priča naša šovinistička historiografija? Nikako. Nijemci su bili, naročito tada, veoma obdareno arijevsko pleme i u punom naponu razvoja.

Ali Evropu nisu pomladile njihove specifične nacionalne osobine, već naprosto — njihovo barbarstvo, njihovo gentilno uređenje.

Njihove lične sposobnosti i hrabrost, njihov smisao za slobodu i demokratski instinkt koji je u svim javnim poslovima video svoje vlastite poslove, ukratko, sve osobine koje je Rimljani izgubio i koje su jedine mogle izgraditi nove države i pomoći razvoju novih nacionalnosti iz blata rimskog svijeta — šta su one bile drugo nego karakteristične crte barbara na višem stupnju, plodovi njihova gentilnog uređenja?

Šta ih je osposobilo da preobraže antički oblik monogamije, da ublaže vladavinu muškaraca u porodici, da ženi dadu viši položaj nego što ga je ikad imala u klasičnom svijetu, ako ne njihovo barbarstvo, njihove gentilne navike, njihova još živa nasljeđa iz doba matrijarhata?

Da su oni sačuvali u feudalnoj državi, bar u trima najvažnijim zemljama, Njemačkoj, Sjevernoj Francuskoj i Engleskoj, dio pravog gentilnog uređenja u obliku marke i time dali potlačenoj klasi, seljacima, čak i za vrijeme najgrubljeg srednjovjekovnog kmetstva, lokalnu povezanost i sredstvo otpora kakvo nisu zatekli ni antički robovi, ni savremeni proleteri — čemu se to duguje ako ne njihovom barbarstvu, njihovom isključivo barbarском načinu naseljavanja u rodovima?

I najzad, ako su mogli razviti i učiniti isključivim blaži oblik porobljavanja koji su prakticirali već u zavježaju, a u koji je sve više prelazilo ropstvo i u rimskom imperiju; oblik koji, kao što je Fourier prvi istakao, daje porobljenima sredstvo da se postepeno oslobole *kao klasa* (*fournit aux cultivateurs des moyens d'affranchissement collectif et progressif*); oblik koji se time uzdiže visoko nad ropstvom, gdje je moguće jedino neposredno pojedinačno oslobođenje bez prelaznog stanja (za ukidanje ropstva kao posljedicu pobjedičkog ustanka ne zna stari vijek) — dok su, u stvari, kmetovi srednjeg vijeka postepeno proveli svoje oslobođenje *kao klasa*, — čemu imamo to da pripišemo ako ne njihovom barbarstvu, zahvaljujući kome oni još nisu bili dostigli stupanj

razvijenog ropstva, ni antičkog radnog ropstva niti istočnjačkog kućnog ropstva?

Sva životna snaga i plodotvornost koje su Nijemci ulili u rimski svijet bilo je barbarstvo. Zaista, samo su bari sposobni da pomlade izandali svijet umiruće civilizacije. A najviši stupanj barbarstva, do koga su se i u kome su se Nijemci uzdigli prije seobe naroda, bio je baš najpovoljniji stupanj za taj proces. To objašnjava sve.

IX

BARBARSTVO I CIVILIZACIJA

Pratili smo raspadanje gentilnog uređenja na trima velikim posebnim primjerima — kod Grka, Rimljana i Nijemaca. Ispitajmo u zaključku opće ekonomske uvjete koji su potkopali gentilnu organizaciju društva već na višem stupnju barbarstva, a potpuno je potisnuli s pojavom civilizacije. Ovdje će nam Marxov »Kapital« biti isto toliko neophodan koliko i Morganova knjiga.

Iznikao na srednjem stupnju divljaštva, dalje razvijen na višem stupnju divljaštva, gens je dostigao, ukoliko naši izvori dopuštaju da se to ocijeni, doba svog procvata na nižem stupnju barbarstva. Stoga počinjemo s ovim stupnjem razvitka.

Ovdje, gdje nam američki crvenokošci moraju poslužiti kao primjer, nalazimo gentilno uređenje potpuno izgrađeno. Pleme se dijeli na više gensova, najčešće na dva; svaki od ovih prvobitnih gensova dijeli se, s porastom broja stanovništva, na više gensova-izdanaka, prema kojima se matični gens javlja kao fratrija; sâmo pleme se dijeli na više plemena, a u svakom od njih većinom ponovo nalazimo stare gensove; srodna pleme na, bar u pojedinim slučajevima, formiraju savez. Ta jednostavna organizacija potpuno je dovoljna za društvene prilike iz kojih je ponikla. Ona nije ništa drugo do njihovo vlastito, stihjski nastalo grupiranje; ona je u stanju da riješi sve konflikte koji mogu da iskrsnu u okviru tako organiziranog društva. Vanjske konflikte rješava rat; on može da se završi uništenjem plemena, ali nikad njegovim podjarmljivanjem. Veličina, ali i

ograničenost gentilnog uređenja je u tome što u njemu nema mjesta gospodarenju i porobljavanju. U gensu nema još nikakve razlike između prava i dužnosti; za Indijanca se ne postavlja pitanje da li je učešće u javnim poslovima, krvnoj osveti ili njenom umiru pravo ili dužnost; njemu bi ono izgledalo isto tako absurdno kao i pitanje da je jesti, spavati, loviti — pravo ili dužnost. Isto tako je nemoguća dioba plemena i gensa na različite klase. A to nas vodi k ispitivanju ekonomске baze tog društvenog stanja.

Stanovništvo je veoma rijetko: gušće je samo na mjestu stanovanja plemena, oko koga se prostire u širokom krugu najprije područje za lov, zatim neutralna zaštitna šuma, koja ga odvaja od drugih plemena. Podjela rada je potpuno prirodna; ona postoji jedino između spolova. Muškarac ratuje, ide u lov i ribolov, nabavlja sirovinu za hranu i za to potrebno oruđe. Žena se bavi kućom i pripremanjem hrane i odjeće, kuha, tka, šije. Svatko od njih dvoje je gospodar u svom području: muškarac u šumi, žena u kući. Svatko je vlasnik oruđa koje je sam izradio i kojim se služi: muškarac oružja, pribora za lov ili ribolov, žena pokućstva. Domaćinstvo je komunističko za nekoliko, često za mnogo porodica*. Ono što se zajednički izgrađuje i upotrebljava zajedničko je vlasništvo: kuća, bašta, kajak. Ovdje, dakle, i jedino još ovdje, postoji »vlasništvo stečeno vlastitim radom«, koje pravnici i ekonomisti pripisuju civiliziranom društvu, posljednji lažni pravni izgovor na koji se još poziva današnje kapitalističko vlasništvo.

Ali ljudi nisu svuda ostali na tom stupnju. U Aziji su zatekli životinje koje je bilo moguće pripitomiti i pripitomljene dalje odgajati. Divlja bivolica morala je da se ulovi, pitoma bivolica davala je svake godine jedno tele i povrh toga mlijeko. Izvjesnom broju najnaprednijih plemena — Arijevcima, Semitima, možda već i Turancima — najprije je bilo glavno zanimanje pripitom-

* Naročito na sjeverozapadnoj obali Amerike, vidi Bancrofta. Kod plemena Hajda na Otocima Kraljice Šarlote postoje domaćinstva sa po 700 osoba pod jednim krovom. Kod Nutka živjela su čitava plemena pod jednim krovom.. (Engelsova napomena.)

Ijivanje, a zatim samo još odgajivanje i njega stoke. Pastirska plemena su se izdvojila od ostale mase barbari: *prva velika društvena podjela rada*. Pastirska plemena proizvodila su ne samo više namirnica od ostalih barbari, već su proizvodila i druge namirnice. Oni su imali prednost nad ostalima ne samo u mlijeku, mliječnim proizvodima i mesu u većim količinama, nego i u kožama, vuni, kozjim dlakama i sve većim količinama prediva i tkanina, s obzirom na množinu sirovina. Time je prvi put omogućena redovna razmjena. Na ranijim stupnjevima mogle su da se vrše samo slučajne razmjene; naročita vještina u izrađivanju oružja i oruđa može dovesti do prolazne podjele rada. Tako su nađeni na mnogim mjestima nesumnjivi ostaci radionica kamenog oruđa iz poznjeg kamenog doba; umjetnici koji su ovdje usavršavali svoju vještinu radili su vjerojatno za račun zajednice, kao što još rade stalne zanatlije indijskih gentilnih zajednica. Na tom stupnju nije se mogla pojaviti nikakva druga razmjena do one u okviru plemena, a i ona je ostala izuzetna pojava. Naprotiv ovdje, poslije izdvajanja pastirskih plemena, nalazimo gotove sve preduvjete za razmjenu između članova raznih plemena, za njeno usavršavanje i učvršćivanje kao redovne ustanove. Razmjenu je prвobитно vršilo pleme s plemenom posredstvom obostranih gentilnih starješina; ali kad su stada počela prelaziti u zasebno vlasništvo, sve više je prevladavala razmjena između pojedinaca, te je najzad ona postala jedini oblik. A glavni artikal koji su pastirska plemena davala svojim susjedima u razmjenu bio je stoka; stoka je postala roba kojom su se mjerile sve druge robe i koja se svuda rado primala u razmjenu za sve druge robe — ukratko, stoka je dobila funkciju novca i već je na tom stupnju služila kao novac. Već u začetku robne razmjene razvila se takvom nužnošću i brzinom potreba za novčanom robom.

Vrtlarstvo, koje je vjerojatno bilo nepoznato azijskim barbarima na nižem stupnju, javilo se kod njih najkasnije na srednjem stupnju, kao preteča zemljoradnje. Pod podnebljem turanske visoravni pastirski život je nemoguć bez zaliha stočne hrane za dugu i oštru zimu; stoga

su ovdje livadarstvo i kultura žitarica bili neophodno potrebni. Isto to važi i za stepu sjeverno od Crnog mora. Ali kad je jednom dobivena žitarica za stoku, ona je ubrzo postala i ljudska hrana. Obradena zemlja ostala je još plemensko vlasništvo, data na iskorišćivanje najprije gensu, kasnije kućnim zajednicama, najzad pojedincima; oni su mogli imati izvjesna prava posjeda na njoj, ali ništa više.

Od industrijskih tekovina tog stupnja dvije su naročito važne. Prva je razboj, a druga topljenje metalnih ruda i obrada metala. Bakar i kalaj i od njih sastavljena bronca bili su kudikamo najvažniji, bronca je davala upotrebljiva oruđa i oružja, ali nije mogla potisnuti kameno oruđe; to je moglo samo željezo, ali dobivanje željeza bilo je još nepoznato. Zlato i srebro se počelo upotrebljavati za nakit i ukras, i svakako je već imalo veliku vrijednost prema bakru i bronci.

Povećanje proizvodnje u svim granama — gajenje stoke, zemljoradnja, kućni zanat — sposobilo je ljudsku radnu snagu da proizvede više nego što je potrebno za njeno održanje. Ono je u isti čas povećalo dnevnu količinu rada koja je padala u dio svakom članu gensa, kućne zajednice ili inokosne porodice. Osjećala se potreba za novim radnim snagama. Rat ih je davao: ratni zarobljenici su pretvoreni u robeve. Pri datim općim historijskim uvjetima, prva velika društvena podjela rada svojim povećanjem produktivnosti rada, dakle bogatstva, i svojim proširenjem područja proizvodnje, neminovno je povukla za sobom ropstvo. Iz prve velike društvene podjele rada proistekao je prvi veliki rascjep društva na dvije klase: gospodare i robeve, eksplotatatore i eksplotirane.

Kako i kad su stada iz zajedničkog posjeda plemena ili gensa prešla u vlasništvo pojedinih porodičnih starješina, o tome ne znamo dosad ništa. Ali je svakako taj prijelaz izvršen uglavnom na tom stupnju. A s pojavom stada i ostalih novih bogatstava dogodila se revolucija u porodici. Privređivanje je uvijek bilo stvar muža, on je stvarao sredstva za privređivanje i ona su bila njegovo vlasništvo. Stada su bila nova sredstva privređivanja,

njihovo pripitomljavanje ispočetka i briga o njima kasnije — njihov posao. Stoga je njemu pripadala stoka, a isto tako roba i robovi dobiveni razmjenom za stoku. Sav višak koji je sad dolazio od privređivanja pripadao je mužu; žena je učestvovala u uživanju toga, ali nije imala nikakvog udjela u vlasništvu. »Divlji« ratnik i lovac bio je zadovoljan u kući s drugim mjestom, iza žene; »krotkiji« pastir, razmetljivo ističući svoje bogatstvo, probio se na prvo mjesto, a ženu potisnuo na drugo. A ona se nije mogla požaliti. Podjela rada u porodici regulirala je raspodjelu vlasništva između muža i žene; ona je ostala ista, a ipak je postavila na glavu dosadašnji odnos u kući jedino zato što je podjela rada izvan porodice postala drukčija. Isti uzrok koji je osiguravao ženi njenu raniju prevlast u kući: njeno ograničenje na kućni rad, isti uzrok je sad osiguravao prevlast muža u kući: ženin kućni rad gubio se sad pored muževljeva rada na privređivanju; ovaj je bio sve, a onaj — neznan dodatak. Ovdje se već vidi da oslobođenje žene, njen izjednačenje s muškarcem, jeste i ostaje nemogućnost doklegod je žena isključena iz društvenog proizvodnog rada i ograničena na kućni privatni rad. Oslobođenje žene bit će moguće tek onda kad ona uzmogne učestvovati u velikim, društvenim razmjerima u proizvodnji, a kućni rad je bude još samo u neznatnoj mjeri opterećivao. A to je postalo moguće tek uslijed moderne krupne industrije, koja ne samo što dopušta rad žena u velikim razmjerima, već ga formalno zahtijeva, i koja ide za tim da i privatni kućni rad postepeno pretvori u javnu industriju.

S faktičkom prevlašću muža u kući pala je posljednja smetnja njegovom apsolutizmu. Ovaj apsolutizam je potvrđen i ovjekovječen padom matrijarhata, uvođenjem patrijarhata, postepenim prijelazom sindijazmičkog braka u monogamiju. Ali time je nastala pukotina u starom gentilnom uređenju: inokosna porodica je postala sila i prijeteći se uzdigla nasuprot gensu.

Slijedeći korak vodi nas na viši stupanj barbarstva, u period u kome svi kulturni narodi preživljuju svoje herojsko doba: doba željeznog mača, ali i željeznog pluga

i sjekire. Željezo je sad bilo stavljen u službu čovjeka, posljednja i najvažnija od svih sirovina koje su odigrale revolucionarnu ulogu u historiji, posljednja — izuzev krumpira. Željezo je omogućilo zemljoradnju na velikim površinama, krčenje prostranih šumskih predjela; ono je dalo zanatliji oruđe takve tvrdoće i oštine da mu se nije opirao ni kamen ni drugi kakav poznati metal. Sve to postepeno; prvo željezo bilo je često još mekše od bronce. Stoga je kameno oružje samo lagano nestajalo; ne samo u »Pjesmi o Hildebrandu«, nego čak i kod Hastingsa⁴⁰, 1066. god., još se upotrebljavaju kamene sjekire u borbi. Ali napredak je sad dalje išao neodoljivo, manje isprekidano i brže. Grad s kućama od kamenja ili opeke, okružen kamenim zidinama, kulama i zupčastim otvorima, postao je središte plemena ili saveza plemena; to je ogroman napredak u građevinarstvu, ali i znak povećane opasnosti i potrebe zaštite. Bogatstvo je raslo brzo, ali kao bogatstvo pojedinaca; tkanje, obrada metala i drugi zanati, koji su se sve više odvajali, razvijali su sve veću raznolikost i vještina proizvodnje; zemljoradnja je, pored žitarica, mahunastih plodova i voća, davala sad i ulje i vino, čije je pripremanje bilo naučeno. Tako raznoliku djelatnost nije više mogao vršiti jedan te isti pojedinac; nastupila je *druga velika podjela rada*: zanatstvo se odvojilo od zemljoradnje. Neprekidno povećavanje proizvodnje, a s njom i produktivnosti rada, podiglo je vrijednost ljudske radne snage; ropstvo, na prošlom stupnju još u začetku i sporadično, postalo je sad bitni sastavni dio društvenog sistema; robovi nisu više obični pomoćnici, sad ih tjeraju na tuceta na rad u polja i u radionice. Podjelom proizvodnje na dvije velike glavne grane, zemljoradnju i zanatstvo, nastaje proizvodnja neposredno za razmjenu, robna proizvodnja; s njom se javlja trgovina ne samo u unutrašnjosti i na plemenskim granicama, nego već i prekomorska trgovina. Ali sve to još vrlo nerazvijeno; plemeniti metali postaju pretežna i opća novčana roba, ali još nekovani, i razmjenjuju se još samo po čistoj težini.

Pored razlike između slobodnih i robova javlja se razlika između bogatih i siromašnih — s novom podjelom

rada nov rascjep društva na klase. Imovinske razlike između pojedinih porodičnih starješina ruše staru komunističku kućnu zajednicu svuda gdje se dotle zadržala; s njom se ruši i zajedničko obrađivanje zemlje za račun te zajednice. Oranica se dodjeljuje na iskorišćivanje inokosnim porodicama najprije privremeno, kasnije jednom zauvijek, prijelaz u puno privatno vlasništvo vrši se postepeno s prijelazom sindijazmičkog braka u monogamiju. Inokosna porodica postaje privredna jedinica u društvu.

Gušće stanovništvo prinuđava na jače zbijanje redova kako iznutra tako i prema vanjskom svijetu. Savez srodnih plemena postaje svuda nužnost, ubrzo dolazi i do njihovog stapanja, a time do stapanja odvojenih plemenskih oblasti u jednu opću oblast naroda. Vojskovođa naroda — rex, basileus, thiudans — postaje neophodan, stalni činovnik. Narodna skupština se javlja tamo gdje već nije postojala. Vojskovođa, vijeće, narodna skupština su organi gentilnog društva koje se razvilo u vojnu demokraciju. Vojnu — jer su rat i organizacija za rat postale sada redovne funkcije narodnog života. Bogatstva susjeda izazivaju gramžljivost narodâ kod kojih se stjecanje bogatstva već javlja kao jedan od prvih životnih ciljeva. Oni su barbari: pljačkanje im je lakše i čak časnije od stjecanja radom. Rat, koji je ranije vođen samo za osvetu zbog nekog nasilja ili za proširenje oblasti koja je postala nedovoljna, vodi se sad naprsto zbog pljačke, postaje stalna grana privređivanja. Ne stoje uzalud prijeteće zidine oko novih utvrđenih gradova: u njihovim šančevima zjapi grob gentilnog uređenja, a njihove kule strše već u civilizaciju. A isto to se događa i iznutra. Pljačkaški ratovi povećavaju moć vrhovnog vojskovođe, kao i moć nižih zapovjednika; ubočajeni izbor nasljednika iz istih porodica postepeno prelazi, naročito poslije uvođenja patrijarhata, u nasljednost, koja se najprije podnosi, zatim zahtijeva, najzad usurpira; položen je temelj nasljednom kraljevstvu i nasljednom plemstvu. Tako se organi gentilnog uređenja postepeno otkidaju od svog krijena u narodu, gensu, fratriji, plemenu, i cijelo gentilno uređenje se izvrće u svoju suprotnost: od organiza-

cije plemena za slobodno uređenje svojih vlastitih poslova ono postaje organizacija za pljačkanje i ugnjetavanje su-sjeda, a u suglasnosti s tim, njegovi organi postaju od oruđa narodne volje samostalni organi gospodarenja i ugnjetavanja nasuprot vlastitom narodu. Ali to ne bi bilo nikad moguće da nije pohlepa za bogatstvom podijelila gentilne drugove na bogate i siromahe, da nije »imovinska nejednakost u okviru istog gensa pretvorila jedinstvo interesa u antagonizam gentilnih drugova« (Marx) i da se nije već počelo smatrati, zbog širenja ropstva, stjecanje sredstava za život radom kao djelatnost dosta jna samo robova, sramnija od pljačkanja.

* * *

Tako smo stigli na prag civilizacije. Ona počinje novim napretkom u podjeli rada. Na najnižem stupnju ljudi su proizvodili samo neposredno za vlastitu potrebu; ono malo razmjena koje su se vršile, bile su usamljene i odnosile su se samo na višak koji se slučajno javlja. Na srednjem stupnju barbarstva nalazimo već među pastirskim narodima vlasništvo u stoci, koje pri izvjesnoj veličini stada redovno daje višak iznad vlastitih potreba, i istodobno se javlja podjela rada između pastirskih naroda i zaostalih plemena bez stada, a time i dva različita stupnja proizvodnje koji postoje jedan pored drugog, čime su stvoreni uvjeti za redovnu razmjenu. Viši stupanj barbarstva pruža nam dalju podjelu rada između zemljoradnje i zanatstva, što uvjetuje stvaranje sve većeg dijela proizvoda rada neposredno za razmjenu, a time uzdizanje razmjene između pojedinih proizvođača na stupanj društvene životne nužnosti. Civilizacija učvršćuje i pojačava ste te zatečene podjele rada, naročito zaoštravanjem suprotnosti između grada i sela (pri čemu je moguće da grad ekonomski vlada selom, kao u starom vijeku, ili pak selo gradom, kao u srednjem vijeku), i dodaje im treću, njoj svojstvenu, osobito važnu podjelu rada: ona rađa klasu koja se više ne bavi proizvodnjom, već

samo razmjenom proizvoda — *trgovce*. Svi dosadašnji začeci stvaranja klase bili su još isključivo u vezi s proizvodnjom; oni su dijelili ljude koji učestvuju u proizvodnji na one koji rukovode i one koji izvršuju, ili pak na proizvođače višeg i nižeg reda. Ovdje se prvi put javlja klasa koja, ne uzimajući nikakvog učešća u proizvodnji, osvaja rukovođenje proizvodnjom kao cjelinom i ekonomski podvrgava proizvođače; ona se upliće kao neizbjeglan posrednik između dva proizvođača i eksplorira obojicu. Pod izgovorom da oslobađa proizvođača truda i rizika razmjene, da proširuje prodaju njihovih proizvoda do udaljenih tržišta, da time postaje najkorisnija klasa stanovništva, stvara se klasa parazita, pravih društvenih nametnika, koja kao nagradu za vrlo neznatne stvarne usluge skida kajmak kako sa domaće tako i sa strane proizvodnje, brzo stječe ogromna bogatstva i odgovarajući društveni utjecaj, i baš zato dobiva u periodu civilizacije sve nove počasti i sve više ovlađuje proizvodnjom dok, najzad, ne iznese na vidjelo dana čak i vlastiti proizvod — periodične krize trgovine.

Na onom stupnju razvijatka kojim se sad bavimo, mladi trgovaci stalež i ne sluti velike stvari koje ga očekuju. Ali on se razvija i pravi samog sebe neophodnim, a to je dovoljno. A s njim se razvija i metalni novac, kovana moneta, a s metalnim novcem novo sredstvo gospodarenja neproizvođača nad proizvođačem i njegovom proizvodnjom. Otkrivena je roba nad robama koja sadrži skrivene u sebi sve druge robe, čarobno sredstvo koje se po volji može pretvoriti u sve što se poželjeti može i želi. Tko ga je imao, vladao je svijetom proizvodnje, a tko ga je imao prije svih? Trgovac. U njegovoj ruci bio je osiguran kult novca. On se brinuo da postane očvidno kako sve robe, a time i svi proizvođači robâ, moraju pasti ničice na zemlju u obožavanju novca. On je u praksi dokazao koliko svi drugi oblici bogatstva postaju samo običan privid prema tom otjelovljenju bogatstva kao takvog. Moć novca se nije pojavila nikad više s takvom iskonskom surovošću i nasiljem kao u tom periodu njegove mladosti. Poslije kupnje robe za novac došao je predujam novca, a s ovim kamata i lihva. I nijedno za-

konodavstvo kasnijih doba ne stavlja dužnika tako bezobzirno i beznadno u zavisnost od lihvarskog vjerovnika kao zakonodavstvo stare Atene i starog Rima — a oba su nastala spontano, kao običajna prava, bez druge prinude izuzev ekonomiske.

Pored bogatstva u robi i robovima, pored bogatstva u novcu, sad se pojavilo i bogatstvo u posjedu. Pravo posjeda pojedinaca na zemljišnim parcelama, koje im je prvobitno ustupao gens ili pleme, toliko je sad ojačalo da su im te parcele nasljedno pripadale. Ono za čim su oni u posljednje doba naročito težili bilo je oslobođenje od prava gentilne zajednice na parceli, jer im je to postalo okov. Oni su se oslobodili okova — ali ubrzo zatim i novog zemljišnog vlasništva. Puno, slobodno vlasništvo nad zemljom značilo je ne samo mogućnost da se neokrnjeno i neograničeno posjeduje zemlja, već je značilo i mogućnost da se ona otuđi. Dok je zemlja bila vlasništvo gensa, ta mogućnost nije postojala. Ali kad je novi vlasnik zemlje definitivno skinuo okove starijeg prava vlasništva gensa i plemena, on je raskinuo i vezu koja ga je dотле neraskidivo vezivala sa zemljom. Šta je to značilo, to mu je objasnio novac, koji je pronađen istodobno s privatnim zemljišnim vlasništvom. Zemlja je sad mogla biti roba koja se prodaje i zalaže. Tek što je bilo uvedeno zemljišno vlasništvo, već je bila pronađena i hipoteka (vidi Atenu). Kao što heterizam i prostitucija prate u stopu monogamiju, tako odsad hipoteka prati u stopu zemljišno vlasništvo. Htjeli ste da imate puno, slobodno, otuđivo zemljišno vlasništvo, pa dobro, imate ga — tu l'as voulu, Georges Dandin!*

S proširenjem trgovine, s novcem i novčanom lihvom, sa zemljišnim vlasništvom i hipotekom brzo je rasla koncentracija i centralizacija bogatstva u rukama malobrojne klase, pored njih sve veće osiromašenje masa i sve veća masa siromaha. Nova aristokracija po bogatstvu definitivno je potisnula u pozadinu staro plemensko plemstvo (u Ateni, u Rimu, kod Nijemaca), ukoliko se već od

* — ti si to htio, Georges Dandin! (Molière, »Georges Dandin, ou le mari confondu«, I čin, prizor deveti.) Prev.

ranije nije poklapala s njime. A uporedo s tom podjelom slobodnih ljudi na klase prema bogatstvu ogromno je porastao, naročito u Grčkoj*, broj robova, čiji je priznati rad činio podlogu na kojoj se uzdizala nadgradnja cijelog društva.

Pogledajmo sad šta se u tom društvenom preokretu desilo sa starim gentilnim uređenjem. Ono je bilo nemoguće prema novim elementima koji su izrasli bez njegovog sudjelovanja. Pretpostavka za njegovo postojanje je bila da su članovi gensa ili plemena bili zajedno nastanjeni na istom području, naseljenom isključivo njima. Toga odavno više nije bilo. Gensovi i plemena su bili svuda izmiješani, svuda su među građanima živjeli robovi, zaštićenici, stranci. Nastanjenost, koja je stečena tek krajem srednjeg stupnja barbarstva, bila je neprekidno kršena pokretljivošću i promjenljivošću mjesta boravka, što je bilo uvjetovano trgovinom, promjenom zanimanja i razmjenom imanja. Članovi gentilnih tijela nisu se više mogli sastajati radi upravljanja svojim vlastitim zajedničkim poslovima; samo su se još nekako opravljale nevažne stvari, kao religijske svetkovine. Pored potreba i interesa o kojima su gentilna tijela bila pozvana i sposobna da se brinu, nastale su — zbog preokreta privrednih odnosa i promjene društvene strukture, koja je odatle proizašla — nove potrebe i interesi, koji su starom gentilnom uređenju bili ne samo strani, nego su se s njim u svakom pogledu sukobljavali. Interesi zanatlijskih grupa, koje su nastale podjelom rada, i posebne potrebe grada nasuprot selu iziskivali su nove organe; ali svaka od tih grupa bila je sastavljena od ljudi najrazličitijih gensova, fratrija i plemena, ona je obuhvatala čak i strance; stoga su se ti organi morali formirati izvan gentilnog uređenja, pored njega, a time i protiv njega. — A taj sukob interesa ispoljavao se, opet, u svakom gentilnom tijelu, dostižući svoj vrhunac ujedinjavanjem

* Za njihov broj u Ateni vidi gore str. 117. U Korintu je iznosio u doba procvata grada 460.000, u Eginu 470.000, u oba slučaja deset puta više od broja slobodnih građana. (*Engelsova napomena*). Engels navodi stranu po četvrtom izdanju. U našem izdanju v. str. 118. Prev.

bogataša i siromaha, lihvara i dužnika, u istom gensu i istom plemenu. — Uz to je došla masa novog stanovništva, stranog gentilnom uređenju; ono je moglo, kao u Rimu, postati moćno u zemlji, a pri tom je bilo suviše brojno da bi postepeno bilo primljeno u rodove i plemenja krvnog srodstva. Prema toj masi stajale su gentilne zajednice kao zatvorene, povlašćene korporacije; prvobitna, samonikla demokracija pretvorila se u mrsku aristokraciju. — Najzad, gentilno uređenje je izraslo iz društva koje nije znalo ni za kakve unutrašnje suprotnosti, te je i prilagođeno bilo samo takvom društvu. Ono nije imalo nikakva prinudna sredstva osim javnog mnjenja. Međutim, ovdje je nastalo društvo koje se uslijed svih svojih ekonomskih životnih uvjeta moralo podijeliti na slobodne ljude i robeve, na eksplotatorske bogataše i eksploratirane siromahe, društvo koje ne samo što nije moglo da pomiri te suprotnosti, već ih je moralo sve više zaoštravati. Takvo društvo moglo je postojati samo u neprekidnoj otvorenoj međusobnoj borbi tih klasa, ili pak pod vladavinom neke treće sile koja je, prividno stojeći iznad antagonističkih klasa, sprečavala njihov otvoreni sukob i dopuštala da se klasna borba rješava u najboljem slučaju na ekonomskom polju, u takozvanom zakonskom obliku. Gentilno uređenje se preživjelo. Ono je bilo uništeno podjelom rada i njenim rezultatom — rascjepom društva na klase. Njega je zamijenila država.

Gore smo podrobno razmotrili tri glavna oblika u kojima se država podiže na ruševinama gentilnog uređenja. Atena pruža najčistiji, najklasičniji oblik: ovdje se država rađa neposredno i pretežno iz klasnih suprotnosti koje se razvijaju u okviru samog gentilnog društva. U Rimu gentilno društvo postaje zatvorena aristokracija usred mnogobrojnog plebsa, koji je izvan njega i koji ima dužnosti ali nema prava; pobjeda plebsa ruši staro gentilno uređenje i podiže na njegovim ruševinama državu,

u kojoj ubrzo potpuno iščezavaju oboje, i gentilna aristokracija i plebs. Najzad, kod njemačkih pobjednika rimskog imperija država se rađa neposredno iz osvajanja velikih stranih teritorija, gdje gentilno uređenje ne pruža nikakvo sredstvo za vladanje nad njima. Ali kako s ovim osvajanjem nije skopčana ni ozbiljna borba s ranijim stanovništvom niti razvijenija podjela rada; kako su osvojeni i osvajači gotovo na istom stupnju ekonomskog razvoja, pa ekomska baza društva ostaje dakle onakva kakva je bila, to je gentilno uređenje moglo da se održi još mnogo vjekova u promijenjenom, teritorijalnom obliku kao uređenje marke [Markverfassung], pa čak da se za neko vrijeme u oslabljenom obliku pomlađi u kasnijim plemičkim i patricijskim rodovima, štaviše i u seljačkim rodovima kao u Dithmarschenu^{*47}.

Država, dakle, nikako nije društvu izvana nametnuta sila; isto tako ona nije »otjelovljenje moralne ideje«, »slika i otjelovljenje uma«, kako tvrdi Hegel⁴⁸. Ona je, na protiv, proizvod društva na određenom stupnju razvoja; ona je priznanje da se to društvo zapleo u nerazrješivu protivurječnost sa samim sobom, da se podijelilo na ne-pomirljive suprotnosti koje je nemoguće da savlada. A da ove suprotnosti, klase sa suprotnim ekonomskim interesima, ne bi u jalovoj borbi iscrple i sebe i društvo, postala je neophodnom sila koja prividno stoji iznad društva i koja treba da ublažava konflikt, da ga drži unutar granica »poretka«; a ta sila koja je proizašla iz društva, ali koja se stavlja iznad njega i sve se više otuduje od njega, jeste država.

Nasuprot staroj gentilnoj organizaciji država se odlikuje, prvo, podjelom državljanata po teritoriju. Kao što smo vidjeli, stare gentilne zajednice, stvorene i održavane krvnom vezom, postale su nedovoljne najviše stoga što su prepostavljale vezanost članova za jedan određen teritorij, a to je davno prestalo. Teritorij je ostao, ali su ljudi postali pokretljivi. Uzeta je, dakle, teritorijalna po-

* Prvi historičar koji je imao bar približnu predodžbu o suštini gensa bio je Niebuhr, a za to — isto tako kao i za zablude koje je otuda bez oklijevanja prenio — ima da zahvali svom poznavanju ditmaršenskih rodova. (Engelsova napomena.)

djela kao polazna tačka, a građani su imali da ostvaruju svoja javna prava i dužnosti tamo gdje su se naselili, bez obzira na gens i pleme. Ova organizacija državljan po mjesnoj pripadnosti zajednička je svima državama. Stoga ona nama izgleda prirodna; ali vidjeli smo kakve su uporne i dugotrajne borbe bile potrebne prije nego što je ona u Ateni i Rimu uspjela da zauzme mjesto stare organizacije po rodovima.

Druga odlika je ustanova *javne vlasti*, koja nije više neposredno istovetna sa stanovništvom koje se sâmo organiziralo kao oružana sila. Ova posebna javna vlast je nužna, jer je samoaktivna oružana organizacija stanovništva postala nemoguća otkako se društvo podijelilo na klase. I robovi spadaju u stanovništvo, 90.000 atenskih građana prema 365.000 robova čine samo povlašćenu klasu. Narodna vojska atenske demokracije bila je aristokratska javna vlast u odnosu na robe i držala ih je u pokornosti; ali, kao što je gore opisano, i za držanje građana u pokornosti bila je potrebna žandarmerija. Ta javna vlast postoji u svakoj državi, ona se sastoji ne samo od naoružanih ljudi, već i od materijalnih dodataka, tamnica i prinudnih ustanova svih vrsta, o kojima gentilno uređenje nije ništa znalo. Ona može biti vrlo neznatna, gotovo beznačajna, u društvima sa još nerazvijenim klasnim suprotnostima i u udaljenim područjima, kao što je to slučaj povremeno i mjestimično u Sjedinjenim Američkim Državama. Ali ona jača u korak sa zaoštrevanjem klasnih suprotnosti u okviru države i s povećanjem teritorija i broja stanovnika državâ koje međusobno graniče — dovoljno je pogledati našu današnju Evropu, gdje su klasne borbe i osvajačka konkurencija uzdigle javnu vlast na visinu sa koje ona prijeti da protuge cijelo društvo, pa čak i državu.

Da bi se održavala ta javna vlast, potrebne su uplate građana — porezi. Oni su bili potpuno nepoznati gentilnom društvu. Ali mi bismo danas imali o tome dosta da kažemo. S razvitkom civilizacije ni porezi nisu više dovoljni: država izdaje mjenicu na budućnost, zaključuje zajmove, državne dugove. I o ovome bi imala stara Evropa šta da kaže.

Raspolažući javnom vlašću i pravom ubiranja poreza, činovnici sad stoje kao organi društva iznad društva. Slobodno, dobrovoljno poštovanje koje se ukazivalo organima gentilnog uređenja njima nije dovoljno, čak i kad bi ga mogli imati; kao nosiocima vlasti koja se otuduje od društva, mora im se pribaviti autoritet izuzetnim zakonima, na osnovu kojih oni uživaju naročitu neprikošnovenost i nepovredivost. Najbjedniji policijski služitelj civilizirane države ima više »autoriteta« nego svi organi gentilnog društva zajedno, ali najmoćniji vladac i najveći državnik ili vojskovođa doba civilizacije može pozavidjeti najneznatnijem gentilnom starješini na neiznuđenom i neosporavanom poštovanju koje mu je ukazivano. Jedan se nalazi baš usred društva, dok je drugi prinuđen da nastoji da predstavlja nešto iznad i izvan društva.

Kako je država nastala iz potrebe da se obuzdaju klasse suprotnosti, a kako je istodobno nastala usred sukoba klase, to je ona po pravilu država najmoćnije, ekonomski vladajuće klase, koja pomoću nje postaje i politički vladajuća klasa, te tako stječe nova sredstva za ugnjetavanje i eksploraciju potlačene klase. Tako je antička država bila prije svega država robovlasnika za ugnjetavanje robova, kao što je feudalna država bila organ plemstva za ugnjetavanje kmetova i podložnika, a moderna predstavnička država oruđe eksploracije najamnog rada od strane kapitala. Međutim ima izuzetno perioda kad su klase, koje se bore, po svojim snagama toliko blizu ravnoteži da državna vlast, kao prividna posrednica, trenutno dobiva izvjesnu samostalnost prema objema. Takva je apsolutna monarhija XVII i XVIII vijeka, koja uravnotežava plemstvo i buržoaziju; takav je bonapartizam Prvog i naročito Drugog francuskog carstva, koji je izigravao proletarijat pomoću buržoazije i buržoaziju pomoću proletarijata. Najnovije postignuće ove vrste, gdje vladajući i podložnici izgledaju podjednako komično, jeste novo njemačko carstvo Bismarckove nacije: ovde se drže u ravnoteži kapitalisti i radnici i podjednako im se podvaljuje u korist propalih pruskih provincijskih plemića.

Osim toga, u većini historijskih država državljanima su priznata prava proporcionalno s njihovom imovinom, i time je neposredno rečeno da je država organizacija imućne klase za zaštitu od klase koja nema ništa. Tako je bilo već s atenskim i rimskim imovinskim klasama. Tako u srednjovjekovnoj feudalnoj državi, gdje se politička moć rasporedivala prema zemljишnom posjedu. Tako je s izbornim cenzusom u modernim predstavničkim državama. Međutim, to političko priznanje imovinskih razlika nije nipošto bitno. Naprotiv, ono obilježava niži stupanj državnog razvoja. Najviši državni oblik, demokratska republika, koja u našim modernim društvenim odnosima postaje sve više neizbjegna nužnost, i koja je državni oblik u kome se jedino može riješiti posljednja odlučujuća borba između proletarijata i buržoazije — demokratska republika službeno više ne priznaje imovinske razlike. U njoj bogatstvo iskorišćuje svoju moć indirektno, ali utoliko sigurnije. S jedne strane — u obliku neposredne korupcije činovnika, u čemu je Amerika klasičan primjer, s druge strane — u obliku saveza vlade s burzom, koji se provodi utoliko lakše ukoliko više rastu državni dugovi i ukoliko više dionička društva koncentriraju u svojim rukama ne samo transport, nego i samu proizvodnju, te opet nalaze svoj centar u burzi. Za to nam, osim Amerike, pruža uvjerljiv primjer i najnovija Francuska republika, a također je i čestita Švajcarska dala svoj obol na tom polju. Ali da za taj bratski savez vlade i burze nije potrebna demokratska republika, potvrđuje, pored Engleske, novo njemačko carstvo, gdje se ne može reći koga je više uzdiglo opće pravo glasa, Bismarcka ili Bleichrödera. I najzad, imućna klasa neposredno vlada putem općeg prava glasa. Dokle god potlačena klasa — dakle u našem slučaju proletarijat — ne bude još zrela da sama sebe oslobödi, dotle će ona, u većini, smatrati postojeći društveni poredarkao jedino mogućan, i politički biti prirepak kapitalističke klase, njeno krajnje lijevo krilo. Ali ukoliko postaje zrelijia da sama sebe oslobödi, utoliko se ona konstituira kao posebna partija, bira svoje vlastite a ne kapitalističke predstavnike. Opće pravo glasa je na taj način mjerilo zrelosti radničke klase. Više od toga ono ne može i neće nikad

biti u današnjoj državi, ali to je i dovoljno. Onog dana kad termometar općeg prava glasa pokaže tačku ključanja kod radnika, oni će, kao i kapitalisti, znati šta to znači.

Država, dakle, ne postoji odvajkada. Bilo je društava koja su izlazila na kraj i bez nje, koja nisu imala ni pojma o državi i državnoj vlasti. Na određenom stupnju ekonomskog razvoja, koji je bio nužno povezan s rascjepom društva na klase, država je zbog ovoga rascjepa postala nužnost. Sad se približavamo brzim koracima razvojnog stupnju proizvodnje na kome postojanje tih klasa ne samo što će prestati da bude nužnost, već će postati stvarna smetnja proizvodnji. One će nestati isto tako neminovno kao što su ranije nastale. S njima će neminovno nestati i država. Društvo koje će iznova organizirati proizvodnju na osnovi slobodne i jednakе asocijacije proizvođača, premjestit će cijelu državnu mašinu tamo gdje će joj tada biti mjesto: u muzej starina, pored kolovrata i brončane sjekire.

Civilizacija je dakle, prema izloženom, onaj stupanj razvitka društva na kome podjela rada, razmjena između pojedinaca koja iz nje proistječe i robna proizvodnja koja ujedinjuje oba procesa, dostižu pun zamah i izazivaju prevrat u cijelom ranijem društvu.

Proizvodnja svih ranijih stupnjeva društvenog razvoja bila je u suštini kolektivna, kao što se i potrošnja vršila neposrednom raspodjelom proizvoda u okviru većih ili manjih komunističkih zajednica. Ta kolektivna proizvodnja bila je vrlo skučena; ali ona je povlačila za sobom vlast proizvođača nad svojim procesom proizvodnje i svojim proizvodom. Oni znaju šta će biti s proizvodom: oni ga troše, on ne izlazi iz njihovih ruku; i dokle god se proizvodnja vrši na toj osnovi, ona ne može prerasti proizvođačima preko glave, ne može stvoriti, njima nasuprot, nikakve avetinske strane sile, kao što se to redovno i neminovno događa u civilizaciji.

Ali u taj proces proizvodnje polagano se uvlači podjela rada. Ona potkopava kolektivnost proizvodnje i prisvajanja, uzdiže prisvajanje od strane pojedinaca na stupanj prevladavajućeg pravila i time stvara razmjenu između pojedinaca — kako se to događa, vidjeli smo već gore. Robna proizvodnja postepeno postaje vladajući oblik.

S robnom proizvodnjom, proizvodnjom koja nije više za vlastitu potrošnju, već za razmjenu, proizvodi nužno prelaze iz ruke u ruku. Razmjenjujući svoj proizvod proizvođač ga pušta iz ruku, on više ne zna šta će s njim biti. Čim novac, a s novcem trgovac, stupa kao posrednik između proizvođača, proces razmjene postaje još zamršeniji, konačna sudbina proizvoda još neizvjesnija. Trgovaca ima mnogo, i nitko od njih ne zna šta drugi radi. Roba sad više ne prelazi samo iz ruke u ruku, ona prelazi s tržišta na tržište; proizvođači su izgubili vlast nad cjelokupnom proizvodnjom svoje životne sfere, a na trgovce ona nije prešla. Proizvodi i proizvodnja su ostavljeni slučaju.

Međutim, slučaj je samo jedan pol povezanosti čiji se drugi pol zove nužnost. U prirodi, gdje također izgleda kao da vlada slučaj, već odavno smo u svakoj pojedinoj oblasti utvrdili unutrašnju nužnost i zakonitost koje se manifestiraju u tom slučaju. A ono što vrijedi za prirodu vrijedi i za društvo. Ukoliko više društvena djelatnost, niz društvenih pojava, izmiče svjesnoj kontroli ljudi, prerasta im preko glave, ukoliko ona više izgleda ostavljena pukom slučaju, utoliko više se u tom slučaju kao prirodnom nužnošću manifestiraju unutrašnji zakoni koji su svojstveni toj djelatnosti. Takvi zakoni vladaju i slučajnostima u robnoj proizvodnji i robnoj razmjeni; oni se pojedincu koji proizvodi i vrši razmjenu suprotstavljaju kao strane, isprva čak nepoznate sile, čija se priroda mora tek s naporom proučiti i dokučiti. Ti ekonomski zakoni robne proizvodnje modificiraju se na različitim stupnjevima razvoja tog oblika proizvodnje; ali uglavnom cjelokupan period civilizacije je pod njihovom vlašću. Još i danas proizvod vlada nad proizvođačima; još i danas se cjelokupna društvena proizvodnja ne regulira zajednički smislenim planom, nego slijepim zakonima

koji se ispoljavaju elementarnom snagom, u krajnjoj liniji u olujama periodičnih trgovinskih kriza.

Vidjeli smo gore kako se ljudska radna snaga na pričinju ranom razvojnem stupnju proizvodnje ospособila da daje znatno veći proizvod nego što je potrebno za izdržavanje proizvođača i da je taj razvojni stupanj uglavnom isti onaj na kome su se pojavile podjela rada i razmjena između pojedinaca. Poslije toga nije više potrajalio dugo dok je otkrivena velika »istina« da i čovjek može biti roba, da ljudska snaga može biti predmet razmjene i iskorišćivanja time što se čovjek pretvara u roba. Tek što su ljudi počeli da vrše razmjenu, već su postali i sâmi predmet razmjene. Aktiv je postao pasiv, htjeli to ljudi ili ne.

S ropstvom, koje je dostiglo svoj najpuniji razvitak za vrijeme civilizacije, pojavio se prvi veliki rascjep društva na eksplotatorsku i eksploratoranu klasu. Taj rascjep trajao je za vrijeme cijelog civiliziranog perioda. Ropstvo je prvi oblik eksplotacije, svojstven antičkom svijetu; za njim dolazi kmetstvo u srednjem vijeku, najamni rad u novije doba. To su tri velika oblika porobljavanja koja su karakteristična za tri velike epohе civilizacije; otvoreno a u novije doba prerušeno ropstvo uvijek ih prati.

Stupanj robne proizvodnje, kojom počinje civilizacija, ekonomski se odlikuje uvođenjem: 1) metalnog novca, a time novčanog kapitala, kamate i lihve; 2) trgovaca kao posredničke klase između proizvođača; 3) privatnog zemljišnog vlasništva i hipoteke i 4) ropskog rada kao vladajućeg oblika proizvodnje. Oblik porodice koji odgovara civilizaciji i koji s njom dolazi definitivno do prevlasti je monogamija, vladavina muža nad ženom, i inkosna porodica kao privredna jedinica društva. Glavna veza civiliziranog društva je država, koja je u svim tipičnim periodima bez izuzetka država vladajuće klase i u svim slučajevima ostaje u suštini mašina za držanje u pokornosti potlačene, eksploratorane klase. Karakteristično je za civilizaciju još: s jedne strane — učvršćivanje suprotnosti između grada i sela kao osnove cjelokupne društvene podjele rada; s druge strane — uvođenje tes-

tamenata pomoću kojih vlasnik može raspolažati svojim vlasništvom čak i poslije svoje smrti. Ova ustanova, koja je direktno protivurječna starom gentilnom uređenju, bila je nepoznata u Ateni sve do Solona; u Rimu je uvedena već rano, ali ne znamo kada*; kod Nijemaca su je uveli popovi da bi čestiti Nijemac mogao bez smetnje testamentarno ostaviti crkvi svoje nasljedstvo.

S ovim osnovnim uređenjem civilizacija je izvela stvari za koje ni izdaleka nije bilo doraslo staro gentilno uređenje. Ali ona ih je izvela pokrenuvši najprljavije nagoni i strasti u čovjeku i razvivši ih na račun svih ostalih njegovih sklonosti. Niska pohlepa je bila pokretačka snaga civilizacije od njenog prvog dana do danas, njen jedini krajnji cilj je bilo bogatstvo, i još jednom bogatstvo, i po treći put bogatstvo, bogatstvo ne društva nego tog pojedinog bijednog individuuma. Ako joj je pri tom pao u dio sve snažniji razvoj nauke i ako su se u njenim njedrima ponavljali periodi najvišeg procvata umjetnosti, to je ipak bilo samo stoga što se bez njih ne bi mogla u punoj mjeri stjecati bogatstva našeg doba.

Kako je osnova civilizacije eksploatacija jedne klase od strane druge, to se cio njen razvitak kreće u stalnoj protivurječnosti. Svaki napredak proizvodnje istodobno je nazadak u položaju eksploatirane klase, tj. velike većine. Svaka blagodat za jednu neminovno je zlo za drugu, svako novo oslobođenje jedne klase je novo ugnjetavanje druge klase. Najuvjerljiviji dokaz za to pruža uvođenje mašinerije, čije je djelovanje danas poznato cijelom svijetu. I ako se kod barbara, kao što smo vidjeli,

* Lassalleov »Sistem stečenih prava« zadržava se u drugom dijelu poglavito na tezi da je rimski testament star koliko i sâm Rim, da u rimskoj historiji nikad nije bilo »doba bez testamenta«; da je testament, naprotiv, nastao iz kulta umrlih u doba prije Rimljana. Lassalle, kao vjerni starohegelijanac, ne izvodi rimske pravne odredbe iz društvenih odnosa Rimljana, već iz »spekulativnog pojma« volje, i dolazi na taj način do tog totalno nehistorijskog tvrdenja. Tome se ne treba čuditi u knjizi koja na osnovu istog spekulativnog pojma dolazi do rezultata da je u rimskom nasljedstvu prenošenje imovine bila sasvim sporedna stvar. Lassalle vjeruje ne samo u iluzije rimskih pravnika, naročito ranijeg doba, on ih čak nadmašuje. (Engelsova napomena.)

jedva još mogla praviti razlike između prava i dužnosti, civilizacija je učinila razliku i suprotnost između njih jasnom i najglupljem čovjeku, dajući jednoj klasi gotovo sva prava, drugoj pak gotovo sve dužnosti.

Ali tako ne treba da bude. Što je dobro za vladajuću klasu, treba da bude dobro za cijelo društvo, s kojim se vladajuća klasa identificira. Dakle, ukoliko civilizacija dalje napreduje, utoliko je više prinuđena da nevolje koje je ona s neminovnošću stvorila pokriva plaštom ljubavi, da ih uljepšava ili poriče, ukratko — da uvodi konvencionalno licemjerstvo koje nije bilo poznato ni ranijim društvenim oblicima, pa čak ni prvim stupnjevima civilizacije, i koje, najzad, dostiže svoj vrhunac u tvrđenju: eksploraciju potlačene klase vrši eksploratorska klasa jedino i isključivo u interesu sâme eksploratirane klase; ako pak ona to ne uviđa, nego se čak buni, onda je to najcrnja nezahvalnost prema dobrotvorima, eksploratorima.*

I na kraju evo Morganovog mišljenja o civilizaciji:

»Otkako je počela civilizacija, porast bogatstva je postao tako ogroman, njegovi oblici tako različiti, njegova primjena tako opsežna i upravljanje njime tako vješto u interesu vlasnika, da je ovo bogatstvo, nasuprot narodu, postalo sila koja se ne može savladati. Ljudski duh stoji bespomoćan i optijen pred svojom vlastitom tvorevinom. No ipak će doći vrijeme kad će ljudski um dovoljno ojačati da ovlađa bogatstvom, kad će utvrditi kako odnos države prema vlasništvu koje štiti, tako i granice pravâ vlasnika. Društveni interesi apsolutno su preći od pojedinačnih interesa, i oba se moraju dovesti u pravičan i harmoničan odnos. Sâmo stremljenje za bogatstvom nije krajnji cilj čovječanstva, ako progres ima da ostane zakon budućnosti, kao što je bio u prošlosti. Vrijeme koje je proteklo otkako je počela civilizacija samo je neznatan dio proteklog života čovječanstva, i samo ne-

* Namjeravao sam isprva da brižljivu kritiku civilizacije, koja se nalazi rasuta po djelima Charlesa Fouriera, stavim pored kritike Morganove i moje vlastite. Na žalost nemam vremena za to. Napominjem samo da već Fourier smatra monogamiju i zemljivo vlasništvo glavnim obilježjima civilizacije i da ih naziva ratom bogatih protiv siromašnih. Isto tako se već kod njega nalazi duboko shvaćanje da su inokosne porodice (*les familles incohérentes*) privredne jedinice u svim nesavršenim društvima, pocijepanim na suprotnosti. (*Engelsova napomena.*)

zнатан дије живота који му још предстоји. Распад друштва стоји пријетељи пред нама као завршетак једног историјског развијеног чији је једини крајњи циљ богатство; јер такав развитак садржи елементе свог властитог уништења. Демократија у управи, братство у друштву, рavnopravnost i опће образovanje увесте сlijedeћи виши ступањ друштва, коме непrekidno стреме искуство, ум и nauka. On ће бити поновно оживљавање — али u višem obliku — слободе, једнакости i братства starih gen- sova.« (Morgan, Ancient Society, str. 552.)

Napisano od kraja marta do 28. maja 1884.

Prvi put штампано као knjiga u Zürichu 1884.

(Preveо Milorad Simić.

Redaktor Nataša Tkalec.)

**LUDWIG FEUERBACH
I KRAJ KLASIČNE
NJEMAČKE FILOZOFIJE**

PRETHODNA NAPOMENA

U predgovoru »Prilogu kritici političke ekonomije«, Berlin, 1859, Karl Marx govori o tome kako smo on i ja 1845. u Bruxellesu odlučili da »zajednički izradimo svoje shvaćanje« — naime, materijalističko shvaćanje historije, koje je poglavito razradio Marx — »kao suprotnost ideološkom shvaćanju njemačke filozofije, u stvari da obračunamo s nekadašnjom svojom filozofskom savješću. Tu smo namjeru izveli u obliku kritike poslijehegelovske filozofije. Rukopis, dva debela toma u osmini, bio je već davno prispij u Vestfaliju gdje je trebalo da bude izdan; kad nam stiže vijest da izmjenjene okolnosti ne dopuštaju štampanje. Prepustismo rukopis globalarskoj kritici miševa, utoliko radije što smo glavnu svrhu bili postigli — sebi smo stvari objasnili.«

Otada je proteklo preko četrdeset godina, i Marx je umro a da se ni jednom od nas nije pružila prilika da se vrati na taj predmet. O našem odnosu prema Hegelu mi smo se pokatkad izjašnjavali, ali nigdje opširno i sistematski. Na Feuerbacha, koji ipak u izvjesnom pogledu predstavlja sponu između Hegelove filozofije i našeg shvaćanja, nismo se više nikad vraćali.

U međuvremenu je Marxov pogled na svijet našao predstavnike daleko izvan granica Njemačke i Evrope, i na svim jezicima civiliziranih naroda svijeta. S druge strane, klasična njemačka filozofija doživljava u inostranstvu, naročito u Engleskoj i Skandinaviji, neku vrstu preporoda. Pa čak i u Njemačkoj, izgleda, bivaju već siti onih prosjačkih eklektičkih čorbi koje se kusaju samo na univerzitetima pod imenom filozofije.

Pod takvim okolnostima činilo mi se da se sve više i više nameće potreba da se kratko i sistematski izloži

naš odnos prema Hegelovojoj filozofiji — kako smo od nje polazili i kako smo se s njom rastali. Isto tako mi je izgledalo da je na nama još ostao dug časti — da odamo puno priznanje utjecaju koji je Feuerbach, više od svih drugih filozofa poslije Hegela, izvršio na nas u našem periodu »Sturm und Drang«-a. Stoga sam se rado oda-zvao pozivu uredništva časopisa »Die Neue Zeit« da napšem kritički prikaz Starckeove knjige o Feuerbachu. Moj rad je objavljen u 4. i 5. svesci toga časopisa za godinu 1886, a ovdje izlazi u posebnom preglednom izdanju.

Prije nego što sam ove redove poslao u štampu, ja sam potražio i još jednom pregledao stari rukopis iz 1845/46. Odjeljak o Feuerbachu nije dovršen. Dovršeni dio sastoji se iz izlaganja materijalističkog shvaćanja historije, koje samo dokazuje koliko je tada još bilo ne-potpuno naše poznavanje ekonomskе historije. Kritike samog Feuerbachovog učenja tamo nema; tako je taj rukopis bio neupotrebljiv za sadašnju svrhu. Ali zato sam u jednoj staroj Marxovoj svesci našao jedanaest teza o Feuerbachu, koje ovdje objavljujem kao dodatak. To su zabilješke, napisane na brzinu, koje je kasnije trebalo razraditi; one uopće nisu bile namijenjene za štampu, ali su od neocjenjive vrijednosti kao prvi dokument koji sadrži genijalnu klicu novog pogleda na svijet.

London, 21. februara 1888.

Friedrich Engels

Objavljeno u knjizi F. Engels,
»Ludwig Feuerbach und der Ausgang
der klassischen deutschen Philosophie«,
Stuttgart, 1888.

I

Ovaj spis* nas vraća u period koji je vremenski za dobar ljudski vijek iza nas, ali koji je današnjem naraštaju u Njemačkoj postao tako tuđ kao da je već udaljen od nas za čitavo stoljeće. Pa ipak je to bio period pripremanja Njemačke za revoluciju od 1848; i sve što se poslije toga kod nas dešavalo samo je nastavak 1848, izvršavanje testamenta revolucije.

Kao u Francuskoj u XVIII vijeku, tako je i u Njemačkoj u XIX vijeku filozofska revolucija bila uvod u politički slom. Ali kako su različito izgledale te dvije revolucije! Francuzi — u otvorenoj borbi s cijelom službenom naukom, s crkvom, često i s državom; njihovi spisi štampani u inostranstvu, u Holandiji ili u Engleskoj, a njima samima često prijeti Bastilja. Naprotiv Nijemci — profesori, učitelji omladine postavljeni od države, njihovi spisi — priznati udžbenici, a završni sistem sveg razvitka, Hegelov sistem, u neku ruku čak podignut na rang kraljevskopruske državne filozofije! Pa zar se iza tih profesora, iza njihovih pedantno-tamnih riječi, u njihovim glomaznim, dosadnim rečenicama mogla skrivati revolucija? Zar nisu baš ljudi koji su tada važili za predstavnike revolucije, liberali, bili najžešći protivnici te filozofije koja je smučivala glave? Ali to što nisu vidjeli ni vlada ni liberali, video je već 1833. bar jedan čovjek, — istina, taj se zvao Heinrich Heine⁴⁰.

Uzmimo jedan primjer. Nijedna filozofska postavka nije naišla na toliku zahvalnost ograničenih vlada i na

* »Ludwig Feuerbach« von C. N. Starcke, Dr. phil. - Stuttgart, Ferd. Enke, 1885. (Engelsova napomena.)

gnjev isto tako ograničenih liberala koliko čuvena Hegelova postavka:

»Sve stvarno je umno; sve umno je stvarno«⁵⁰.

Pa to je očigledno značilo proglašiti za sveto sve što postoji, dati filozofski blagoslov despotizmu, policijskoj državi, kabinetском pravosuđu, cenzuri. Tako je to shvatio Fridrik Vilhelm III, a tako i njegovi podanici. Ali kod Hegela nipošto nije sve što postoji u isti mah i stvarno. Atribut stvarnosti kod Hegela pripada samo onom što je u isti mah i nužno; »u svom razviću stvarnost se ispoljava kao nužnost«; ova ili ona vladina mjera — Hegel sam navodi primjer »izvjesne poreske ustanove« — nije za njega ni u kom slučaju odmah i stvarna. Ali ono što je nužno ispoljava se, u posljednjoj instanci, i kao umno, i Hegelova postavka, primijenjena na tadašnju prusku državu, znači, prema tome, samo ovo: ova država je umna, odgovara umnosti utolikو ukoliko je nužna. Pa ako nam se ona i pored toga čini da ne valja, ali i dalje postoji uprkos tome što ne valja, onda se to što vlada ne valja objašnjava i pravda time što ne valjaju ni podanici. Tadašnji Prusi imali su vladu kakvu su zasluživali.

Ali po Hegelu stvarnost nipošto nije atribut koji datum društvenom ili političkom poretku pripada pod svim okolnostima i u svim vremenima. Naprotiv. Rimska republika bila je stvarna, ali je isto tako bilo stvarno i Rimsko carstvo koje ju je potisnulo. Francuska monarhija postala je 1789. toliko nestvarna, tj. lišena svake nužnosti, toliko neumna, da je morala biti uništena velikom revolucijom, o kojoj Hegel uvijek govori s najvećim oduševljenjem. Tu je, dakle, monarhija bila nestvarna, revolucija stvarna. I tako, u toku razvitka, sve što je ranije bilo stvarno postaje nestvarno, gubi svoju nužnost, svoje pravo na postojanje, svoju umnost: namjesto stvarnog koje umire dolazi nova, za život sposobna stvarnost — mirnim putem, ako je staro dovoljno razborito da bez opiranja umre, nasilno, ako se ono protivi toj nužnosti. I tako se Hegelova postavka, uslijed same Hegelove dijalektike, izvrće u svoju suprotnost: sve što je

u oblasti ljudske historije stvarno postaje vremenom neumno, neumno je, dakle, već po samoj svojoj prirodi, već je unaprijed opterećeno neumnošću; a sve što je u glavama ljudi umno, određeno je da postane stvarno, ma koliko protivrječilo postojećoj prividnoj stvarnosti. Postavka o umnosti svega stvarnoga pretvara se po svim pravilima Hegelove metode mišljenja u drugu postavku: sve što postoji vrijedno je da propadne.

Ali u tome je upravo i bilo pravo značenje i revolucionarni karakter Hegelove filozofije (a na nju se, kao na završnu fazu cijelog razvitiča od Kanta naovamo, moramo ovdje ograničiti) što je ona jednom zauvijek raščistila sa svakom predstavom o konačnosti rezultata ljudskog mišljenja i djelanja. Istina, koju je u filozofiji trebalo spoznati, kod Hegela nije više bila zbirka go-tovih dogmatskih postavki koje, kada se jednom pronađu, treba samo naučiti napamet; istina se sada sastojala u samom procesu spoznaje, u dugom historijskom razvitučku nauke koja se od nižih stupnjeva spoznaje uzdiže na sve više stupnjeve, ali koja nikad ne dospijeva — pronalaže-njem neke takozvane absolutne istine — do tačke od koje više ne može dalje, gdje joj ništa drugo ne preostaje nego da skrsti ruke i da se divi stečenoj absolutnoj istini. A ono što važi u oblasti filozofske spoznaje važi i u oblasti svake druge spoznaje, pa i u oblasti praktičnog djelanja. Kao ni spoznaja, ni historija ne može dostići svoj konačni završetak u nekom savršenom idealnom stanju čovječanstva; savršeno društvo, savršena »država« — to su stvari koje mogu postojati samo u mašti. Naprotiv, svi historijski poreci koji se smjenjuju samo su prolazni stupnjevi u beskrajnom toku razvitiča ljudskog društva od nižeg ka višem. Svaki stupanj je nužan, dakle oprav-dan za vrijeme i za uslove iz kojih je nastao; ali on po-staje prestario i neopravdan u odnosu na nove, više uslo-ve koji se postepeno razvijaju u njegovom vlastitom krilu; on mora ustupiti mjesto višem stupnju, koji i sam u svoje vrijeme propada i nestaje. Kao što buržoazija putem krupne industrije, konkurencije i svjetskog tr-žišta praktično razara sve stabilne, starinske i vjekovima poštovane institucije, tako i ova dijalektička filozofija razara sve predstave o konačnoj absolutnoj istini i apso-

lutnim stanjima čovječanstva koja odgovaraju toj istini. Za nju nema ničeg konačnog, apsolutnog, svetog; ona na svemu i u svemu otkriva prolaznost, i ništa pred njom ne može postojati osim neprekidnog procesa nastajanja i nestajanja, uzdizanja bez kraja od nižeg ka višem, a ona sama nije ništa drugo do odraz tog procesa u mislećem mozgu. Ona ima, svakako, i konzervativnu stranu: ona priznaje opravdanost određenih stupnjeva spoznaje i društva za njihovo vrijeme i njihove uslove; ali ništa više. Konzervativnost tog shvaćanja je relativna, njen revolucionarni karakter je apsolutan — to je jedino apsolutno što dijalektička filozofija priznaje.

Nije potrebno da ovdje ulazimo u pitanje da li je to shvaćanje sasvim u skladu sa sadašnjim stanjem prirodnih nauka, koje samom postojanju zemlje proriču moguć, a njenoj nastanljivosti prilično siguran kraj i koje, prema tome, priznaju da ljudska historija ima ne samo uzlaznu nego i silaznu liniju. Mi smo, svakako, još prilično daleko od prekretnice od koje linija historije društva počinje da pada, i ne možemo tražiti od Hegelove filozofije da se bavi predmetom koji u njeno vrijeme prirodne nauke još uopće nisu bile ni stavile na dnevni red.

Ali ono što ovdje zaista treba reći, jeste: gornje shvaćanje nije kod Hegela izloženo ovako oštro. Ono je neminovan zaključak iz njegove metode koji sam Hegel, međutim, nije nikad izveo s takvom izričitošću. I to iz jednostavnog razloga što je bio primoran da stvara sistem, a sistem filozofije mora, po ubičajenim zahtjevima, da se završava nekom apsolutnom istinom. Ma koliko da Hegel naglašava, naročito u svojoj »Logici«, da ta vječita istina nije ništa drugo nego sam logički (odnosno historijski) proces, ipak je prinuđen da tom procesu postavi neki kraj, naprsto zato što sa svojim sistemom mora negdje da dođe do kraja. U »Logici« on taj kraj može opet pretvoriti u početak time što se završna tačka, apsolutna ideja — koja je samo utoliko apsolutna ukoliko on apsolutno ništa ne može reći o njoj — »otuđuje« (tj. preobražava) u prirodu, a kasnije se u duhu, tj. u mišljenju i u historiji, opet vraća samoj sebi. No na kraju cijele filozofije ovakvo vraćanje na početak

moguće je samo jednim putem. Naime, kraj historije treba zamisliti ovako: čovječanstvo dolazi do spoznaje baš te absolutne ideje i izjavljuje da je ta spoznaja absolutne ideje postignuta u Hegelovoj filozofiji. No time se sav dogmatski sadržaj Hegelova sistema proglašava za apsolutnu istinu, što je u protivrječnosti s njegovom dijalektičkom metodom koja razbija sve što je dogmatsko; na taj način revolucionarnu stranu Hegelove filozofije ugušuje nabujala konzervativna strana. A to što važi za filozofsku spoznaju, važi i za historijsku praksu. Čovječanstvo koje je, u ličnosti Hegela, dostiglo dotle da izgradi absolutnu ideju, mora da je i u praksi dotjeralo dotle da tu absolutnu ideju provede u stvarnost. Prema tome, praktični politički zahtjevi koje absolutna ideja postavlja savremenicima ne smiju biti suviše veliki. I tako na kraju »Filozofije prava« nalazimo da bi absolutna ideja imala ostvariti u onoj staleškoj monarhiji koju je Fridrih Vilhelm III tako uporno i uzalud obećavao svojim podanicima, dakle u jednog ograničenoj i umjerenoj indirektnoj vladavini imućnih klasa prilagođenoj tadašnjim njemačkim malograđanskim prilikama; uz to nam se još spekulativnim putem dokazuje nužnost plemstva.

Prema tome, unutrašnje potrebe sistema potpuno su dovoljne da bi objasnile kako je pomoću jedne skroz revolucionarne metode mišljenja izведен jedan vrlo mlak politički zaključak. Specifični oblik zaključka potječe, svakako, otuda što je Hegel bio Nijemac, pa mu je, kao i njegovom savremeniku Goetheu, pozadi visio komad filistarskog perčina. Goethe i Hegel bili su, svaki u svojoj oblasti, olimpijski Zeus, ali njemačkog filistra se ni jedan ni drugi nikad nije mogao potpuno oslobođiti.

Ipak sve to nije spriječilo. Hegelov sistem da obuhvati neuporedivo veću oblast nego ma koji raniji sistem i da u toj oblasti razvije bogatstvo misli koje još i danas zadivljuje. Fenomenologija duha (koja bi se mogla nazvati paralelom embriologije i paleontologije duha, razvitkom individualne svijesti kroz njene različite stupnjeve shvaćenim kao skraćena reprodukcija stupnjeva kroz koje je historijski prošla svijest ljudi), logika, filozofija prirode,

filozofija duha, ova posljednja opet razrađena u svojim pojedinim historijskim podvrstama: filozofija historije, prava, religije, historija filozofije, estetika, itd. — u svim tim različitim historijskim oblastima Hegel radi na tome da pronađe i dokaže opću osnovnu nit razvijka. A kako je on bio ne samo stvaralački genij nego i čovjek enciklopedijske učenosti, to njegovi radovi u svim oblastima čine epohu. Razumije se samo po sebi da su ga potrebe »sistema« dosta često primoravale da pribjegava onim nasilnim konstrukcijama zbog kojih njegovi sićušni protivnici još i danas podižu strahovitu dreku. Ali te konstrukcije su samo okvir i skele njegovog djela; tko se bez potrebe ne zadržava na njima, nego dublje prodre u grandioznu zgradu, taj nalazi tamo nebrojena blaga koja su i dandanas sačuvala svoju punu vrijednost. Kod svih filozofa baš je »sistem« ono što je prolazno, i to upravo zato što proistječe iz neprolazne potrebe ljudskog duha; iz potrebe za savlađivanjem svih protivrječnosti. Ali ako su sve protivrječnosti jednom zauvijek uklonjene, onda smo stigli do takozvane absolutne istine; svjetska historija se završila, a ipak treba da se produži, mada joj nije ostalo više ništa da uradi — dakle nova, nerješiva protivrječnost. Čim smo razumjeli — a u tome nam zaista nitko nije više pomogao od samog Hegela — da takav zadatak filozofije ne znači ništa drugo do zadatak da jedan pojedinačni filozof uradi to što samo može da uradi cijelokupno čovječanstvo u svom progresivnom razvoju — čim smo to razumjeli, svršeno je i sa čitavom filozofijom u dosadašnjem smislu riječi. Mi ostavljamo »absolutnu istinu« do koje se tim putem ne može doći i koja je za svakog pojedinca nedostižna, a umjesto toga se dajemo u potjeru za dostižnim relativnim istinama na putu pozitivnih nauka i povezivanja njihovog rezultata posredstvom dijalektičkog mišljenja. S Hegelom se uopće završava filozofija; s jedne strane zato što on u svom sistemu na veličanstven način obuhvaća sav njen razvitak, a s druge strane zato što nam on, mada nesvesno, pokazuje put iz tog labirinta sistemâ k stvarnoj pozitivnoj spoznaji svijeta.

Razumljivo je kakvo je ogromno djelovanje ovaj Hegelov sistem morao proizvesti u filozofski obojenoj atmosferi Njemačke. Bio je trijumfalni pohod koji je trajao decenijima i koji nipošto nije prestao Hegelovom smrću. Naprotiv, baš su godine između 1830. i 1840. bile godine isključive vladavine »hegelovstva« koje je, više ili manje, zarazilo čak i svoje protivnike; baš su u to vrijeme Hegelova shvaćanja najobilnije prodirala, svjesno ili nesvjesno, u razne nauke, i bila su kvasac i popularnoj literaturi i dnevnoj štampi, iz kojih obična »obrazovana svijest« crpe materijal za svoje misli. Ali ta pobjeda na cijeloj liniji bila je predigra jedne unutrašnje borbe.

Učenje Hegelovo, uzeto u cjelini, ostavljalo je, kao što smo vidjeli, mnogo mjesta za najrazličitija praktična shvaćanja; a praktično značenje su imale u tadašnjoj teoretičarskoj Njemačkoj prije svega dvije stvari: religija i politika. Tko je najveću važnost pridavao Hegelovu sistemu, taj je u ovim dvjema oblastima mogao biti slično konzervativan; tko je pak za najvažnije smatrao dijalektičku metodu, taj je i u religiji i u politici mogao da pripada krajnjoj opoziciji. Sam Hegel je, izgleda, uprkos dosta čestim revolucionarnim izlivima gnjeva u svojim djelima, uglavnom naginjao više konzervativnoj strani; nije ga uzalud stajao njegov sistem mnogo više »mučnog rada misli« nego njegova metoda. Pred kraj tridesetih godina sve se jasnije ispoljavao rascjep u Hegelovoj školi. Lijevo krilo, takozvani mladohegelovci, napuštali su u borbi protiv pijetističkih ortodoksa i feudalnih reakcionara korak po korak onu filozofski-otmjenu uzdržljivost prema gorućim dnevnim pitanjima koja je njihovu učenju dotle osiguravala toleranciju i, štaviše, protekciju od strane države; a kad su se 1840. ortodoksnog bogomoljstvo i feudalno-apsolutistička reakcija s Fridrihom Vilhelmom IV popeli na prijesto, otvoreno opredjeljivanje postalo je neizbjegljivo. Borba se još vodila filozofskim oružjem, ali ne više za apstraktne-filozofske ciljeve; radilo se neposredno o uništenju tradicionalne religije i postojeće države. Dok su se u »Deutsche Jahrbücher«⁶¹ praktični krajnji ciljevi pojavljivali još pre-

težno u filozofskom ruhu, mlandohegelovska škola je u »Rheinische Zeitung« istupala od 1842. direktno kao filozofija radikalne buržoazije koja se uzdizala, i toj školi je filozofski plaštić bio potreban samo radi obmanjivanja cenzure.

No politika je tada bila vrlo trnovita oblast, te je zato glavna borba bila uperena protiv religije. Uostalom, ta borba je, naročito od 1840. bila indirektno također politička borba. Prvi poticaj za borbu dala je Straussova knjiga »Život Isusov«, 1835. Protiv teorije o postanku evanđelskih mitova, izložene u toj knjizi, istupio je kasnije Bruno Bauer dokazujući da su čitav niz evanđelskih priča fabricirali sami autori. Rasprva između Straussa i Bauera vođena je pod filozofskim ruhom borbe »samo-svijesti« protiv »supstancije«. Pitanje o tome da li su evanđelske bajke nastale nesvesno, tradicionalnim stvaranjem mita u krilu općine, ili su ih fabricirali sami evanđelisti — bilo je naduvano do pitanja: da li je u svjetskoj historiji presudna djelujuća sila »supstancija« ili »samosvijest«; naposljetku je došao Stirner, prorok današnjeg anarhizma — Bakunjin je vrlo mnogo uzeo od njega — i nadmašio suverenu »samosvijest« svojim suverenim »jedinim«.⁵²

Nećemo ulaziti dalje u tu stranu procesa raspadanja Hegelove škole. Za nas je važnije ovo: praktične potrebe borbe protiv pozitivne religije odvele su masu najodlučnijih mlandohegelovaca natrag englesko-francuskom materijalizmu. A tu su oni došli u sukob sa sistemom svoje škole. Dok je za materijalizam priroda jedino stvarno, dotle ona u Hegelovu sistemu predstavlja samo »otuđenje« absolutne ideje, tako reći degradaciju te ideje; na svaki način je mišljenje i njegov misleni proizvod, ideja, ovdje prvobitno, a priroda — izvedeno, ono što uopće postoji samo zahvaljujući tome što se ideja spušta do njega. I u toj protivrječnosti mlandohegelovci su lutali kako su znali i umjeli.

Tada je došla Feuerbachova »Suština kršćanstva«⁵³. Jednim udarcem ona je tu protivrječnost pretvorila u prah podigavši, bez okolišenja, materijalizam ponovo na

prijesto. Priroda postoji nezavisno od svake filozofije, ona je podloga na kojoj smo izrasli mi ljudi, koji smo i sami proizvod prirode; izvan prirode i ljudi ne postoji ništa, a viša bića, koja je stvorila naša religiozna fantazija, samo su fantastično odražavanje našeg vlastitog bića. Opčinjenost je bila razvejana; »sistem« je bio razbijen i bačen u stranu, protivrječnost razriješena jednostavnim otkrićem da ona postoji samo u uobrazilji. — Čovjek treba da je sam doživio oslobodilačko djelovanje te knjige da bi sebi mogao stvoriti predstavu o njemu. Oduševljenje je bilo opće; svi smo mi bili za tren oka fojerbahovci. S kakvim entuzijazmom je Marx pozdravio novo shvaćanje i koliko je snažno utjecalo ono na njega, uprkos svim kritičkim ogradama, može se čitati u »Svetoj porodici«.

Čak su i greške te knjige pridonosile njenom neposrednom djelovanju. Beletristički, tu i tamo čak bombastični stil garantirao je širu publiku i bio, u svakom slučaju, osvježenje poslije dugih godina apstraktnog i tamnog hegelovstva. To isto važi i za pretjerano obogovorenje ljubavi koje se, s ozbirom na već nesnosnu suverenost »čistog mišljenja«, moglo oprostiti, iako se nije moglo opravdati. Ali ne smijemo zaboraviti: baš na te dvije Feuerbachove slabosti nadovezao se »istinski socijalizam«, koji se od 1844. širio u »obrazovanoj« Njemačkoj kao epidemija i koji je namjesto naučnog spoznavanja stavljao beletrističku frazu, a namjesto oslobođenja proletarijata putem ekonomskog preobražaja proizvodnje — oslobođenje čovječanstva posredstvom »ljubavi«, ukratko, taj »istinski socijalizam« je zabasao u odvratnu beletristiku i ljubavnu sladunjavost, čiji je tipični predstavnik bio g. Karl Grün.

Dalje, ne smijemo zaboraviti: Hegelova škola se raspalala, ali Hegelova filozofija nije bila kritički savladana; Strauss i Bauer izvukli su svaki po jednu njenu stranu i uperili je polemički protiv druge. Feuerbach je razbio sistem i bacio ga naprsto u stranu. No oglasiti jednu filozofiju jednostavno za pogrešnu još ne znači izaći s njom na kraj. Tako snažno djelo kao što je Hegelova filo-

zofija, koja je imala tako golem utjecaj na duhovni razvitak nacije, nije se moglo ukloniti time da se naprsto ignorira. Hegelovu filozofiju nije trebalo »ukinuti« u njenom vlastitom smislu, tj. u tom smislu da se njena forma kritički poništi, ali da se sačuva novi sadržaj koji je s njom dobiven. Kako je to učinjeno, o tom kasnije.

Za prvi mah je revolucija od 1848. gurnula u stranu cjelokupnu filozofiju isto onako bez okolišenja kao Feuerbach svoga Hegela. A time je i sam Feuerbach bio potisnut u pozadinu.

II

Veliko osnovno pitanje svake, naročito novije filozofije jeste pitanje o odnosu mišljenja prema biću. Još od onog vrlo ranog doba kada su ljudi, nimalo ne poznajući građu svog vlastitog tijela i potaknuti prividnjima u snu*, došli do predstave da njihovo mišljenje i osjećanje nije djelatnost njihova tijela nego neke zasebne duše koja u tom tijelu prebiva i koja ga napušta u času smrti, — još od tog doba su oni morali razmišljati o odnosu te duše prema vanjskom svijetu. Ako se ona u momentu smrti odvajala od tijela i produžavala da živi, onda nije bilo razloga da joj se pripisuje još i posebna smrt; tako je nastala predstava o njenoj besmrtnosti koja se na tom stupnju razvitka nipošto ne pojavljuje kao utjeha, nego kao udes kome se ne možemo oteti, a dosta često, kod Grka, na primjer, kao prava nesreća. Dosadna predstava o ličnoj besmrtnosti nije se rodila iz religiozne potrebe za utjehom, nego je svuda nastala iz nedoumice, koja je također nikla iz opće ograničenosti, iz nedoumice šta da se uradi s dušom poslije smrti tijela, pošto se postojanje duše već jednom prepostavljalo. Sasvim sličnim putem, putem personifikacije prirodnih sila, nastali su prvi bogovi. Oni su u toku daljeg izgrađivanja religije primali sve više i više nezemaljski lik, sve dok jednim procesom apstrakcije, gotovo bih rekao procesom destilacije koji se prirodno pojavljuje u toku duhovnog raz-

* Još je i dan-danas kod divljih naroda i barbaru na niskom stupnju opće raširena predstava da su ljudske prilike koje se pojavljuju u snu — duše koje privremeno napuštaju tijelo; stoga se smatra da je živi čovjek odgovoran i za ono što je njegova prilika učinila onom koji je o njemu sanjao. To je utvrdio, na primjer, Im Thurn 1884. kod Indijanaca u Gijani.(Engelsova napomena.)

vitka, nije najzad u glavama ljudi nastala, iz predstave o mnogim bogovima koji su više ili manje ograničeni i koji jedni druge ograničavaju, predstava o jednom isključivom bogu monoteističkih religija.

Pitanje o tome u kakvom odnosu stoji mišljenje prema biću, duh prema prirodi, ovo najviše pitanje cjelokupne filozofije ima, dakle, kao i svaka religija, svoj korijen u ograničenim i neznaličkim predstavama iz perioda divljaštva. Ali u svojoj potpunoj oštrini ovo pitanje je moglo biti postavljeno, moglo dobiti svoje potpuno značenje tek onda kada se evropsko čovječanstvo probudilo iz dugog zimskog sna kršćanskog srednjeg vijeka. Pitanje o odnosu mišljenja prema biću, koje je uostalom i u skolastici srednjeg vijeka igralo veliku ulogu, pitanje: šta je prvobitno, duh ili priroda? — to se pitanje zaoštalo u odnosu na crkvu i dobilo ovo značenje: da li je bog stvorio svijet ili svijet postoji oduvijek?

Prema tome kako su odgovarali na ovo pitanje, filozofi su se podijelili na dva velika tabora. Oni koji su tvrdili da je prvobitan duh a ne priroda, koji su, dakle, u krajnjoj liniji pretpostavljali bilo kakvo stvaranje svijeta — a to stvaranje je često kod filozofa, npr. kod Hegela, još daleko zapetljanije i nemogućnije nego u kršćanstvu — činili su tabor idealizma. Oni pak koji su smatrali da je priroda prvobitna, pripadaju raznim školama materijalizma.

Ova dva izraza, idealizam i materijalizam, i ne znače prvobitno ništa drugo, i u drugom smislu se oni ovdje i ne primjenjuju. Takva zbrka nastaje ako se u njih unosi nešto drugo, vidjet ćemo kasnije.

No pitanje o odnosu mišljenja prema biću ima još i drugu stranu: kako se odnose naše misli o svijetu koji nas okružava prema samom tom svijetu? Da li je naše mišljenje sposobno da spozna stvarni svijet, da li mi možemo u našim predstavama i pojmovima o stvarnom svijetu da damo pravilan odraz stvarnosti? Ovo pitanje se na filozofskom jeziku zove pitanje o istovetnosti mišljenja i bića, i velika većina filozofa odgovara na njega pozitivno. Kod Hegela, na primjer, taj pozitivni odgovor razumije se sam po sebi; jer to što u stvarnom svijetu spoznajemo jeste baš njegov misleni sadržaj, jeste ono

što svijet čini stupnjevitim ostvarenjem absolutne ideje, one absolutne ideje koja je negdje postajala vječito, nezavisno od svijeta i prije svijeta; a da mišljenje može spoznati sadržaj koji je već od početka misleni sadržaj, jasno je samo po sebi. Isto tako je jasno da je u ovom slučaju ono što treba dokazati prešutno sadržano već u pretpostavci. No to nimalo ne sprečava Hegela da iz svog dokaza o istovjetnosti mišljenja i bića izvede dalji zaključak: da je njegova filozofija, jer je za njegovo mišljenje tačna, uopće jedina tačna, i da ta istovjetnost mišljenja i bića treba da dobije svoju potvrdu u tome što će čovječanstvo smjesta prevesti njegovu filozofiju iz teorije u praksi i preobraziti cio svijet po Hegelovim načelima. Ova iluzija je svojstvena ne samo njemu nego gotovo i svim drugim filozofima.

Ali pored toga ima niz drugih filozofa koji poriču mogućnost spoznaje svijeta, ili bar iscrpne spoznaje. Njima pripadaju među novijima Hume i Kant, i oni su igrali vrlo značajnu ulogu u razvitu filozofije. Ono što je od presudnog značenja za opovrgavanje ovog shvaćanja već je rekao Hegel, ukoliko je to s idealističkog stanovišta bilo moguće. Ono materijalističko što je dodao Feuerbach više je duhovito nego duboko. Najodlučnije opovrgnuće tih, kao i svih drugih filozofskih buba, jeste praksa, naime eksperiment i industrija. Ako pravilnost našeg shvaćanja o nekom prirodnom procesu možemo dokazati time što sami stvaramo taj proces, što ga izvodimo iz njegovih uslova, što ga uz to primoravamo da služi našim ciljevima, onda je svršeno s Kantovom neshvatljivom »stvari po sebi«. Kemijske supstance koje se stvaraju u bilnjom i životinjskom tijelu bile su takve »stvari po sebi« dok ih organska kemija nije počela da proizvodi jednu za drugom. Time je »stvar po sebi« postala stvar za nas, kao na primjer boja iz broća, alizarin, koji više ne dobijamo iz korijena broća na poljima, nego ga proizvodimo daleko jeftinije i jednostavnije iz katrana kamenog uglja. Kopernikov sunčani sistem bio je tri stotine godina hipoteza, na koju se čovjek mogao kladiti u sto, hiljadu, deset hiljada prema jedan, ali je to ipak bila samo hipoteza. A kad je Leverrier na osnovi podataka tog sistema izračunao ne samo da mora po-

stojati jedna nepoznata planeta nego i na kome mjestu neba ta planeta mora stajati, i kad je Galle zatim tu planetu⁵⁴ zaista i našao, Kopernikov sistem je bio dokazan. Ako neokantovci ipak pokušavaju da ožive Kantovo shvaćanje u Njemačkoj, a agnostičari Humeovo u Engleskoj (gdje ono nikad nije izumrlo), onda je to, pošto su ta shvaćanja odavno teorijski i praktički pobijena, u nauci nazadak, a u praksi samo stidljiv način na koji materijalizam potajno prihvataju, dok ga se pred svijetom odriču.

No filozofe u tom dugom periodu od Descartesa do Hegela i od Hobbesa do Feuerbacha nipošto nije naprijed pokretala, kao što su oni mislili, samo sila čiste misli. Naprotiv, njih je stvarno gurao naprijed baš silni i sve burniji napredak prirodnih nauka i industrije. Kod materijalista se to pokazivalo već na površini; ali i idealistički sistemi ispunjavali su se sve više i više materijalističkim sadržajem i pokušavali da suprotnost između duha i materije izmire panteistički, — tako da naposletku Hegelov sistem predstavlja samo jedan, po metodi i sadržaju idealistički, na glavu postavljeni materijalizam.

Poslije izloženoga razumljivo je što Starcke u svojoj karakteristici Feuerbacha najprije ispituje njegov stav u tom osnovnom pitanju o odnosu mišljenja prema biću. Poslije kratkog uvoda, u kom Starcke jednim nepotrebno filozofski teškim jezikom izlaže shvaćanje ranijih filozofa, osobito od Kanta naovamo, i u kom krnji značaj Hegela time što se suviše formalistički zadržava na pojedinim mjestima njegovih djela, dolazi iscrpan prikaz razvitka same Feuerbachove »metafizike«, onako kako taj razvitak proizlazi iz reda kojim su se pojavljivali odgovarajući spisi ovog filozofa. Taj prikaz je rađen marljivo i pregledno, samo je, kao i cijela knjiga, opterećen balastom filozofskog izražavanja, koji nipošto nije uvijek neizbjegjan. Taj balast smeta utoliko više ukoliko se autor manje drži načina izražavanja jedne iste škole, ili pak samog Feuerbacha, i ukoliko više upliće izraze najrazličitijih pravaca, naročito onih koji su sada uzeli maha i koji sebe nazivaju filozофским pravcima.

Tok Feuerbachova razvitka jeste tok razvitka jednog hegelovca — istina nikad sasvim ortodoksnog — k mate-

rijalizmu, razvitak koji na određenom stupnju uslovljuje potpun prekid s idealističkim sistemom njegova pret-hodnika. Neodoljivom snagom njemu se najzad nameće saznanje da Hegelovo prijesvjetsko postojanje »apsolutne ideje«, »preegzistencija logičkih kategorija« prije nego što je bilo svijeta, nije ništa drugo nego fantastičan os-tatak vjere u stvaraoca koji se nalazi izvan svijeta; da je materijalni svijet koji opažamo čulima i kome i sa-mi pripadamo jedini stvarni svijet, da su naša svijest i naše mišljenje, ma koliko natčulni izgledali, proizvod materijalnog, tjelesnog organa, mozga. Nije materija proizvod duha, nego je sam duh samo najviši proizvod materije. To je, naravno, čisti materijalizam. Stigavši dotle, Feuerbach zastaje. On ne može da odoli uobiča-jenoj filozofskoj predrasudi, predrasudi ne prema suštini, nego prema imenu materijalizam. On veli:

»Materijalizam je za mene temelj zgrade ljudske suštine i ljudskog znanja; ali on za mene nije to što je za fiziologa, za prirodnjaka u užem smislu, npr. za Moleschotta, i što on za njih mora biti prema njihovom stanovištu i pozivu: sama zgrada. Unatrag se ja potpuno slažem s materijalistima, ali ne unaprijed.«

Feuerbach brka ovdje materijalizam, koji je opći po-gled na svijet zasnovan na određenom shvaćanju odnosa materije prema duhu, s naročitim oblikom u kome je taj pogled na svijet došao do izraza na određenom histo-rijskom stupnju, naime u XVIII vijeku. Štaviše, on ga brka s plitkim, vulgariziranim oblikom u kome materija-lizam XVIII vijeka živi danas u glavama prirodnjaka i liječnika i u kome su ga pedesetih godina propovijedali putujući propovjednici Büchner, Vogt i Moleschott. Ali, kao i idealizam, i materijalizam je prošao kroz niz raz-vojnih stupnjeva. On mora da mijenja svoj oblik već sa svakim epohalnim pronalaskom u oblasti prirodnih nau-ka; a otkako je i historija podvrgnuta materijalističkoj obradi, otvara se i ovdje nov put razvjeta.

Materijalizam prošloga vijeka* bio je pretežno meha-nički, jer je tada od svih prirodnih nauka jedino tehn-i-

* — XVIII vijeka. Red.

ka bila donekle završena, i to samo mehanika čvrstih tijela — nebeskih i zemaljskih — ukratko, mehanika teže. Kemija je postojala tek u svom djetinjskom flogističkom obliku. Biologija je bila još u pelenama; biljni i životinjski organizam bio je ispitana tek u grubim potezima te se objašnjavao čisto mehaničkim uzrocima; kao što je za Descartesa životinja, tako je za materijaliste XVIII vijeka čovjek bio mašina. Ovo isključivo primjenjivanje mjerila mehanike, na procese koji su kemijske i organske prirode — kod kojih mehanički zakoni dođuše također važe, ali su potisnuti u pozadinu od drugih, viših zakona — predstavlja specifičnu, ali u ono vrijeme neizbjegnu ograničenost klasičnog francuskog materijalizma.

Druga specifična ograničenost toga materijalizma bila je njegova nesposobnost da shvati svijet kao proces, kao materiju koja se historijski razvija. To je odgovaralo tadašnjem stanju prirodnih nauka i metafizičkom, tj. antidijalektičkom načinu filozofiranja koji je bio uvjetovan tim stanjem. Priroda je, to se znalo, u vječitom kretanju. Ali to kretanje se, prema tadašnjoj predstavi, isto tako vječito vrtjelo u krugu i zbog toga se nije nikako pomjerala s mesta; to kretanje je stalno davalo iste rezultate. Ta predstava je tada bila neizbjegna. Kantova teorija o postanku sunčanog sistema tek je bila postavljena i smatrana je još uvijek kuriozumom. Historija razvitka zemlje, geologija, bila je još sasvim nepoznata, a predstava da su današnja živa prirodna bića rezultat dugog razvojnog lanca od prostog ka složenom, nauka nije tada uopće mogla da stvori. Nehistorijsko shvaćanje prirode bilo je, dakle, neminovno. Filozofima XVIII vijeka se zbog takvog shvaćanja prirode može utoliko manje zamjeriti što se ono nalazi i kod Hegela. Kod njega priroda, kao prosto »otuđenje« ideje, nije sposobna da se razvija u vremenu; ona je sposobna samo da razvija svoju raznolikost u prostoru, tako da sve stupnjeve razvitka koje sadrži u себи izlaže istovremeno i naporedno, te je osuđena da vječno ponavlja iste procese. A tu besmislicu razvitka u prostoru, ali izvan vremena — tog osnovnog uslova svakog razvitka — Hegel nameće

prirodi baš u isto vrijeme kada su se izgrađivale geologija, embriologija, biljna i životinjska fiziologija i organska kemija, i kada su se svuda, na osnovi tih novih nauka, pojavljivala genijalna naslućivanja o kasnijoj teoriji razvitka (npr. Goethe i Lamarck). Ali tako je to zahtijevao sistem, i stoga je metoda, sistemu za volju, morala da iznevjeri samu sebe.

Isto nehistorijsko shvaćanje vladalo je i u oblasti historije. Ovdje se pogled usredotočio na borbu protiv ostatka srednjeg vijeka. Srednji vijek je važio kao prost prekid historije hiljadugodišnjim općim barbarstvom. Veliki napredak srednjeg vijeka — proširenje evropske kulturne oblasti, stvaranje za život sposobnih velikih nacija koje su se u njoj formirale jedna pored druge, najzad ogroman tehnički napredak XIV i XV vijeka — sve to ljudi nisu vidjeli. Uslijed toga je bilo onemogućeno da se racionalno sagleda velika historijska veza, i historija je služila u najbolju ruku kao zbirka primjera i ilustracija za upotrebu filozofima.

Vulgarizatori koji su pedesetih godina u Njemačkoj torbarili s materijalizmom nisu nikako prekoračivali tu granicu svojih učitelja. Svaki otada postignuti napredak prirodnih nauka služio im je samo kao nov dokaz protiv postojanja tvorca svijeta. I zaista, oni nisu ni pomisljali na to da teoriju dalje razvijaju. Ako je idealizam iscrpao svu svoju mudrost i ako ga je revolucija od 1848. smrtno pogodila, on je ipak doživio to zadovoljenje da je materijalizam trenutno pao još niže. Feuerbach je svakako imao pravo kad je odbio da primi odgovornost za taj materijalizam; samo što nije smio da brka učenje tih putujućih propovjednika s materijalizmom uopće.

Međutim, ovdje treba istaći dvije stvari. Prvo, i za Feuerbachova života bile su prirodne nauke još u onom silnom procesu previranja koji je tek za posljednjih petnaest godina došao do relativnog završetka i donio veću jasnoću. Skupljen je nov spoznajni materijal u dosad nečuvenoj mjeri; no tek je nedavno postalo moguće da se u tom kaosu otkrića, koja su prestizala jedno drugo, ustanovi opća veza i time neki red. Feuerbach je, duše, doživio sva tri presudna otkrića — otkriće ćelije,

otkriće zakona o pretvaranju energije i Darwinovu teoriju razvjeta. Ali otkuda je mogao usamljeni filozof na selu dovoljno pratiti nauku da bi bio u stanju potpuno ocijeniti važnost otkrića koja su tada i sami prirodoslovci djelimično osporavali, a djelimično nisu umjeli da ih dovoljno iskoriste? Krivica je isključivo do bijednih nje-mačkih prilika uslijed kojih su katedre filozofije zau-zimale mudrovanjem zabavljene eklektičke cjepidlake, dok je Feuerbach, koji je nad svima njima stajao neiz-mjerno visoko, morao da se poseljači i da se parloži u jednom malom selu. Nije, dakle, krivica do Feuerbacha što mu je ostalo nepristupačno historijsko shvaćanje pri-rode koje je sada postalo moguće i koje je uklonilo svu jednostranost francuskog materijalizma.

Drugo, Feuerbach je potpuno u pravu kad kaže da ma-terijalizam koji ima za predmet samo prirodne nauke doduše

»čini temelj zgrade ljudskog znanja, ali ne i samu zgradu.«

Jer mi ne živimo samo u prirodi nego i u ljudskom društvu, a i ono ima svoju historiju razvjeta i svoju nauku, isto tako kao i priroda. Stoga se nauka o druš-tvu, tj. sveukupnost takozvanih historijskih i filozofskih nauka, morala dovesti u sklad s materijalističkim teme-ljem i rekonstruirati na tom temelju. No Feuerbachu nije bilo suđeno da to uradi. On je tu, uprkos »temelju«, ostao u tradicionalnim idealističkim okovima, i on to priznaje riječima: »Unatrag se ja potpuno slažem s ma-terijalistima, ali ne unaprijed.« I sam Feuerbach ovdje, u društvenoj oblasti, nije pošao »unaprijed«, nije pošao dalje od svog gledišta od 1840. ili 1844, i to opet uglav-nom uslijed svoje usamljenosti, koja ga je primoravala da stvara misli iz svoje samotne glave — njega koji je više nego svi ostali filozofi bio društvene naravi — mje-sto u prijateljskom i neprijateljskom susretu s drugim ljudima svog kalibra. Koliko on u toj oblasti ostaje idealist, vidjet ćemo kasnije u pojedinostima.

Ovdje treba još samo primijetiti da Starcke traži Feuerbachov idealizam na pogrešnom mjestu.

»Feuerbach je idealist, on vjeruje u napredak čovječanstva« (str. 19). »Osnova, temelj svega ipak ostaje idealizam. Realizam nas samo štiti od zabluda onda kada se predajemo svojim idealnim sklonostima. Zar saučešće, ljubav i oduševljenje za istinu i pravo nisu idealne sile?« (str. VIII).

Prvo, ovdje idealizam ne znači ništo drugo nego težnju k idealnim ciljevima. No ti ciljevi mogu da imaju veze, u najboljem slučaju, s Kantovim idealizmom i njegovim »kategoričkim imperativom«. Ali čak Kant nije svoju filozofiju nazvao »transcendentalnim idealizmom« nipošto zato što je u njoj riječ i o moralnim idealima, nego, kao što se Starcke zacijelo sjeća, iz sasvim drugih razloga. Predrasuda da vjera u moralne, tj. društvene ideale čini suštinu filozofskog idealizma nastala je izvan filozofije, kod njemačkog filistra koji ono malo potrebnih mrvica filozofskog obrazovanja uči napamet iz Schillerovih pjesama. Nitko nije oštirije kritikovao nemoćni Kantov »kategorički imperativ« — nemoćan zato što zahtijeva nemoguće te stoga ne postiže nikad ništa stvarno, — nitko nije okrutnije ismijavao filistarsko zanošenje neostvarljivim idealima, koja je gajio i širio Schiller, — nego baš savršeni idealist Hegel (vidi npr. Fenomenologiju).

Drugo, nikako se ne može izbjegći to da sve što pokreće čovjeka mora proći kroz njegovu glavu — čak i jelo i piće on uzima zbog gladi i žeđi koje osjeća posredstvom glave, a prestaje da jede zbog sitosti koju također osjeća posredstvom glave. Utjecaji vanjskog svijeta na čovjeka izražavaju se u njegovoј glavi, odražavaju se u njoj kao osjećaji, misli, nagoni, voljne odluke, ukratko — kao »idealne sklonosti«, i u tom obliku postaju »idealne sile«. Ako to što se taj čovjek uopće predaje »idealnim sklonostima« i što »idealnim silama« priznaje utjecaj na sebe — ako ga to čini idealistom, onda je svaki iole normalno razvijen čovjek rođeni idealist, i ima li onda uopće još materijalistâ?

Treće, uvjerenje da se čovječanstvo, bar u sadašnjem momentu, uglavnom kreće u pravcu napredovanja, ne-ma apsolutno ničeg zajedničkog sa suprotnošću između materijalizma i idealizma. Francuski materijalisti su vjerovali u to gotovo faniatično, isto kao i deisti Voltaire i

Rousseau, i dosta često su tom uvjerenju prinosili najveće lične žrtve. Ako je itko posvetio sav svoj život »oduševljenju za istinu i pravdu« — uzimajući tu frazu u dobrom smislu — onda je to bio, na primjer, Diderot. Ako, dakle, Starcke sve ovo proglašuje za idealizam, onda to samo dokazuje da je riječ materijalizam i sva suprotnost između oba pravca izgubila ovdje za njega svaki smisao.

Činjenica je da Starcke ovdje — mada možda i nesvjesno — čini neoprostiv ustupak predrasudi protiv riječi materijalizam, predrasudi koja se ukorijenila kod filistara uslijed dugogodišnjeg popovskog klevetanja. Filistar razumije pod materijalizmom žderanje, pijančenje, požudu, sladostrašće i nadmenost, srebroljublje, škrtost, gramžljivost, profiterstvo i burzovne prijevarе, — ukratko sve one prljave poroke kojima se u potaji sam odaje; a pod idealizmom on razumije vjeru u vrlinu, u opće čovjekoljublje i uopće u »bolji svijet«, čime se on hvali pred drugima, dok u sve to sam vjeruje u najboljem slučaju samo dotle dok proživljuje neizbjježni mamurluk ili bankrotstvo poslije svojih redovnih »materijalističkih« ekscesa, pjevajući uz to svoju omiljenu pjesmu: Šta je čovjek? Napola životinja, napola andeo.

Inače, Starcke se veoma trudi da obrani Feuerbacha od napada i teza docenata koji se danas u Njemačkoj kočopere pod imenom filozofa. Za ljude koji se interesiraju za ove degenerirane potomke klasične njemačke filozofije to je zacijelo važno; Starckeu je to moglo izgledati potrebno. Mi ćemo čitaoca poštovati toga.

III

Feuerbachov stvarni idealizam postaje očevidan čim se pristupi njegovoj filozofiji religije i etici. On nipošto neće da ukine religiju, on hoće da je usavrši. Filozofija sama treba da se pretopi u religiju.

»Periodi čovječanstva razlikuju se samo po religioznim promjenama. Samo onaj historijski pokret prodire do dna koji dopire do ljudskog srca. Srce nije jedan od oblika religije pa da bi trebalo da ona bude i u srcu; ono je suština religije.« (Citirano kod Starckeа, str. 168).

Po Feuerbachu religija je osjećajni, srdačni odnos između čovjeka i čovjeka, odnos koji je dosad tražio svoj istinski sadržaj u nekom fantastičnom odrazu stvarnosti — u posredovanju jednog ili više bogova, tih fantastičnih odraza ljudskih osobina — a sada je nalazi direktno i bez posredovanja u ljubavi između »ja« i »ti«. I tako kod Feuerbacha spolna ljubav, najzad, postaje jedan od najviših, ako ne i najviši oblik isповijedanja njegove nove religije.

Međutim, osjećajni odnosi među ljudima, a naročito među oba spola, postojali su otkako postoje ljudi. Naročito se za posljednjih 800 godina spolna ljubav toliko razvila i osvojila takvo mjesto da je za to vrijeme postala obavezni stožer svake poezije. Postojeće pozitivne religije ograničile su se na to da dadu više osvećenje reguliranju spolne ljubavi od strane države, tj. bračnom zakonodavstvu, i sve one mogu sutra da nestanu a da se baš ništa ne promijeni u praksi ljubavi i prijateljstva. Tako je u Francuskoj od 1793. do 1798. kršćanska religija doista bila isčezla do te mjere da je čak ni Napoleon nije mogao ponovo uvesti bez otpora i teškoća, pa se

ipak u tom međuvremenu nije pojavila potreba za nekom zamjenom u Feuerbachovu smislu.

Idealizam se ovdje kod Feuerbacha sastoji u tome da on odnose među ljudima, koji se zasnivaju na međusobnoj naklonosti — spolnu ljubav, prijateljstvo, sažaljenje, požrtvovanje itd. — ne priznaje za ono što oni jesu sami po sebi, bez svake veze s nekom posebnom religijom — za koju i on smatra da pripada prošlosti; on, naprotiv, tvrdi da ti odnosi dobijaju svoje potpuno značenje tek onda kada im se da više osvećenje riječju »religija«. Za njega nije glavno to da postoje takvi čisto ljudski odnosi, nego to da se oni shvate kao nova, istinska religija. Za punovažne on ih priznaje tek onda kad na sebi nose pečat religije. »Religija« dolazi od riječi *religare** i prvo bitno znači veza. Prema tome, svaka veza između dva čovjeka jeste religija. Takve etimološke majstoriye predstavljaju posljednje sredstvo idealističke filozofije. Riječima se ne priznaje ono značenje koje one imaju prema historijskom razvitku njihove stvarne upotrebe, nego koje bi trebalo da imaju po svom porijeklu. Spolna ljubav i spolna veza uzdižu se na stepen »religije« samo da ne bi nestalo iz govora riječi religija, tako drage idealističkim tradicijama. Isto tako su govorili četrdesetih godina pariski reformisti Louis Blancova pravca, koji čovjeka bez religije također nisu mogli zamisliti drukčije nego kao neko čudovište te su nam govorili: *Donc, l'athéisme c'est votre religion!*** Kad Feuerbach hoće da uspostavi pravu religiju na osnovi jednog u suštini materijalističkog gledanja na prirodu, onda je to isto kao kad bi netko modernu kemiju smatrao za pravu alkemiju. Ako religija može postojati bez svoga boga, onda može i alkemija da postoji bez svog kamena mudrosti. Uostalom, između alkemije i religije postoji vrlo tjesna veza. Kamien mudrosti ima mnoge božanske osobine, i egipatsko-grčki alkemisti iz prva dva vijeka naše ere bili su umiješani u izgrađivanje kršćanskog učenja, o čemu svjedoče podaci Koppa i Berthelota.

Sasvim je pogrešno Feuerbachovo tvrđenje da se

* — vezati. Red.

** Dakle, ateizam je vaša religija. Red.

»periodi čovječanstva razlikuju samo po religioznim promjenama«

Velike historijske prekretnice *praćene su religioznim promjenama* samo ukoliko se radi o trima svjetskim religijama koje su dosada postojale: o budizmu, kršćanstvu i islamu. Stare samonikle plemenske i nacionalne religije nisu imale propagandistički karakter i izgubile su svaku otpornost čim je bila slomljena samostalnost plemenâ i narodâ; kod Germana je bio dovoljan čak i jednostavan dodir s rimskim svjetskim carstvom koje se raspadalo i s kršćanskim svjetskom religijom koju je to carstvo tek bilo prihvatiло i koja je odgovarala njegovom ekonomskom, političkom i idejnom stanju. Tek kod ovih, više ili manje umjetno nastalih svjetskih religija, naročito kod kršćanstva i islama, nalazimo da općiji historijski pokreti dobijaju religiozno obilježje. Pa čak i u oblasti kršćanstva je to religiozno obilježje, u revolucijama od zaista univerzalnog značenja ograničeno na prve stupnjeve oslobodilačke borbe buržoazije, od XIII do XVII vijeka, i ono se ne objašnjava, kako to misli Feuerbach, ljudskim srcem i njegovom potrebom za religijom, nego cijelom prehistorijom srednjeg vijeka, koji nije znao za drugi oblik ideologije nego što je religija i teologija. A kad je buržoazija u XVIII vijeku dovoljno ojačala da bi imala i svoju vlastitu ideologiju u skladu sa svojim klasnim stanovištem, ona je izvela svoju veliku i konačnu revoluciju — Francusku revoluciju, pozivajući se isključivo na pravne i političke ideje, a za religiju se brinula samo utoliko ukoliko joj je ona bila na putu. Nije joj ni na pamet palo da staru religiju zamijeni nekom novom. Zna se kako je Robespierre propao s tim pokušajem.

U društvu u kome moramo da se krećemo i koje je zasnovano na klasnoj suprotnosti i klasnoj vladavini ionako nam se danas dosta sužava mogućnost da u općenju s drugim ljudima osjećamo čisto čovječanski, te nemamo razloga da tu mogućnost sami sebi još više sužavamo uzdižući ta osjećanja na stupanj religije. A isto tako je i obična historiografija, naročito u Njemačkoj, već dovoljno zamaglila razumijevanje velikih historijskih klas-

nih borbi, te nemamo potrebe da ga sebi potpuno one-mogućimo pretvarajući historiju tih borbi u jednostavan dodatak crkvenoj historiji. Već se tu vidi koliko smo se danas udaljili od Feuerbacha. Njegova »najljepša mješta« u slavu te nove religije ljubavi danas se više ne mogu ni čitati.

Jedina religija koju Feuerbach ozbiljno istražuje jeste kršćanstvo, svjetska religija Zapada, koja je zasnovana na jednoboštву. On dokazuje da je kršćanski bog samo fantastični refleks, odraz čovjeka. Međutim, taj bog je i sam proizvod jednog dugotrajnog procesa apstrakcije, koncentrirana kvintesencija ranijih mnogobrojnih plemenskih i nacionalnih bogova. A prema tome ni čovjek, čija je slika i prilika onaj bog, nije stvaran čovjek, nego je on također kvitesencija mnogih stvarnih ljudi, apstraktan čovjek, dakle i sam opet misleni lik. Isti Feuerbach, koji na svakoj strani propovijeda čulnost, zaronjavanje u konkretni, stvarni svijet, postaje skroz i skroz apstraktan čim počne da govori o nekom drugom odnosu među ljudima a ne samo o spolnom.

U tom odnosu on vidi samo jednu stranu: moral. A tu nas opet zapanjuje nevjerljivo uboštvo Feuerbachovo u poređenju s Hegelom. Hegelova etika ili nauka o moralu je filozofija prava i obuhvaća: 1) apstraktno pravo, 2) moral, 3) čudorednost, koja, opet, obuhvaća: porodicu, građansko društvo, državu. Koliko je oblik idealističan, toliko je ovdje sadržaj realističan. Pored morala, ovdje je obuhvaćena cijela oblast prava, ekonomije i politike. Kod Feuerbacha je upravo obrnuto. On je realističan po obliku, on polazi od čovjeka; ali kod njega nema apsolutno ni govora o svijetu u kome taj čovjek živi, i tako taj čovjek ostaje uvijek isti onaj apstraktni čovjek koji je imao glavnu riječ u filozofiji religije. Taj čovjek nije rođen iz majčine utrobe, on se iščahurio iz boga jednobožackih religija, on stoga i ne živi u jednom stvarnom, historijski nastalom i historijski određenom svijetu. On, doduše, opći s drugim ljudima, ali svaki drugi čovjek je isto tako apstraktan kao i on sam. U filozofiji religije imali smo ipak još muškarca i ženu, ali u etici iščezava i ova posljednja razlika. Istina, kod Feuerbacha nalazimo, u velikim razmacima, rečenice kao:

»U palači se drukčije misli nego u kolibi.« — »Gdje od gladi, od bijede nemaš hrane u tijelu, tamo ni u svojoj glavi, ni u svojim mislima, ni u svom srcu nemaš hrane za moral.« — »Politika mora postati naša religija.« itd.

Ali Feuerbach absolutno ne zna šta da uradi s tim rečenicama, one ostaju čiste fraze, te čak i Starcke mora priznati da je politika za Feuerbacha bila granica koju nije mogao da prijeđe, a

»nauka o društvu, sociologija — terra incognita*.«

Feuerbach je isto tako plitak, u poređenju s Hegelom, kad raspravlja o suprotnosti između dobra i zla.

»Ljudi misle da su rekli nešto vrlo veliko — veli Hegel — kad kažu: čovjek je od prirode dobar; ali oni zaboravljaju da se kaže nešto daleko veće riječima: čovjek je od prirode zao.«

Kod Hegela je zlo oblik u kom se ispoljava pokretačka sila historijskog razvitka. A u tome je sadržan dvojak smisao: s jedne strane se svaki novi napredak neminovno pojavljuje kao zločin prema nečem svetom, kao pobuna protiv starog, umirućeg, ali navikom osvećenog stanja, a s druge strane, otkad su se pojavile klasne suprotnosti, baš zle strasti ljudske, gramžljivost i vlastoljublje, postaju poluge historijskog razvitka; za ovo je, na primjer, historija feudalizma i buržoazije jedan neprekidan dokaz. Ali Feuerbachu ne pada na pamet da ispituje historijsku ulogu moralnog zla. Historija mu je uopće neprijatna, nelagodna oblast. Čak i njegova izreka:

»Čovjek koji je prvobitno ponikao iz prirode bio je samo dijete prirode, a ne čovjek. Čovjek je proizvod čovjeka, kulture, historije.«

čak i ta izreka ostaje kod njega savršeno jalova.

Prema tome, to što nam Feuerbach saopćava o moralu može biti samo krajnje mršavo. Nagon za srećom uro-

* nepoznata zemlja. Red.

đen je čovjeku i mora stoga da bude osnova svakog morala. Ali nagon za srećom mora trpjeti dvojaku korekturu. Prvo, od prirodnih posljedica naših postupaka: poslije pijanstva dolazi mamurluk, poslije svakidašnjih ekscesa — bolest. Drugo, od njihovih društvenih posljedica: ako ne poštujemo isti nagon za srećom kod drugih, onda se oni brane i smetaju našem vlastitom nagonu za srećom. Otuda slijedi da mi, da bismo zadovoljili svoj nagon, moramo biti u stanju da tačno ocijenimo posljedice svojih postupaka i, s druge strane, moramo priznati ravnopravnost tog istog nagona kod drugih. Racionalno samoograničavanje u odnosu prema sebi samima i ljubav — vječito ljubav! — u odnosima s drugim ljudima jesu, dakle, osnovna pravila Feuerbachova morala, iz kojih se izvode sva ostala. No ni najduhovitija izlaganja Feuerbachova, ni najjače pohvale Starckeove ne mogu prikriti mršavost i plitkost tih nekoliko rečenica.

Ako se čovjek bavi samim sobom, njegov se nagon za srećom zadovoljava samo u veoma rijetkim slučajevima, i to nipošto u korist njegovu i u korist drugih ljudi. Taj nagon zahtjeva da se čovjek bavi vanjskim svijetom, zahtjeva sredstva za zadovoljenje, dakle — hranu, osobu drugog spola, knjige, zabavu, diskusiju, aktivnost, predmete za potrošnju i prerađivanje. Feuerbachov moral ili pretpostavlja da tim sredstvima i tim predmetima zadovoljavanja raspolaže svaki čovjek, ili pak taj moral daje samo neprimjenljive dobre pouke, te prema tome ne vrijedi ni pô lule duhana za ljude kojima ta sredstva nedostaju. A to sam Feuerbach objašnjava suhim riječima:

»U palači se drukčije misli nego u kolibi. Gdje od gladi, od bijede nemaš hrane u tijelu, tamo ni u svojoj glavi, ni u svojim mislima, ni u svom srcu nemaš hrane za moral.«

Da li stvari stoje bolje kad se radi o ravnopravnosti nagona za srećom kod drugih? Feuerbach je taj zahtjev postavio apsolutno, smatrajući da važi za sva vremena i sve prilike. Ali otkad on važi? Da li je u starom vijeku ikad bilo govora o ravnopravnosti nagona za srećom iz-

među robova i gospodara, a u srednjem vijeku između kmetova i barona? Zar se nije nagon za srećom kod ugnjetene klase bezobzirno i »po zakonu« žrtvovao nagonu vladajuće klase? — Da, ali to je bilo nemoralno, a sada je ravnopravnost priznata. — Priznata — u frazi, otkako je i pošto je buržoazija u svojoj borbi protiv feudalnosti, izgrađujući kapitalističku proizvodnju, bila primorana da ukine sve staleške, tj. lične povlastice i uvede najprije privatnopravnu a zatim postepeno i državno-pravnu, juridičku ravnopravnost ličnosti. Ali nagon za srećom živi samo najmanjim dijelom od idejnih prava, a najvećim dijelom od materijalnih sredstava, i tu se kapitalistička proizvodnja brine da velikoj većini ravnopravnih lica pripadne samo onoliko koliko je potrebno za goli život, a to znači da ona ne poštuje ravnopravnost nagona za srećom većine više nego što ju je poštovalo ropstvo ili kmetstvo, ako je uopće i poštujе. A da li je išta bolje u pogledu duhovnih sredstava za sreću, sredstava obrazovanja? Zar nije čak i »uča od Sadove«⁵⁵ mitska ličnost?

Još više. Po Feuerbachovoj teoriji morala burza je najviši hram čudorednosti — pretpostavljajući samo da se uvijek tačno špekulira. Ako me moj nagon za srećom odvede na burzu i ako ja tamo tačno ocijenim posljedice svojih postupaka tako da mi oni donose samo prijatnosti a nikakve štete, tj. da stalno dobijam, onda je Feuerbachov zahtjev ispunjen. Time ja ne diram u jednaki nagon za srećom drugog, jer taj drugi je isto tako dobrovoljno pošao na burzu kao i ja, isto je tako, zaključujući sa mnom špekulativni posao, išao za svojim nagonom za srećom kao i ja za svojim. A ako on pri tome izgubi svoj novac, onda baš to dokazuje da je njegov postupak nečudoredan, jer je bio pogrešno izračunat. Izvršujući nad njim zasluženu kaznu, ja čak mogu da se gordo busam u grudi kao moderni Radamant*. Na burzi vlada i ljubav, ukoliko ona nije samo sentimentalna fraza, jer svatko nalazi zadovoljenje svog nagona za srećom u drugome, a to i jest zadatak ljubavi, i u tome se ona prak-

* Radamant je, po grčkom mitu, zbog svoje pravednosti bio postavljen za suca u podzemnom svijetu. Red.

tično ostvaruje. I ako ja pravilno predviđam posljedice svojih operacija, tj. igram s uspjehom, onda ja ispunjavam sve pa i najstrože zahtjeve Feuerbachova morala i povrh toga se još obogaćujem. Drugim riječima, Feuerbachov moral je skrojen za današnje kapitalističko društvo, ma koliko malo sam Feuerbach to htio ili slutio.

Ali ljubav! — Da, ljubav je svuda i svagda bog-čarobnik koji kod Feuerbacha treba da pomogne da se savladaju sve teškoće praktičnog života — i to u društvu podijeljenom na klase s dijametralno suprotnim interesima. Time je iz filozofije isčezao i posljednji ostatak njenog revolucionarnog karaktera i preostaje samo stara pjesma: ljubite jedan drugog, padajte jedni drugima u naručje, bez razlike spola i staleža — opći zanos izmirenja!

Ukratko, Feuerbachova teorija morala ima istu sudbinu kao i sve njene prethodnice. Ona je skrojena za sva vremena, za sve narode, sve prilike, i baš zato se nikad i nigdje ne može primijeniti i ostaje prema stvarnom svijetu isto tako nemoćna kao i Kantov kategorički imperativ. U stvari, svaka klasa, čak i svaka profesija ima svoj vlastiti moral, pa i njega krši gdje god to može da čini nekažnjeno. A ljubav, koja bi morala sve da ujedinjuje, ispoljava se u ratovima, sporovima, procesima, domaćim razmiricama, razvodima braka i što je moguće većem iskorištavanju jednih od strane drugih.

Ali kako je to bilo moguće da snažni poticaj koji je dao Feuerbach ostane tako jalov za njega samoga? Naprsto zato što Feuerbach nije mogao da iz carstva apstrakcija, koje je sam strašno mrzio, nađe put k živoj stvarnosti. On se grčevito hvata za prirodu i čovjeka, no priroda i čovjek ostaju kod njega samo riječi. Ni o stvarnoj prirodi ni o stvarnom čovjeku no nam ne zna kazati ništa određeno. Ali od Feuerbachova apstraktног čovjeka dolazi se samo onda do stvarnih živih ljudi kad se oni posmatraju kao ljudi koji djeluju u historiji. Tome se Feuerbach protivio, i stoga je godina 1848, koju on nije shvatio, značila za njega samo konačni prekid sa stvarnim svijetom, povlačenje u usamljenost. Krive

su tome i opet uglavnom njemačke prilike uslijed kojih je on bijedno propadao.

No korak koji Feuerbach nije učinio, morao je ipak da se učini. Kult apstraktnog čovjeka, koji čini jezgru Feuerbachove nove religije, morao je da se zamijeni naukom o stvarnim ljudima i njihovom historijskom razvitku. Ovaj dalji razvitak Feuerbachova stanovišta, preko okvira Feuerbachove filozofije, započeo je 1845. Marx u »Svetoj porodici«.

IV

Strauss, Bauer, Stirner, Feuerbach bili su izdanci Hegelove filozofije, ukoliko nisu napuštali filozofsko tlo. Strauss se, poslije »Života Isusova« i »Dogmatike«, bavio još samo filozofskom i crkvenohistorijskom beletristikom na Renanov način; Bauer je dao nešto sāmo u oblasti historije postanka kršćanstva, ali to što je tu dao odista je značajno; Stirner je ostao kuriozum, čak i kad ga je Bakunin smiješao s Proudhonom i tu smjesu krstio »anarhizmom«. Samo je Feuerbach bio od značenja kao filozof. Ali za njega je filozofija, ta nauka nad naukama koja tobože lebdi iznad svih posebnih nauka i sve ih povezuje, ostala ne samo nesavladiva prepreka, neka nepričekana svetinja, nego je on i kao filozof zastao na pola puta, bio ozdo materijalist, a ozgo idealist. Feuerbach se s Hegelom nije kritički razračunao, nego ga je naprsto odbacio kao neupotrebljivog, dok on sam, nasuprot enciklopedijskom bogatstvu Hegelova sistema, nije uspio da dade ništa pozitivno osim jedne visokoparne religije ljubavi i jednog mršavog nemoćnog morala.

Ali iz raspada Hegelove škole proizašao je još jedan drugi pravac, jedini koji je zaista donio ploda. Taj pravac je uglavnom vezan za Marxovo ime*.

Raskid s Hegelovom filozofijom i ovdje je izvršen vraćanjem na materijalističko stanovište. To znači da se

* Neka mi je ovdje dopušteno jedno lično izjašnjenje. U posljednje vrijeme se više puta ukazivalo na moj udio u ovoj teoriji. Stoga ne mogu a da ne kažem ovih nekoliko riječi kojima se to pitanje iscrpljuje. Da sam prije i za vrijeme mog četrdesetogodišnjeg saradivanja s Marxom imao izvjestan samostalan udio kako u zasnivanju, tako naročito u izgradivanju teorije, to i sam ne mogu da potvrdim. Ali najveći dio osnovnih misli-vodilja, osobito u ekonomskoj

ovaj pravac odlučio da stvarni svijet — prirodu i historiju — shvati onako kako se on sam pokazuje svakom tko mu prilazi bez već usvojenih idealističkih buba; da se odlučio da nemilosrdno žrtvuje svaku idealističku bubu koja se nije mogla dovesti u sklad s činjenicama shvaćenim u njihovoj vlastitoj, a ne u nekoj fantastičnoj vezi. A ništa drugo materijalizam uopće i ne znači. Samo što je ovdje materijalističko gledanje na svijet prvi put uzeto zaista ozbiljno, što je ono — bar u osnovnim potezima — dosljedno provedeno u svim oblastima znanja koja su dolazila u obzir.

Hegel nije bio naprsto bačen u stranu. Naprotiv, nadovezali smo na njegovu gore izloženu revolucionarnu stranu, na dijalektičku metodu. Ali ta metoda je bila neupotrebljiva u svom hegelovskom obliku. Kod Hegela je dijalektika samorazvitak pojma. Apsolutni pojam ne samo da postoji oduvijek, — nepoznato gdje, već je on i istinska, živa duša cijelog postojećeg svijeta. On se razvija do sebe samog kroz sve one prethodne stupnjeve o kojima se opširno govori u »Logici« i koji su svi u njemu sadržani. Onda se on »otuduje« pretvarajući se u prirodu, u kojoj, ne spoznajući samog sebe, prerašten kao prirodna nužnost, prolazi kroz nov razvitak i, napisljeku, dolazi u čovjeku ponovo do samosvijesti. Ta samosvijest se sada u historiji opet probija iz sirovog stanja dok najzad apsolutni pojam ponovo i potpuno ne dođe sebi samom u Hegelovoj filozofiji. Prema tome, kod Hegela je dijalektički razvitak koji se ispoljava u prirodi i historiji, tj. uzročna veza napredovanja od nižeg k višem — napredovanja koje se ostvaruje uprkos svim krivudanjima i trenutnom nazadovanju — samo odraz samokretanja pojma koje se vrši od iskona, neznano gdje, ali svakako nezavisno od svakog mislećeg

i historijskoj oblasti, a naročito njihovo konačno oštro formuliranje, pripada Marxu. Sto sam ja pridonio, to je — izuzevši možda nekoliko specijalnih oblasti — Marx svakako mogao i bez mene da svrši. Ali to što je Marx uradio, ja ne bih mogao da uradim. Marx je stajao visoko nad nama, vidio je dalje, sagledao je više i brže no svi mi ostali. Marx je bio genij, mi drugi u najboljem slučaju talenti. Bez njega teorija danas ni izdaleka ne bi bila ono što je. Ona stoga s pravom nosi njegovo ime. (*Engelsova napomena.*)

ljudskog mozga. Tu ideološku izvrnutost trebalo je uklo-niti. Mi smo pojmove naše glave opet shvatili materija-listički — kao slike stvarnih predmeta, mjesto da stvarne predmete shvatimo kao slike ovog ili onog stupnja apsolutnog pojma. Time je dijalektika svedena na nauku o općim zakonima kretanja, kako vanjskog svijeta tako i ljudskog mišljenja: dva reda zakona koji su po suštini istovetni, ali po svom izrazu utoliko različiti ukoliko ih čovječja glava može svjesno primijeniti, dok se oni u prirodi, a dosad velikim dijelom i u ljudskoj historiji, ostvaruju na nesvjestan način, u obliku vanjske nužnosti, usred beskrajnog niza prividnih slučajnosti. Na taj način je i sama dijalektika pojmove postala samo svjestan odraz dijalektičkog kretanja stvarnog svijeta, i time je Hegelova dijalektika postavljena na glavu, bolje rečeno: s glave na kojoj je stajala, opet na noge. I, što je značajno, ovu materijalističku dijalektiku, koja je već godinama bila naše najbolje sredstvo za rad i naše najoštije oružje, nismo otkrili samo mi, već, nezavisno od nas i nezavisno čak i od Hegela, nju je ponovo otkrio jedan njemački radnik, Joseph Dietzgen*.

Ovim je ponovo bila prihvaćena revolucionarna strana Hegelove filozofije i ujedno oslobođena od idealističkih optoka, koji su kod Hegela bili smetnja da se ona dosljedno provodi. Velika osnovna misao da svijet ne treba shvatiti kao kompleks gotovih *stvari*, nego kao kompleks procesâ u kome se prividno stabilne stvari, isto kao i njihove mislene slike u našoj glavi, pojmovi, neprekidno mijenjaju, nastaju i nestaju, pri čemu, pre red sve prividne slučajnosti i uprkos svem trenutnom nazadovanju, naposjetku ipak pobjeđuje progresivni razvitak, — ta velika osnovna misao, naročito od Hegela naovamo, toliko je prešla u običnu svijest da joj u ovako općem obliku jedva tko još protivrječi. Ali priznati je u frazi, i stvarno je provoditi u svakom pojedinom slučaju i u svakoj oblasti koja se istražuje, to su dvije razne stvari. Međutim, ako pri istraživanju uvijek polazimo s tog gledišta, onda jednom zauvijek iščezava

* Vidi »Das Wesen der Kopfarbeit, von einem Handarbeiter«. Hamburg, Meissner. (Engelsova napomena.)

zahtjev za konačnim rješenjima i vječnim istinama; mi smo onda stalno svjesni toga da sve stečeno znanje mora biti ograničeno i uvjetovano okolnostima pod kojima je stečeno; nama onda više ne imponiraju ni suprotnosti s kojima stara, još uvijek raširena metafizika nije mogla izaći na kraj, suprotnosti između istinitog i pogrešnog, dobra i zla, identičnog i različitog, nužnog i slučajnog; mi onda znamo da te suprotnosti imaju samo relativan značaj, da ono što je sada za nas istinito ima svoju skrivenu, pogrešnu stranu koja će se kasnije ispoljiti, isto tako kao što ono što sada smatramo pogrešnim ima svoju istinitu stranu zbog koje je ranije moglo da vrijedi kao istinito; da se ono za što se tvrdi da je nužno sastoji iz samih slučajnosti, i da ono što je tobože slučajno predstavlja oblik iza kojeg se krije nužnost — i tako dalje.

Stara metoda istraživanja i mišljenja, koju Hegel naziva »metafizičkom« i koja se pretežno bavila istraživanjem *stvari* kao nečeg što je dato i nepromjenljivo, ta metoda, čiji se ostaci još uvijek javljaju u glavama ljudi, imala je u svoje vrijeme veliku historijsku opravdanost. Prije nego što su se mogli istraživati procesi, morale su se istraživati stvari. Prije nego što su se mogle opažati promjene koje se vrše u nekoj stvari, moralo se znati šta predstavlja ta stvar. A tako je bilo i u prirodnim naukama. Stara metafizika, koja je stvari uzimala kao gotove, nastala je iz prirodnih nauka koje su mrtve i žive stvari istraživale kao gotove. Ali kad je to istraživanje pojedinačnih stvari poodmaklo tako daleko da je postao moguć odlučan korak naprijed, naime prijelaz na sistematsko istraživanje promjena koje se s tim stvarima dešavaju u samoj prirodi, tada je staroj metafizici i u filozofskoj oblasti kucnuo samrtni čas. I zaista, dok su prirodne nauke od kraja prošlog vijeka bile pretežno *skupljačke* nauke, nauke o gotovim stvarima, one su u našem vijeku u suštini *sređivačke* nauke, nauke o procesima, o porijeklu i razvitku tih stvari i o vezi uslijed, koje se ovi prirodni procesi spajaju u jednu veliku cjelinu. Fiziologija, koja istražuje procese u biljnom i životinjskom organizmu, embriologija, koja se bavi razvijkom pojedinačnog organizma od začetka do zrelosti, geo-

logija, koja proučava postepeno formiranje zemljine površine, sve te nauke su djeca našeg vijeka.

Prije svega su tri velika otkrića divovskim koracima unaprijedila naše znanje o povezanosti prirodnih procesa:

Prvo, otkriće ćelije kao one jedinice čijim se umno-gostručavanjem i diferenciranjem razvija cijelo biljno i životinjsko tijelo. To otkriće je pokazalo ne samo da se razvitak i rastenje svih viših organizama vrši po jednom jednom općem zakonu, nego i to da, zbog sposobnosti ćelije da se mijenja, organizmi mogu mijenjati svoju vrstu i time prolaziti kroz razvoj koji znači više nego samo individualan razvitak.

Drugo, pretvaranje energije koje nam je dokazalo da sve takozvane sile što djeluju prije svega u anorganskoj prirodi: mehanička sila i njena dopuna, takozvana potencijalna energija, toplina, zračenje (svjetlost, odnosno toplinske zrake), elektricitet, magnetizam, kemijska energija — predstavljaju razne oblike u kojima se pojavljuje univerzalno kretanje i da one u određenim razmjerima prelaze jedna u drugu, tako da se mjesto količine jedne koja iščezava opet pojavljuje određena količina druge, i sve se kretanje prirode svodi na taj neprekidni proces pretvaranja iz jednog oblika u drugi.

Najzad, dokaz koji je prvi povezano izveo Darwin, dokaz da su sve organske tvorevine prirode koje nas danas okružuju, uključivši i ljude, proizvod dugog procesa razvijanja iz malog broja prvobitno jednoćelijskih zmetaka i da su ovi zamaci, opet, proizašli iz protoplazme ili bjelančevine koja je nastala kemijskim putem.

Zahvaljujući ovim trima velikim otkrićima i ostalim ogromnim uspjesima prirodnih nauka, mi smo sada u stanju da dokažemo u osnovnim crtama vezu između procesa u prirodi ne samo u pojedinim oblastima nego i vezu pojedinih oblasti između sebe, i da na taj način damo preglednu sliku veze u prirodi u približno sistematskom obliku, služeći se činjenicama koje nam daju same empirijske prirodne nauke. Ranije je bio zadatak takozvane filozofije prirode da dade takvu opću sliku. To je ona mogla činiti samo na taj način što je još nepoznate stvarne veze zamjenjivala idealnim, fantastičnim

vezama, što je izmišljala činjenice koje su joj nedostajale, a stvarne praznine naprsto popunjavala u mašti. Postupajući tako, ona je imala i poneku genijalnu misao, naslutila je mnoga kasnija otkrića, ali je donosila i dosta besmislica, što drukčije nije ni moglo biti. Danas, kada je samo potrebno da se rezultati istraživanja prirode shvate dijalektički, tj. s gledišta njihove vlastite veze, pa da se dođe do »sistema prirode« koji odgovara našem vremenu, kada se dijalektički karakter te veze protiv njihove volje nameće čak i metafizički školovanim glavama prirodnjaka, — danas je filozofiji prirode konačno odzvonilo. Svaki pokušaj da se ona oživi bio bi ne samo suvišan nego *bi bio i korak unazad*.

Ali to što važi za prirodu, koju smo na taj način također spoznali kao historijski proces razvitka, to važi i za historiju društva u svim njenim granama i za sve one nauke koje se bave ljudskim (i božanskim) stvarima. I tu se filozofija historije, prava, religije itd. sastojala u tome što se stvarna veza koju je trebalo dokazati u samim događajima zamjenjivala vezom koju su izmišljali filozofi, u tome što se historija u cjelini kao i u svojim pojedinim dijelovima shvaćala kao postepeno ostvarenje ideja, i to, naravno, uвijek samo omiljenih ideja samog filozofa. Historija je, prema tom shvaćanju, radila nesvesno, ali neminovno, u pravcu jednog određenog, unaprijed utvrđenog idealnog cilja; kod Hegela, na primjer, ona je radila u pravcu ostvarenja njegove absolutne ideje, i stalna usmjerenošć k toj absolutnoj ideji predstavljala je unutrašnju vezu historijskih zbivanja. Namjesto stvarne, još nepoznate veze postavljeno je time novo tajanstveno proviđenje koje je bilo nesvesno ili je postepeno dolazilo do svijesti. Ovdje je, dakle, trebalo, isto kao i u oblasti prirode, ukloniti te umjetno napravljene veze pronalaženjem stvarnih veza; a taj zadatak se najzad svodi na to da se otkriju opći zakoni kretanja, koji se u historiji ljudskog društva ostvaruju kao vladajući zakoni.

Međutim, historija razvitka društva se u jednoj tački bitno razlikuje od historije razvitka prirode. U prirodi — ako ne uzmemo u obzir obratno djelovanje čovjeka na prirodu — samo nesvesne slike sile djeluju jedna na

drugu, i u njihovom uzajamnom djelovanju ispoljava se opći zakon. Ovdje se ništa ne dešava što bi imalo namjeravani svjesni cilj — ni bezbrojne prividne slučajnosti koje se mogu zapaziti na površini, ni konačni rezultati koji potvrđuju zakonitost u tim slučajnostima. U historiji društva, naprotiv, svi su akteri sviješću obdareni ljudi, koji djeluju promišljeno ili strasno, i teže k određenim ciljevima; ovdje se ništa ne dešava bez svjesne namjere, bez cilja koji se hoće postići. Ali ta razlika, ma koliko da je važna za historijsko istraživanje, naročito pojedinih epoha i događaja, ne može nimalo da promijeni činjenicu da tok historije određuju unutrašnji opći zakoni. Jer i ovdje na površini uglavnom prividno vlada slučajnost, iako svi pojedinci teže svjesno svojim ciljevima. Samo se rijetko dešava ono što se htjelo, u većini slučajeva mnoštvo namjeravanih ciljeva se prepliće i uzajamno protivrječi, ili su pak ti ciljevi sami po sebi već naprijed neostvarljivi, ili su sredstva nedovoljna. Na taj način sukobljavanje bezbrojnih pojedinačnih volja i pojedinačnih postupaka dovodi u historijskoj oblasti do stanja potpuno analognog onome koji vlada u nesvjesnoj prirodi. Ciljevi postupaka su namjerni, ali rezultati koji stvarno iz tih postupaka proizlaze nisu namjerni. A ukoliko na prvi pogled ipak izgleda da ti rezultati odgovaraju namjeravanom cilju, oni naposljetku imaju sasvim druge posljedice nego što su bile namjeravane. Stoga se čini da i historijskim događajima uglavnom vlada slučajnost. A tamo gdje na površini vlada slučaj, njime uvijek vladaju unutrašnji, skriveni zakoni, i radi se samo o tome da se ti zakoni otkriju.

Ljudi stvaraju svoju historiju, ma kako se ona razvijala, na taj način što svaki čovjek teži svojim vlastitim, svjesno namjeravanim ciljevima, a rezultanta tih mnogih volja koje djeluju u raznim pravcima i njihovog raznovrsnog djelovanja na vanjski svijet — to i jeste historija. Važno je, prema tome, i to šta ti mnogi pojedinci hoće. Volju određuje strast ili razmišljanje. Ali poluge koje sa svoje strane neposredno određuju strast ili razmišljanje jesu vrlo različite vrste. To mogu biti dijelom vanjski predmeti, dijelom idejne pobude, častoljublje, »oduševljenje za istinu i pravdu«, lična mržnja, a također i

čisto individualne bube svake vrste. Ali, s jedne strane, vidjeli smo da mnogobrojne pojedinačne volje koje djeluju u historiji postižu većinom sasvim druge rezultate nego što su namjeravani — a često baš suprotne — te su i njihove pobude samo od podređenog značaja za konačni rezultat. S druge strane, nameće se novo pitanje: koje snage pokreću te pobude, kakvi su to historijski uzroci koji se u glavama aktera preobražavaju u takve pobude?

Stari materijalizam nije nikada postavljao sebi to pitanje. Stoga je njegovo shvaćanje historije, ukoliko ga on uopće ima, u suštini pragmatičko: on je sve prosudio vao po motivima postupka, on je dijelio historijske aktere na plemenite i neplemenite i redovno je nalazio da su plemeniti prevareni, a neplemeniti — pobjednici. Otuđa je za stari materijalizam slijedilo da proučavanje historije ne daje mnogo utješnoga; a za nas otuda slijedi da je u historijskoj oblasti stari materijalizam postao nevjeran samom sebi, jer on idejne pokretačke sile koje tamo djeluju uzima kao posljednje uzroke događaja, mjesto da ispita šta se nalazi iza njih, šta su pokretači tih pokretača. Nedosljednost nije u tome što se priznaju idejne pokretačke sile, nego u tome što se od ovih ne ide dalje unazad, do uzroka koji njih pokreću. Međutim, filozofija historije, kako je zastupa naročito Hegel, priznaje da ni očigledne pa ni zaista djelotvorne pobude historijskih aktera nipošto nisu krajnji uzroci historijskih događaja, da iza ovih pobuda stoje druge pokretačke sile koje treba ispitati. Ali filozofija historije ne traži te sile u samoj historiji, ona ih, naprotiv, unosi u historiju izvana, iz filozofske ideologije. Umjesto da historiju stare Grčke objasni iz njene vlastite, unutrašnje veze, Hegel, na primjer, naprsto tvrdi da ta historija nije ništa drugo do izgrađivanje »likova lijepе individualnosti«, realizacija »umjetničkog djela« kao takvog. On tom prilikom kaže mnogo lijepih i dubokih stvari o starim Grcima, ali nas danas ipak takva objašnjenja nimalo više ne zadovoljavaju, jer ona predstavljaju frazu, i ništa više.

Ako, dakle, treba da se ispitaju pokretačke sile, koje — svjesno ili nesvjesno, i to vrlo često nesvjesno — stope

iza pobuda historijskih aktera i koje sačinjavaju istinske krajnje pokretačke sile historije, onda to nisu toliko pobude pojedinih, ma koliko istaknutih ljudi, koliko su to one pobude koje pokreću velike mase, čitave narode, a u svakom narodu opet čitave klase; i to ne trenutno na prolazan uzlet, ili da planu kao vatra od slame, nego na trajnu akciju koja dovodi do velikih historijskih promjena. Pronaći pokretačke uzroke koji se kao svjesne pobude, jasno ili nejasno, neposredno ili u ideološkom, čak i u uzvišenom obliku odražavaju u glavama aktivnih masa i njihovih vođa, takozvanih velikih ljudi, — to je jedini put koji može da nas dovede na trag zakona koji vladaju u historiji uopće, a također i u pojedinim periodima i zemljama. Sve što ljude pokreće mora proći kroz njihovu glavu; ali kakav će oblik to primiti u toj glavi, to uveliko zavisi od okolnosti. To što radnici više naprosto ne razbijaju mašine, kao što su činili još 1848. na Rajni, nipošto ne znači da su se oni pomirili s kapitalističkom primjenom mašina.

Ali dok je u svim ranijim periodima ispitivanje tih pokretačkih uzroka historije bilo gotovo nemoguće — jer su veze s njihovim posljedicama zapletene i skrivenе — dotle je naš savremeni period toliko pojednostavnio te veze da se zagonetka mogla riješiti. Od vremena uvođenja krupne industrije, dakle u najmanju ruku od evropskog mira 1815, ni za jednog čovjeka u Engleskoj nije bila tajna da se tamo sva politička borba okretala oko toga što su pretendirale na vlast dvije klase: zemljoposjednička aristokracija (*landed aristocracy*) i buržoazija (*middle class*). U Francuskoj je s povratak Burbona došla do svijesti ljudi ista ta činjenica. Historičari vremena restauracije od Thierrya do Guizota, Migneta i Thiersa svuda ukazuju na nju kao na ključ za razumijevanje francuske historije od srednjeg vijeka naovamo. A od 1830. priznata je u obje zemlje kao treći borac za vlast radnička klasa, proletariat. Odnosi su se bili toliko pojednostavnili da je čovjek morao namjerno zatvarati oči pa da u borbi tih triju velikih klasa i u sukobu njihovih interesa ne vidi pokretačku silu savremene historije — bar u objema najnaprednijim zemljama.

Ali kako su nastale te klase? Dok se za krupni, nekada feudalni zemljišni posjed na prvi pogled još moglo reći da je nastao iz — bar za prvo vrijeme — političkih uzroka, iz nasilnog zauzimanja zemlje, za buržoaziju i proletarijat to se više nije moglo reći. Ovdje je postanak i razvitak dviju velikih klasa iz čisto ekonomskih uzroka bio jasan i očevidan. Isto tako je jasno bilo i to da se u borbi između zemljišnog posjeda i buržoazije, kao i u borbi između buržoazije i proletarijata, radilo u prvom redu o ekonomskim interesima, i da je politička vlast imala naprosto da posluži kao sredstvo za provođenje tih interesa. I buržoazija i proletarijat su nastali uslijed promjena u ekonomskim odnosima, tačnije rečeno uslijed promjena u načinu proizvodnje. Obje ove klase razvile su se uslijed prijelaza najprije cehovskog zanata na manufakturu, zatim od manufakture na krupnu industriju s parnim i mašinskim pogonom. Na izvjesnom stupnju razvitka, nove proizvodne snage koje je buržoazija stvila u pokret — prije svega podjela rada i udruživanje u skupnoj manufakturi mnogih radnika koji su obavljali samo djelimične operacije u proizvodnji — i otuda nastali uslovi i potrebe razmjene, nisu se više mogli izmiriti s postojećim, historijski naslijeđenim i zakonom osvećenim poretkom proizvodnje, tj. sa cehovskim i bezbrojnim drugim ličnim i lokalnim povlasticama (koje su za nepovlašćene staleže bile isto tako bezbrojni okovi) feudalnog društvenog uređenja. Proizvodne snage koje je zastupala buržoazija pobunile su se protiv poretku proizvodnje koji su zastupali feudalni zemljoposjednici i cehovski majstori. Rezultat je poznat: feudalni okovi su bili razbijeni, u Engleskoj postepeno, u Francuskoj jednim udarcem, u Njemačkoj taj proces još nije završen. Ali kao što je manufaktura na izvjesnom stupnju svog razvitka došla u sukob s feudalnim poretkom proizvodnje, tako je već sada krupna industrija došla u sukob s buržoaskim poretkom proizvodnje koji je stupio na njegovo mjesto. Vezana tim poretkom, tijesnim okvirima kapitalističkog načina proizvodnje, krupna industrija, s jedne strane, proizvodi sve veću proletarizaciju cjelokupnih širokih narodnih masa, a s druge strane sve veću količinu proizvoda koji se ne mogu prodati. Prekomjerna

proizvodnja i masovna bijeda, jedna uzrok druge — to je absurdna protivrječnost u koju zapada krupna industrija, i ta protivrječnost neminovno zahtijeva da se promjenom načina proizvodnje skinu okovi s proizvodnih snaga.

Prema tome je, bar za najnoviju historiju, dokazano da je svaka politička borba klasna borba i da je svaka borba klasâ za oslobođenje, uprkos njenom nužnom političkom obliku — jer svaka klasna borba je politička borba — na kraju krajeva borba za ekonomsko oslobođenje. Bar u najnovijoj historiji je država, politički poredak, podređeni, a građansko društvo, oblast ekonomskih odnosa, odlučujući element. Tradicionalno shvaćanje, koje i Hegel zastupa, vijelo je u državi element koji određuje, a u građanskom društvu element koji je njom određen. To tako i izgleda. Kao što kod pojedinog čovjeka sve pokretačke sile njegovih postupaka moraju da prođu kroz njegovu glavu, da se pretvore u pobude njegove volje kako bi on počeo da postupa, isto tako i sve potrebe građanskog društva — ma koja se klasa upravo nalazila na vlasti — moraju proći kroz državnu volju kako bi dobile opću važnost u obliku zakona. To je formalna strana stvari, koja se razumije sama po sebi. Pitanje je samo koji sadržaj ima ova samo formalna volja — kako pojedinca tako i države — i otkuda potječe taj sadržaj, zašto ljudi hoće baš to, a ne nešto drugo. Tražeći odgovor na to pitanje, mi nalazimo da u najnovijoj historiji državnu volju uglavnom određuju promjenljive potrebe građanskog društva, prevlast ove ili one klase, na kraju krajeva — razvitak proizvodnih snaga i odnosa razmjene.

Ako čak i u naše najnovije vrijeme, s njegovim divovskim proizvodnim i saobraćajnim sredstvima, država ne predstavlja samostalnu oblast sa samostalnim razvijkom, nego se njeno postojanje i njen razvitak u posljednjoj instanci objašnjavaju ekonomskim životnim uslovima društva, onda to mora još više važiti za sva ranija vremena, kada se proizvodnja materijalnog života ljudi još nije vršila takvim bogatim pomoćnim sredstvima, kada je, dakle, nužnost te proizvodnje morala imati još veću vlast nad ljudima. Ako je država još danas, u doba krupne industrije i željeznica, uglavnom samo odraz, u

sažetom obliku, ekonomskih potreba klase koja vlada proizvodnjom, onda je ona to morala biti još mnogo više u epohi kada je svaka ljudska generacija morala da upotrijebi daleko veći dio svog ukupnog životnog vijeka na zadovoljavanje svojih materijalnih potreba, i prema tome, daleko više zavisila od njih nego mi danas. Ovo u punoj mjeri potvrđuje istraživanje historije ranijih epoha čim se podrobnije uđe u tu stranu stvari, a time se mi ovdje, razumije se, ne možemo baviti.

Ako ekonomski odnosi određuju državu i državno pravo, onda oni, naravno, određuju i privatno pravo, koje u suštini samo sankcionira postojeće, u datim uslovima normalne ekonomске odnose između pojedinaca. Ali oblik u kome se to dešava može biti vrlo različit. Oblici starog feudalnog prava mogu se velikim dijelom задржати и испuniti buržoaskim sadržajem, štaviše, može se feudalnom imenu direktno podmetnuti buržoaski smisao, kao što se to dešavalo u Engleskoj u skladu s cijelim nacionalnim razvitkom; ali može se također, kao što je to bilo u kontinentalnoj Zapadnoj Evropi, uzeti za osnov prvo svjetsko pravo društva proizvođača robe, naime rimsko pravo, u kome su nenadmašno oštro razrađeni svi bitni pravni odnosi između jednostavnih posjednika robe (kupac i prodavac, vjerovnik i dužnik, ugovor, obligacija itd.). Pri tome se, u interesu jednog još malograđanskog i polufeudalnog društva, to pravo može ili sudskom praksom naprosto svesti na stanje toga društva (opće pravo), ili se ono može, pomoću tobože prosvijećenih pravnika koji se bave moraliziranjem, preraditi u naročiti zakonik koji odgovara datom društvenom stanju i koji će pod tim okolnostima biti i juridički rđav (prusko zemaljsko pravo). Najzad se može, poslije jedne velike buržoaske revolucije, na osnovi baš tog rimskog prava, izraditi tako klasičan zakonik buržoaskog društva kao što je francuski *Code civil*. Ako su, dakle, građanske pravne odredbe samo pravni izraz ekonomskih uslova društvenog života, one ih mogu izražavati, već prema okolnostima, ponekad dobro, a ponekad loše.

Država se pojavljuje pred nama kao prva ideološka sila nad čovjekom. Društvo sebi stvara organ za čuvanje svo-

jih zajedničkih interesa od unutrašnjih i vanjskih napada. Taj organ je državna vlast. Čim je nastao, taj organ postaje samostalan u odnosu prema društvu, i to utoliko više ukoliko se više on pretvara u organ jedne određene klase, ukoliko on više direktno ostvaruje vladavinu te klase. Borba ugnjetene klase protiv vladajuće klase neminovno postaje politička borba, prije svega borba protiv političke vlasti te klase. Svi jest o povezanosti ove političke borbe s njenom ekonomskom podlogom otupljuje i može da se sasvim izgubi. Ako se to ne dešava potpuno kod učesnika u borbi, to se dešava gotovo uvijek kod historičara. Od starih izvora o unutrašnjim borbama rimske republike samo nam Apijan govori jasno i razgovijetno o čemu se zapravo radilo — naime, o zemljишnom posjedu.

Međutim, postavši samostalna sila u odnosu prema društvu, država uskoro stvara dalju ideologiju. Naime, kod profesionalnih političara, kod teoretičara državnog prava i jurista privatnog prava gubi se sasvim veza s ekonomskim činjenicama. Pošto u svakom slučaju ekonomske činjenice moraju uzeti oblik pravnih motiva da bi dobile zakonsku sankciju, i pošto se pri tom, naravno, mora voditi računa o čitavom postojećem pravnom sistemu, pravni oblik treba da bude sve, a ekonomski sadržaj ništa. Državno i privatno pravo tretiraju se kao dvije samostalne oblasti koje se historijski nezavisno razvijaju, koje se mogu i koje treba same za sebe sistematski prikazati putem dosljednog iskorjenjivanja svih unutrašnjih protivrječnosti.

Ideologije na višem stupnju, tj. ideologije koje se još više udaljavaju od materijalne, ekonomske osnove, uzimaju oblik filozofije i religije. Ovdje veza između predstava i njihovih materijalnih uslova egzistencije postaje sve zamršenija, tu vezu sve više zamračuju međučlanovi. Ali ta veza postoji. Kao i čitavo doba renesanse, od sredine XV vijeka, tako je i filozofija koja se tada ponovo probudila, bila u osnovi proizvod grada, dakle građanstva. Njen sadržaj bio je u suštini samo filozofski izraz misli koje su odgovarale razvoju sitnog i srednjeg građanstva u krupnu buržoaziju. To se jasno vidi kod En-

gleza i Francuza prošloga vijeka, koji su često bili isto tako politički ekonomisti kao i filozofi, a za Hegelovu školu mi smo to gore pokazali.

Pozabavimo se, međutim, samo još malo religijom, jer je ona od materijalnog života najudaljenija i izgleda da mu je najviše tuđa. Religija je nastala u najprvobitnije vrijeme, iz najnejasnijih prvobitnih predstava ljudi o njihovoј vlastitoj prirodi i o vanjskoj prirodi koja ih je okružavala. No svaka se ideologija, čim je jednom nastala, razvija dalje u vezi s datim materijalom predstavā, izgrađujući dalje taj materijal. Inače ona ne bi bila ideologija, tj. bavljenje mislima kao samostalnim suštastvima koja se nezavisno razvijaju i potčinjavaju samo svojim vlastitim zakonima. Činjenica da materijalni uslovi života ljudi, u čijim glavama se odigrava taj misleni proces, na kraju krajeva određuju tok toga procesa, — ta činjenica neizbjježno ostaje izvan svijesti tih ljudi, jer bi inače bilo svršeno s čitavom ideologijom. Dakle, te prvo-bitne religiozne predstave, koje su većinom zajedničke za svaku srodnu grupu naroda, razvijaju se, poslije odvajanja grupe, u svakom narodu na osobit način, već prema uslovima života koji su mu pali u dio. Uporedna mitologija je dokazala taj proces u pojedinostima za niz grupa narodâ, naročito za arijsku (takozvanu indoevropsku). Bogovi stvorenji na taj način u svakom narodu bili su nacionalni bogovi čije carstvo nije prelazilo nacionalnu oblast koju su imali da štite, dok su izvan njenih granica vedrili i oblačili drugi bogovi. Ti bogovi mogli su živjeti u predstavi ljudi samo dotle dok je postojala ta nacija; oni su padali s njenom propašću. Stare narodnosti propadale su pod udarcima rimskog svjetskog carstva, čije ekonomske uslove postanka mi ovdje ne ispitujemo. Stari nacionalni bogovi su propadali, pa čak i rimski koji su također bili skrojeni samo za uski krug grada Rima. Potreba da se svjetsko carstvo dopuni svjetskom religijom jasno se ispoljila u pokušajima da se u Rimu pored domaćih bogova dade priznanje i podignu oltari svim iole poštovanim stranim bogovima. No nova svjetska religija se ne stvara na taj način, carskim dekretima. Nova svjetska religija, kršćanstvo, neprimjetno je već

bila nastala iz mješavine uopćene istočne, naročito židovske, teologije i vulgarizirane grčke, naročito stoičke, filozofije. Samo s velikim teškoćama možemo sada istraživati kako je kršćanstvo prvobitno izgledalo, jer do nas je dospio samo njegov oficijelni oblik u kome je ono postalo državna religija i u kome ga je Nikejski koncil prilagodio toj svrsi.⁵⁶ Svakako, činjenica da je ono već poslije 250 godina postalo državna religija, dokazuje da je bilo religija koja je odgovarala prilikama toga vremena. U srednjem vijeku se kršćanstvo, tačno u razmjeru s razvitkom feudalizma, izgrađivalo u religiju koja je odgovarala feudalizmu, s odgovarajućom feudalnom hijerarhijom. A kada se pojavilo građanstvo, razvila se nasuprot feudalnom katolicizmu protestantska hereza, najprije kod Albižana⁵⁷ u južnoj Francuskoj, u doba najvećeg cvjetanja tamošnjih gradova. Srednji vijek je pri-pojio teologiji sve ostale oblike ideologije — filozofiju, politiku, pravne nauke, pretvorivši ih u podvrste teologije. Time je on primorao svaki društveni i politički pokret da primi teološki oblik. Duše masâ bile su klukane isključivo religijom, i da bi se izazvala velika bura, trebalo im je njihove vlastite interese prikazati u religionom rahu. I kao što je građanstvo od samog početka stvaralo sebi privjesak od gradskih plebejaca bez imovine, nadničara i slugu svih vrsta, ovih prethodnika kasnijeg proletarijata koji nisu pripadali nijednom priznatom staležu, tako se i hereza već od ranih vremena dijeli na građanski-umjerenu i plebejski-revolucionarnu herezu, koje su se gnušali i građanski heretici.

Neistrebljivost protestantske hereze odgovarala je ne-pobjedivosti građanstva koje se uzdizalo. Kada je to građanstvo dovoljno ojačalo, počela je njegova borba s feudalnim plemstvom, koja je dotle imala pretežno lokalni karakter, da dobija nacionalne razmjere. Prva velika akcija odigrala se u Njemačkoj — takozvana reformacija. Građanstvo nije bilo ni dovoljno jako ni dovoljno razvijeno da bi moglo pod svojom zastavom ujediniti ostale pobunjene staleže — plebejce u gradovima, niže plemstvo i seljake na selu. Najprije je bilo poraženo plemstvo; seljaci su digli ustanak koji čini vrhunac cijelog

tog revolucionarnog pokreta; gradovi su ih ostavili na cjedilu, i tako je revolucija podlegla vojskama vladajućih knezova, kojima je pripadala sva dobit. Otada Njemačka za tri stoljeća iščezava iz reda zemalja koje samostalno utječe na historiju. Ali pored Nijemca Luther bio je i Francuz Calvin. S pravom francuskom oštrinom on je istakao na prvo mjesto građanski karakter reformacije, republikanizirao i demokratizirao crkvu. Dok se luteranska reformacija u Njemačkoj izrođivala i upropastičivala Njemačku, dotle je kalvinistička reformacija služila kao zastava republikancima u Ženevi, u Holandiji, u Škotskoj, oslobođila Holandiju od Španije i Njemačkog Rajha⁵⁸ i dala ideološki kostim za drugi čin građanske revolucije koji se odigravao u Engleskoj. Tu se kalvinizam pokazao kao pravo religiozno prerušavanje interesa tadašnjeg građanstva te stoga nije dobio potpuno priznanje kada je revolucija 1689. završena kompromisom jednog dijela plemstva s građanima.⁵⁹ Engleska državna crkva bila je opet uspostavljena, ali ne u svom ranijem obliku, u obliku katolicizma s kraljem kao papom, nego je bila veoma kalvinizirana. Stara državna crkva slavila je veselu katoličku nedjelju i suzbijala dosadnu nedjelju kalvinista; nova crkva, prožeta građanskim duhom, uvela je ovu posljednju, i ona još danas uljepšava Englesku.

U Francuskoj je 1685. kalvinistička manjina ugušena, pokatoličena ili najurena; ali šta je to pomoglo? Već onda je slobodni mislilac Pierre Bayle razvio svoju djelatnost, a 1694. se rodio Voltaire. Nasilne mjere Luja XIV samo su olakšale francuskom građanstvu da svoju revoluciju izvede u ireligioznom, isključivo političkom obliku koji je jedini odgovarao razvijenoj buržoaziji. Mjesto protestanata sjedili su u nacionalnim skupština-ma slobodni mislioci. Time je kršćanstvo bilo stupilo u svoj posljednji stadij. Ono je postalo nesposobno da ma kojoj naprednoj klasi ubuduće služi kao ideološko ruho za njene težnje; ono je sve više i više postajalo isključivo vlasništvo vladajućih klasa koje ga primjenjuju kao prosto sredstvo za vladanje, kao uzdu za niže klase. Pri tome se svaka pojedina klasa služi svojom vlastitom religijom: junkeri-zemljoposjednici katoličkim jezuit-

stvom ili protestantskom ortodoksijom, liberalni i radikalni buržuji racionalizmom. Pri tome nije važno da li gospoda sama vjeruju u tu svoju religiju ili ne vjeruju.

Vidimo, dakle: religija, jednom stvorena, sadrži uvijek izvjestan materijal naslijeden od ranijih vremena, kao što uostalom u svim ideološkim oblastima tradicija predstavlja veliku konzervativnu silu. Ali promjene koje se dešavaju s tim materijalom potječu iz klasnih odnosa, dakle iz ekonomskih odnosa ljudi koji vrše te promjene. A to je ovdje dovoljno.

U našem izlaganju mogli smo dati samo opću skicu Marxovog shvaćanja historije, u najboljem slučaju objasniti ga s nekoliko primjera. Dokazati se ono mora na samoj historiji, a tu, zacijelo, smijem reći da je to već u dovoljnoj mjeri učinjeno u drugim spisima. Ali to shvaćanje čini kraj filozofiji u oblasti historije, isto tako kao što dijalektičko shvaćanje prirode čini svaku filozofiju prirode i nepotrebnom i nemogućom. Sada se više nigdje ne radi o tome da se veze pojave izmišljaju iz glave, nego o tome da se one otkrivaju u činjenicama. Za filozofiju, prognanu iz prirode i historije, ostaje onda samo još carstvo čiste misli, ukoliko ga je još preostalo: nauka o zakonima samog procesa mišljenja, logika i dijalektika.

* * *

S revolucijom od 1848. »obrazovana« Njemačka raskrستila je s teorijom i prešla na tlo prakse. Sitno zanatstvo i manufakturu, koji su se zasnivali na ručnom radu, zamijenila je prava krupna industrija. Njemačka se opet pojavila na svjetskom tržištu. Novi malonjemački Rajh⁶⁰ uklonio je bar najteže prepreke koje su pocjepkanost na male državice, ostaci feudalizma i birokracija stavljali na put ovom razvitku. Ali u istoj mjeri u kojoj je spekulacija napuštala filozofske kabinete, da bi svoj hram podigla na burzi, u toj istoj mjeri je i obrazovana Njemačka gubila onaj veliki smisao za teoriju koji je bio slava Njemačke za vrijeme njenog najdubljeg političkog

poniženja, smisao za čisto naučno istraživanje bez obzira na to da li je postignuti rezultat bio praktično upotrebljiv ili ne, protivan policijskim odredbama ili ne. Dođuše, službene njemačke prirodne nauke držale su se, naročito u oblasti pojedinačnih istraživanja, na visini svog vremena. Ali američki časopis »Science« već s pravom primjećuje da se odlučni uspjesi u oblasti velikih veza između pojedinačnih činjenica i njihovo uopćavanje u zakone sada postižu daleko više u Engleskoj nego, kao ranije, u Njemačkoj. A u oblasti historijskih nauka, uključivši i filozofiju, sasvim je iščezao s klasičnom filozofijom i stari teoretičarski duh koji nije znao ni za kakve obzire. Na njegovo mjesto stupili su izlapjeli eklekticizam, bojažljiva briga za karijeru i dohotke, sve do najgadnijeg štreberstva. Službeni predstavnici te nauke postali su otvoreni ideolozi buržoazije i postojeće države — ali u doba kada se obje nalaze u otvorenoj suprotnosti prema radničkoj klasi.

Samo kod radničke klase postoji i dalje neumanjeni njemački smisao za teoriju. Ovdje se on ne može iskorijeniti; ovdje nema nikakvih obzira prema karijeri, prema profiterstvu, prema milostivoj protekciji odozgo; naprotiv, ukoliko nauka nastupa bezobzirnije i nepristranije, utoliko je ona više u skladu s interesima i težnjama radnika. Novi pravac, koji je u historiji razvitka rada spoznao ključ za razumijevanje cijelokupne historije društva, obraćao se od samog početka pretežno radničkoj klasi i naišao je na takav odziv kakav on kod službene nauke nije ni tražio ni očekivao. Njemački radnički pokret je nasljednik njemačke klasične filozofije.

*Napisano u početku 1886.
Prvi put objavljeno u časopisu
»Neue Zeit«, br. 4 i 5, 1886.*

(Preveo Hugo Klajn.
Redaktor Nataša Tkalec)

K A R L M A R X

TEZE O FEUERBACHU

1.

Glavni je nedostatak svega dosadašnjeg materijalizma — uključujući i Feuerbachov — što se predmet, stvarnost, čulnost, uzima samo u obliku objekta ili u obliku *kontemplacije* [Anschaung], a ne kao *ljudska čulna djelatnost, praksa*, ne subjektivno. Stoga se dogodilo da je *djelatnu stranu*, protivno od materijalizma, razvijao idealizam — ali samo apstraktno, jer idealizam, naravno, ne pozna stvarnu, čulnu djelatnost kao takvu. Feuerbach hoće čulne, od mislenih objekata doista različite objekte; ali samu ljudsku djelatnost on ne uzima kao *predmetnu djelatnost*. Stoga on u »Suštini kršćanstva« promatra samo teoretsku aktivnost kao pravu ljudsku aktivnost, dok se praksa uzima i fiksira samo u njenom prljavo-judejskom pojavnom obliku. Stoga on ne shvaća značenje »revolucionarne«, »praktično-kritičke« djelatnosti.

2.

Pitanje da li ljudskom mišljenju pripada predmetna istina nije pitanje teorije, nego je pitanje *prakse*. Čovjek mora da u praksi dokaže istinu, tj. stvarnost i snagu, ovostranost svoga mišljenja. Spor o stvarnosti ili nestvarnosti mišljenja koje se izolira od prakse je sasvim skolastičko pitanje.

3.

Materijalističko učenje da su ljudi proizvod okolnosti i odgoja, promijenjeni ljudi, dakle, proizvod drugih okolnosti i izmijenjenog odgoja, zaboravlja da upravo ljudi

mijenjaju okolnosti i da sam odgojitelj mora da bude odgojen. Stoga ono nužno dolazi da toga da dijeli društvo na dva dijela, od kojih je jedan uzvišen nad drugim. (Npr. kod Roberta Owena.)

Koincidencija mijenjanja okolnosti i ljudske djelatnosti može da se shvaća i racionalno razumije samo kao *revolucionarna praksa*.

4.

Feuerbach polazi od činjenice religioznog samootuđenja, udvojenja svijeta u jedan religiozan, zamišljen, i jedan stvaran svijet. Njegov posao se sastoji u tome da religiozni svijet svodi na njegovu zemaljsku osnovu. On previđa da poslije dovršenja tog posla glavno ostaje tek da se uradi. Naime, činjenica da se zemaljska osnova odiže sama od sebe i sebe fiksira kao neko samostalno carstvo u oblacima, može se objasniti jedino samorascijepljenošću i samoprotivrječnošću te zemaljske osnove. Ova sama mora se, dakle, najprije razumjeti u svojoj protivrječnosti, a onda u praksi revolucionirati odstranjnjem te protivrječnosti. Dakle, pošto je, na primjer, pronađeno da se u zemaljskoj porodici krije tajna svete porodice, prva mora da bude teoretski kritikovana i u praksi revolucionirana.

5.

Feuerbach, nezadovoljan *apstraktnim mišljenjem*, apelira na čulnu kontemplaciju; ali on ne uzima čulnost kao praktičnu ljudsko-čulnu djelatnost.

6.

Feuerbach svodi religioznu suštinu na ljudsku suštinu. Ali ljudska suština nije nekakav, pojedinom individuum imantan, apstraktum. U svojoj stvarnosti ona je ukupnost društvenih odnosa.

Stoga je Feuerbach, koji ne ulazi u kritiku ove stvarne suštine, primoran:

1. da apstrahira historijski proces, da fiksira religiozni osjećaj [Gemüt] kao nešto za sebe i da prepostavi jedan apstraktan — *izoliran* — ljudski individuum;

2. stoga kod njega ljudska suština može da se uzme kao »*rod*«, kao unutrašnja, nijema, mnoge individuume samo *prirodno* spajajuća općenitost.

7.

Feuerbach stoga ne vidi da je sam »religiozni osjećaj« *društveni proizvod*, i da apstraktni individuum, kojeg on analizira, u stvarnosti pripada određenom obliku društva.

8.

Društveni život je u biti *praktičan*. Sve misterije koje odvode teoriju u misticizam nalaze svoje racionalno rješenje u ljudskoj praksi i u shvaćanju te prakse.

9.

Najviše što postiže *kontemplativni* materijalizam, tj. materijalizam koji čulnost ne shvaća kao praktičnu djelatnost, jeste njegova kontemplacija pojedinih individuuma u »građanskom društvu«.

10.

Stanovište starog materijalizma je »građansko« društvo; stanovište novog materijalizma je *ljudsko* društvo, ili podruštvljeno čovječanstvo.

11.

Filozofi su svijet samo različito *tumačili*, a radi se o tome da se on *izmijeni*.

Napisao K. Marx u proljeće 1845.

(Prevela Nataša Tkalec)

NAPOMENE

¹ Magari — pleme, danas narodnost koja nastava zapadne krajeve Nepala.

² Pueblo — naziv grupe indijanskih plemena koja su živjela na teritoriju Novog Meksika (na današnjem jugozapadu SAD i u sjevernom Meksiku). Taj naziv, prema španskoj riječi »pueblo« (narod, naselje, naseobina), dali su im španski osvajači zbog naročitog karaktera njihovih staništa — kompleksa velikih zajedničkih kuća-tvrđava, visokih do 5 i 6 katova, u kojima je živjelo i do hiljadu ljudi.

³ Engels ima u vidu djelo Gaja Julija Cezara »De bello gallico« (»O galskom ratu«) i Publija Kornelija Tacita »Germania«.

⁴ Od grčke riječi »syndyasmos« — sparivanje, združivanje po parovima. Sindijazmička porodica počiva na združivanju muškarca i žene kao jednog para, ali bez isključive kohabacije (zajedničkog stanovanja).

⁵ To Marxovo pismo nije se sačuvalo. Engels ga spominje u svom pismu Karlu Kautskom koje nosi datum 11. aprila 1884.

⁶ Riječ je o tekstu operne tetralogije Richarda Wagnera »Prsten Nibelungâ« koji je napisao sam kompozitor prema skandinavskom epu »Edda« (vidi napomenu 7) i »Pjesmi o Nibelungima«, njemačkom junačkom epu ispjevanom na osnovu mitova i saga iz vremena seobe naroda (III—V vijek), a sačuvanom u obliku koji je imao oko XII vijeka.

⁷ »Eda« (»Edda«) zbirka mitoloških junačkih priča i pjesama skandinavskih naroda; sačuvala se u vidu rukopisa iz XIII vijeka, koji je 1643. otkrio islandski biskup Sveinsson (»starija Edda«) i u vidu rasprave o poeziji skalda, koju je na početku XIII vijeka sastavio islandski pjesnik i ljetopisac Snorri Sturluson (»mlađa Edda«). Pjesme »Ede« odražavaju skandinavsko društvo u periodu propadanja gentilnog ure-

đenja i seobe naroda. U njima se sretaju likovi iz pripovjedača i predanja starih Germana. »Egizdreka« (»Ögisdrécka«) — pjesma iz »starije Edde«.

⁸ Azi i Vaní — dvije grupe bogova u skandinavskoj mitologiji. *Saga o Inglingu* (»Ynglinga Saga«) — prva (od 16) saga o norveškim kraljevima (od najstarijih vremena do XII vijeka) iz knjige srednjovjekovnog islandskog pjesnika i ljepotopisca Snorri Sturlusona (1178—1241)

⁹ Riječ je o bračnim klasama ili sekcijama — posebnim grupama na koje se dijelila većina australskih plemena. Muškarci svake grupe mogli su stupiti u brak samo sa ženama određene druge grupe: u svakom plemenu bilo je od 4 do 8 takvih grupa.

¹⁰ *Saturnalije* — svečanosti u čast boga Saturna u starom Rimu; priredivale su se, u vezi sa završetkom poljodjelskih radova, svake godine od 17. do 24. decembra. U vrijeme saturnalija vladala je sloboda spolnih odnosa. Riječ saturnalije postalo je zajedničko ime za oznaku raskalašnih gozbi i orgija.

¹¹ »Jaroslavljeva Pravda« zove se prvi dio najstarije redakcije »Ruske Pravde« — zbornika zakona Stare Rusije koji je nastao u XI—XII vijeku na osnovi običajnog prava onog vremena i koji je odražavao ekonomske i socijalne odnose tadašnjeg ruskog društva.

¹² *Dalmatinski zakoni* — ima se u vidu Poljički statut, zbornik pravnih propisa koje je za svoje članove i svoje područje donijela Poljička komuna. Najstariji dio statuta redigiran je 1440, a toj osnovnoj redakciji dodavane su u vijek nove norme sve do potkraj opstanka autonomne Poljičke komune (početak XIX vijeka). Statut poznaće i porodičnu (kućnu) zadrugu, koja je u doba nastanka statuta već bila u raspadanju.

¹³ *Calpullis* — kućna zadruga kod Indijanaca Meksika u vrijeme španskog osvajanja. Svaka kućna zadruga (calpulli), u kojoj su svi članovi bili zajedničkog porijekla, zajednički je posjedovala komad zemlje, a taj se nije mogao ni otuđiti niti podijeliti među nasljednike.

¹⁴ »Das Ausland. Ueberschau der neusten Forschungen auf dem Gebiet der Natur-, Erd- und Völkerkunde« (»Inozemstvo. Pregled najnovijih istraživanja u oblasti prirodopisa, geografije i etnografije«) — njemački časopis. Izlazio 1828—1893 (u početku dnevno, od 1853. nedjeljno); od 1873. izdavan u Stuttgartu.

¹⁵ Engels se poziva na član 230 Code civil-a (Građanskog zakonika), uvedenog 1804. pod Napoleonom I.

¹⁶ Spartijati — punopravni građani Sparte. Heloti — prvo-bitno prastanovnici južnoga Peloponeza pokoreni od doseljenih Spartanaca. Heloti, koji su bili robovi spartanske države, morali su za vladajuću klasu, spartijate, obrađivati zemlju i predavati polovinu njenog prinosa.

¹⁷ Aristofan — »Ženska skupština u Tezmoforiju.«

¹⁸ Riječ je o »Njemačkoj ideologiji.«

¹⁹ Hijeroduli — u staroj Grčkoj i u grčkim kolonijama robovi i robinje koji su pripadali hramovima. U mnogim mjestima, naročito u gradovima Prednje Azije i Korinta, hijerodule su se bavile hramskom prostitucijom.

²⁰ »Dafnis i Hloe« — starogrčki pastirski roman iz II—III vijeka; o njegovu autoru, Longosu, ne zna se ništa.

²¹ »Gudrun« (ili »Kudrun«) — srednjovjekovna njemačka epska poema (XIII vijek).

²² Riječ je o španskom osvajanju Meksika 1519—1521.

²³ »Neutralna nacija« — tako se u XVII vijeku nazivao vojni savez nekoliko Irokezima srodnih indijanskih plemena na sjevernoj obali jezera Eri. Taj savez su tako nazvali francuski kolonisti zato što je bio neutralan u ratovima između plemena Irokeza i Hurona.

²⁴ Riječ je o oslobođilačkoj borbi Zulukafera protiv engleskih kolonizatora. Nacionalnooslobodački ustank Nubijaca, Arapa i drugih narodnosti Sudana, na čelu s muslimanskim prorokom Muhamedom »mahdijem« (spasiocem), počeo je 1881, a najveće uspjehe postigao je 1883—1884. U toku ustanka formirana je samostalna centralizirana mahdijska država. Englezima je uspjelo osvojiti Sudan tek 1899.

²⁵ Ima se u vidu ova rečenica iz jednog Demostenova govorja protiv Eubulida; Tko pušta da idu na grobove otaca oni koji nemaju veze s gensom?

²⁶ Eteoklo i Polinik — junaci Eshilove drame »Sedmorica pod Tebom.«

²⁷ Imaju se u vidu takozvani meteki (grčki: metoikoi) — stranci koji su se stalno naselili u Atici. Bili su slobodni, ali nisu imali građanskih prava. Meteki su se uglavnom bavili

zanatom i trgovinom, morali su plaćati poseban porez i imati »zaštitnike« iz redova punopravnih građana, preko kojih su se mogli obraćati organima vlasti.

²⁸ *Zakoni Dvanaest ploča* — rimski zakonik koji su, po predanju, izradili decemviri 451. i 450. godine prije n. e. Bili su napisani na dvanaest ploča i predstavljali u stvari kodifikaciju dotadašnjeg običajnog prava. Odrazili su procese imovinskog raslojavanja rimskog društva, razvoja ropstva i formiranja robovlasničke države.

²⁹ *Drugi punski rat* (218—201. prije n. e.) — rat između dviju najvećih robovlasničkih država antike, Rima i Kartage, za dominaciju u zapadnom Sredozemlju, za osvajanje novih teritorija i za sticanje novih robova. Završio se porazom Kartage.

³⁰ Englesko osvajanje Walesa (Uelsa) završeno je 1283, ali je Wales i dalje zadržao autonomiju. Potpuno je ujedinjen s Engleskom sredinom XVI vijeka.

³¹ Godine 1869—1870. Engels je radio na jednom svom većem djelu posvećenom historiji Irske, ali ga nije dovršio; u vezi s proučavanjem historije Kelta, Engels je proučavao i stare uelške zakone.

³² Engels citira knjigu: »Ancient Laws and Institutes of Wales« (Drevni zakoni i institucije Walesa), vol. I, 1841, str. 93.

³³ Kompleksi zemljišta, obično četvrtastog oblika.

³⁴ Godine 1745. u Škotskoj je došlo do ustanka planinskih klanova protiv represija i protiv oduzimanja zemlje vršenih u interesu anglo-škotske zemljišne aristokracije i buržoazije; planinci su se borili za očuvanje stare rodovske organizacije. Kad je ustanak 1746. poražen, klanski sistem u planinskoj Škotskoj bio je uništen, ostaci gentilnog zemljišnog vlasništva likvidirani, proces istjerivanja škotskih seljaka sa zemlje ubrzan. Bili su ukinuti gentilni sudovi i zabranjeni neki gentilni običaji.

³⁵ Picti i Skoti — keltska plemena u Škotskoj.

³⁶ »Alamansko narodno pravo« — zapis običajnog prava germanskog plemena Alamana (Alemana), koje je od V vijeka nastavalo teritorij današnjeg Elzasa, današnje Švicarske i jugozapadne Njemačke. Engels se ovdje poziva na zakon LXXXI (LXXXIV) »Alamanskog narodnog prava«.

³⁷ *Pjesma o Hildebrandu* — fragmentarno sačuvana njemačka pjesma iz VIII vijeka.

³⁸ Ustanak galskih i germanskih plemena pod vodstvom Civilisa protiv rimske vlasti godine 69—70 (po nekim izvorima 69—71) izazvala su povećanja poreza, pojačano regrutovanje i zloupotrebe rimskih činovnika. Ustanak je obuhvatio znatan dio Galije i germanskih teritorija pod rimskom vlašću. Nakon početnih uspjeha ustanici su bili poraženi i prinudeni da s Rimom zaključe mir.

³⁹ *Codex Laureshamensis* — (Lorscher Chartular) — knjiga kopija darovnica, privilegija i drugih isprava benediktinskog samostana u Lorchu (Württemberg), sastavljena u XII vijeku, jedan je od najvažnijih izvora za historiju seljačkog i feudalnog zemljišnog posjeda u VIII i IX vijeku.

⁴⁰ *Sveto rimsko carstvo njemačke nacije* — Heiliges römisches Reich deutscher Nation — srednjovjekovni imperij (Rajh), osnovan 962, koji je obuhvaćao teritorij Njemačke i dijelom Italije. Kasnije su u njegovu sastavu bile i neke francuske zemlje, Češka, Austrija, Nizozemska, Švicarska i dr. Nije bio centralizirana država već nestabilna zajednica feudalnih kneževina i slobodnih gradova koji su priznavali vrhovnu vlast cara (imperatora); prestao je postojati 1806, kad su se Habsburgovci, poslije poraza u ratu s Napoleonovom Francuskom, morali odreći titule imperatora Svetog rimskog carstva.

⁴¹ *beneficij* (latinski: *beneficium* — dobročinstvo) — oblik davanja zemlje na uživanje, veoma rasprostranjen u Franačkoj prve polovine VIII vijeka. Zemlja koja se prenosila kao beneficij prelazila je, zajedno sa zavisnim seljacima, u doživotno uživanje primaoca (beneficijara), pod uvjetom da primalac vrši određene službe, većinom vojničkog karaktera. Ako je umro davalac ili ako je umro primalac, beneficij je pripao vlasniku, odnosno njegovu nasljedniku; ako bi beneficijari zanemario svoje podaničke dužnosti ili zapustio imanje, davalac beneficija mogao mu ga je oduzeti. Da bi se obnovio raniji odnos, morao se obaviti nov prenos zemlje na primaoca ili na njegova nasljednika. Na ovakvo davanje beneficija prešla je ne samo kruna, nego su prešli i magnati i crkva. Beneficijalni sistem doprinosio je formiranju klase feudalaca, naročito sitnog i srednjeg plemstva, porobljavanju seljačkih masa, stvaranju vazalnih odnosa i feudalne hjerarhije. Tokom vremena beneficij se sve više razvijao u naslijedno leno.

⁴² *Zupani, župski grofovi* (njem. Gaugrafen) — u franačkoj državi kraljevski činovnici koji su stajali na čelu župe (Gau) i vršili sudsku vlast, ubirali poreze i upravljali vojskom, a za vrijeme ratnih pohoda njome komandovali. Za svoju službu uživali su trećinu kraljevskih prihoda iz svoje župe i bili nagrađivani zemljišnim posjedima. Kasnije su se

grofovi počeli pretvarati od postavljenih kraljevskih službenika u krupne feudalne gospodare, u senjore, sa suverenom vlašću, naročito poslije 877, kad je grofovsko zvanje postalo naslijedno.

⁴³ *Angarije* — za vrijeme rimskog carstva obaveze stanovnika da za državne potrebe daju podvoz i nosače. Budući da su te obaveze s vremenom bivale sve opsežnije, postale su težak teret za stanovništvo.

⁴⁴ Karlo Veliki izdao je poseban zakonik o ekonomičnom upravljanju carskim vilama (*Capitulare de Villis*).

⁴⁵ *Komendacija* — u Evropi VIII i IX vijeka jedan od najrasprostranjenijih načina prelaska seljaka pod »zaštitu« feudalaca, ili sitnih feudalaca pod »zaštitu« krupnih, pod određenim uvjetima (vojničke i druge službe, predaja vlastite zemlje da bi se ova primila nazad kao leno). Komendacija je značila za seljake, koji su na taj akt često bili natjerani, gubitak lične slobode, a za sitnog feudalca zavisnost od krupnih; komendacija je doprinosila porobljavanju seljačkih masa i učvršćivanju feudalne hijerarhije.

⁴⁶ Bitka kod Hastingsa, grada u južnoj Engleskoj, vođena je 14. X 1066. između trupa normandijskog vojvode Vilhelma, koje su bile prodrle u Englesku, i Anglosasa pod kraljem Haraldom II. Anglosasi, koji su u svojoj vojnoj organizaciji zadržali ostatke gentilnog društva i imali primitivno oružje, bili su do nogu potučeni. Njihov kralj je poginuo u bici, a Vilhelm je, pod imenom Vilhelm I (William Osvajač), postao kralj Engleske.

⁴⁷ *Dithmarschen* — kraj u jugozapadnom dijelu današnjeg Schleswig-Holsteina. Nekad su ga nastavali Sasi, u VIII vijeku osvojio ga je Karlo Veliki, kasnije je bio u posjedu raznih crkvenih i svjetovnih feudalaca. Od sredine XII vijeka stanovnici Dithmarschena, među kojima su prevladavali slobodni seljaci, počeli su postepeno zadobivati samostalnost, pa su od početka XIII do sredine XVI vijeka bili faktično nezavisni. U tom periodu Dithmarschen je bio zajednica samoupravnih seoskih općina, a osnova tih općina bili su u mnogo slučajeva stari seljački rodovi (gentes). Do XIV vijeka vrhovna vlast je pripadala skupštini svih slobodnih zemljoposjednika, zatim je prešla na tri izborna kolegija. Godine 1559. trupe danskog kralja Frederika II i holštajnskih vojvoda Johana i Adolfa slomile su otpor stanovništva Dithmarschena. Teritorij Dithmarschena pobjednici su podijelili između sebe.

⁴⁸ Hegel, »Osnovi filozofije prava«, §§ 257 i 360.

⁴⁹ Godine 1833—1834. Heine je objavio svoje rade »Romantička škola« i »Prilog historiji religije i filozofije u Njemačkoj«.

mačkoj», u kojima se provlačila misao da je filozofska revolucija u Njemačkoj, čija je završna etapa tada bila Hegelova filozofija, prolog predstojeće demokratske revolucije u Njemačkoj.

⁵⁰ Hegel, »Filozofija prava. Predgovor.«

⁵¹ Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst (»Njemački ljetopisi za znanost i umjetnost«) — literarno-filozofski časopis mladohegelovaca. Pod tim imenom izlazio je od jula 1841. do januara 1843. u Leipzigu.

⁵² Riječ je o knjizi Maxa Stirnera »Der Einzige und sein Eigentum« (»Jedini i njegovo vlasništvo«), Leipzig 1845.

⁵³ Feuerbachovo djelo »Suština kršćanstva« (»Das Wesen des Cristentums«) štampano je 1841. u Leipzigu.

⁵⁴ Riječ je o planeti Neptun, koju je 1846. otkrio njemački astronom Johann Galle.

⁵⁵ Uobičajeni izraz njemačke buržoaske publicistike poslije pobjede Prusa nad Austrijancima kod Sadove, a smisao mu je da su pobjedu Pruske tobože uvjetovale prednosti pruskog sistema narodnog obrazovanja.

⁵⁶ Nikejski koncil — prvi ekumenski koncil kršćanske crkve. Sazvao ga je car Konstantin I 315. u gradu Nikeji (Mala Azija). Koncil je izradio »za sve kršćane obavezni Simbolvjere«.

⁵⁷ Albižani (od grada Albi) — pripadnici vjerske sekte rasirene u XII—XIII vijeku po gradovima južne Francuske i sjeverne Italije. Istupajući protiv pompeznih katoličkih obreda i protiv crkvene hijerarhije, izražavali su u vjerskoj formi protest trgovačko-zanatlijskog stanovništva gradova protiv feudalizma.

⁵⁸ Od 1477. do 1555. Holandija je bila u sastavu Svetog rimskog carstva njemačke nacije (vidi i napomenu 40), a kad se ono razdijelilo, došlo je pod vlast Španije. Pri kraju buržoaske revolucije XVI vijeka Holandija se oslobodila od španske vladavine i postala nezavisna građanska republika.

⁵⁹ Revolucija 1689 — takozvana slavna revolucija, koja je (1688) dovela do pada Jakova II Stuarta. Godine 1689. proglašen je za kralja Engleske namjesnik Holandije Viljem Oranski, pod imenom William III. Od tog vremena učvrstila se u Engleskoj ustavna monarhija, koja je počivala na kompromisu između zemljoposjedničke aristokracije i krupne buržoazije.

⁶⁰ Malonjemački Rajh — pod hegemonijom Pruske u januaru 1871. stvoreni Njemački Rajh (bez Austrije).

REGISTAR IMENA

- Agassiz**, Louis-Jean-Rodolphe (1807—1873) — švicarski zoolog i geolog, protivnik darvinizma.
- Aleksandar Veliki** (356—323. prije n. e.) — vojskovoda i državnik antike; od 336. kralj Makedonije.
- Amijan Marcellin** (oko 332—oko 400) — rimski historičar, napisao povijest Rima od 96. do 378.
- Anakreont**, grčki lirik iz VI stoljeća prije n. e.
- Anaksandrid** (VI stoljeće prije n. e.) — spartanski kralj, vladao od 560. prije n. e., suvladar Aristonov.
- Apije Klaudije** (umro oko 448. prije n. e.) — rimski državnik, konzul (471. i 451), pripadao 451—449. kolegiju decemvira koji su imali sastaviti pisane zakone.
- Aristid** (oko 540—467. prije n. e.) — grčki političar i vojskovođa, predstavnik robovlasnicike aristokracije u Ateni.
- Aristofan** (oko 446—oko 385. prije n. e.) — grčki dramatičar, autor političkih komedija.
- Ariston** (VI stoljeće prije n. e.) — spartanski kralj 574. do 520. prije n. e., suvladar Anaksandrida.
- Aristotel** (384—322. prije n. e.) — veliki mislilac antike.
- Artakserkso** — ime trojice staroperzijskih kraljeva iz dinastije Ahemenida.
- August, Gaj Julije Cezar Oktavijan** (63. prije n. e. — 14. n. e.) — rimski car od 27. prije n. e. do 14. n. e.
- Bachofen, Johann Jakob** (1815—1887) — švicarski historičar i pravnik, autor knjige »Das Mutterrecht« (»Materinsko pravo«).
- Bakunjin, Mihail Aleksandrović** (1814—1876) — ruski demokrat, publicist, učesnik revolucije 1848—49. u Njemačkoj, jedan od ideologa anarhizma, na Haškom kongresu isključen iz I Internacionale zbog cjeapačke djelatnosti.
- Bancroft, Hubert Howe** (1832—1918) — američki historičar, autor radova iz povijesti i etnografije sjeverne i srednje Amerike.
- Bang, Anton Christian** (1840—1913) — norveški teolog, autor radova o skandinavskoj mitologiji i povijesti kršćanstva u Norveškoj.
- Bauer, Bruno** (1809—1882) — njemački filozof, historičar religije i publicist, mladohegelovac; poslije 1866. god. nacional-liberal.

- Bayle, Pierre** (1647—1706) — francuski filozof, skeptik, kritičar religijskog dogmatizma.
- Becker, Wilhelm Adolf** (1796—1846) — historičar, profesor na univerzitetu u Leipzigu, autor radova iz povijesti antike.
- Beda Venerabilis** (oko 673—735) — anglosaski učeni monah, historičar.
- Bismarck, Otto, knez** (1815—1898) — političar i diplomat Pruske i Njemačke, predstavnik pruskih junkera, ministar predsjednik Pruske 1862—71. i kancelar Njemačkog Rajha 1871—90.
- Blanc, Jean-Joseph-Louis** (1811—1882) — francuski sitnoburžoaski socijalist, novinar i historičar; 1848. član privremene vlade i predsjednik Luksemburške komisije, emigrirao 1848. u Englesku i bio tamo jedan od vođa sitnoburžoaske emigracije.
- Bleichröder, Gerson von** (1822—1893) — šef velike bankarske kuće u Berlinu, privatni bankar Bismarcka, njegov neslužbeni savjetnik u financijskim pitanjima i posrednik u različitim špekulativnim mahinacijama.
- Büchner, Ludwig** (1824—1899) — njemački liječnik, prirodnjak i filozof, predstavnik vulgarnog materijalizma.
- Bugge, Elsens Sophus** (1833—1907) — norveški filolog, profesor u Kristianiji (Oslo), autor rasprava o staroskandinavskoj literaturi i mitologiji.
- Calvin, Jean** (1509—1564) — jedan od voda Reformacije, djelovao u Ženevi, osnivač protestantskog pravca zvanog kalvinizam.
- Cezar, Gaj Julije** (oko 100—44. prije n. e.) — rimski vojskovođa i političar.
- Civilis, Julije Klaudije** (I stoljeće) — vođa germanskih plemena Batavaca koji su bili na čelu ustanka germanskih i galskih plemena protiv rimske vladavine 69. do 70. ili 71. godine.
- Cunow, Henrich Wilhelm Karl** (1862—1936) — historičar, sociolog i etnograf marksist, poslije devedesetih godina revizionist, za vrijeme Prvog svjetskog rata socijalšovinist.
- Cuvier, Georges-Léopold-Chrétien-Frédéric-Dagobert, barun** (1769—1832) — francuski prirodnjak, poznat po svojim radovima iz uporedne anatomije, paleontologije i sistematizacije životinja; autor antinaučne teorije katastrofa.
- Darwin, Charles Robert** (1809—1882) — engleski prirodnjak, utemeljitelj učenja o postanku i razvoju biljnih i životinjskih vrsta.
- Demosten** (384—322. prije n. e.) — čuveni starogrčki govornik i političar, vođa antimakedonske stranke u Ateni.
- Descartes (Cartesius), René** (1596—1650) — francuski filozof, prirodnjak i matematičar.

- Diderot, Denis** (1713—1784) — francuski filozof, predstavnik mehaničkog materijalizma, ideolog francuske revolucionarne buržoazije, prosvjetitelj, bio na čelu enciklopedista; zbog jednog svog spisa god. 1749. osuđen na godinu dana zatvora.
- Dietzgen, Joseph** (1828—1888) — njemački socijaldemokrat, filozof-samouk koji je samostalno došao do osnova dijalektičkog materijalizma; po profesiji štavilac koža.
- Dikearh** (4. stoljeće prije n. e.) — grčki učenjak, učenik Aristotelov, autor niza historijskih, političkih, filozofskih, geografskih i drugih radova.
- Diodor Sicilski** (oko 80—29. prije n. e.) — grčki historičar, autor djela iz svjetske povijesti (»Historijska biblioteka«).
- Dionizije Halikarnaski** (I stoljeće prije n. e.— I stoljeće n. e.) — grčki historičar i retor, autor djela »Stara rimska povijest«.
- Dureau de la Malle, Adolphe-Jules-César-Auguste** (1777—1857) — francuski pjesnik i historičar.
- Eshil** (525—456. pr. n. e.) — grčki dramatičar, pisac klasičnih tragedija.
- Espinias, Afred-Victor** (1844—1922) — francuski filozof i sociolog; pristalica teorije evolucije.
- Euripid** (oko 480—406. prije n. e.) — grčki dramatičar, pisac klasičnih tragedija.
- Ferdinand V Katolički** (1452—1516) — kralj (1474—1504) i regent (1507—16) Kastilije, kralj Aragonije pod imenom Ferdinand II (1479—1516).
- Fison, Lorimer** (1832—1907) — engleski etnograf, istraživač Australije, misionar na Fidži-otocima i u Australiji, od 1871. radio na naučnom polju zajedno sa Alfredom Williamom Howittom.
- Fourier, Franćois-Marie-Charles** (1772—1837) — francuski utopiski socijalist.
- Freeman, Edward Augustus** (1823—1892) — engleski historičar, liberal, profesor na Oksfordskom univerzitetu.
- Fridrik Vilhelm III (Friedrich Wilhelm III)** (1770—1840) — kralj Pruske (1797—1840).
- Fustel de Coulanges, Numa Denis** (1830—1889) — francuski historičar, autor radova iz povijesti antike i srednjovjekovne Francuske.
- Gaj (Gaius)** (II stoljeće) — rimski pravnik, istaknuti sistematičar rimskog prava.
- Galle, Johann Gottfried** (1812—1910) — njemački astronom, otkrio 1846. na temelju Leverrierovih izračunavanja, planetu Neptun.
- Giraud-Teulon, Alexis** (r. 1839) — profesor historije u Ženevi.
- Goethe, Johan Wolfgang von** (1749—1832) — veliki njemački pjesnik.

Gregor Tourski (Georgius Florentius) (oko 540—oko 594) — franački teolog i historičar, od 1579. biskup u Toursu; autor djela »Historia Francorum« (»Povijest Franaka«) u 10 knjiga.

Grimm, Jacob (1785—1863) — njemački filolog i historičar kulture, autor radova iz povijesti njemačkog jezika, prava, mitologije i književnosti; zajedno s bratom Wilhelmom (1786—1859) osnivač njemačke lingvistike.

Grote, George (1794—1871) — engleski historičar, autor opsežnog djela »Historija Grčke«.

Grün, Karl (1817—1887) — njemački sitnoburžoaski publicist, sredinom četrdesetih godina jedan od glavnih predstavnika »istinskog« socijalizma.

Guizot, François Pierre Guillaume (1787—1874) — francuski historičar, političar, orleanist, od 1840. do 1848. rukovodio unutrašnjom i vanjskom politikom Francuske, zastupao interesu krupne financijske bužoazije.

Hegel, Georg Wilhelm (1770—1831) — najznačajniji predstavnik klasične njemačke filozofije.

Heine, Heinrich (1797—1856) — veliki njemački pjesnik, neprijatelj absolutizma i feudalne reakcije.

Herod (73—4. prije n. e.) — kralj Judeje 40. do 4. prije n. e.
Herodot (oko 484—oko 425. pr. n. e.) — grčki historičar.

Heussler, Andreas (1834—1921) — švicarski pravnik, profesor u Baselu, autor radova o Švicarcima i njemačkom pravu.

Hobbes Thomas (1588—1679) — engleski filozof, predstavnik mehaničkog materijalizma.

Homer — legendarni epski pjesnik grčke antike kome se pripisuju »Ilijada« i »Odiseja«.

Howitt, Alfred William (1830—1908) — engleski etnograf i istraživač Australije (1862—1901), autor niza radova o australskim plemenima.

Hume, David (1711—1776) — engleski filozof, historičar i ekonomist.

Huschke, Georg Philipp Eduard (1801—1886) — njemački pravnik, autor radova o rimskom pravu.

Irminon (umro oko 826) — opat samostana Saint-Germain-des-Prés (812—17).

Jaroslav Mudri (978—1054) — kijevski veliki knez 1019. do 1054.

Kant, Immanuel (1724—1804) — osnivač klasične njemačke filozofije.

Karlo Veliki (oko 742—814) od 768. kralj Franaka; rimski car 800—14.

Kaye, John William (1814—1876) — engleski kolonijalni činovnik, autor radova iz historije i geografije Indije i iz historije engleskih kolonijalnih ratova u Afganistanu i Indiji.

Klisten — atenski političar, proveo je 510—507. pr. n. e. reforme usmjerenе na likvidaciju ostataka gentilnog uređenja i na uspostavljanje robovlasničke demokracije u Ateni.

Kopernik, Nikola (1473—1543) — veliki poljski astronom, tvorac teorije o heliocentričnom sistemu svijeta.

Kopp, Hermann Franz Moritz (1817—1892) — njemački kemičar; pisao radove o povijesti kemije.

Kovalevski, Maksim Maksimović (1851—1916) — ruski učenjak i političar, građanski liberal, autor niza radova iz historije prvobitne zajednice.

Lamarck, Jean-Baptiste-Pierre-Antoine de Monet, chevalier de (1744—1829) — francuski prirodnjak, tvorac prve integralne teorije evolucije u biologiji, preteča Darwina.

Lange, Christian Konrad Ludwig (1825—1885) — filolog, autor radova iz povijesti starog Rima.

Lassalle, Ferdinand (1825—1864) — njemački sitnoburžoaski publicist, advokat, 1848—49. učestvovao u demokratskom pokretu Rajnske provincije, početkom šezdesetih godina prišao radničkom pokretu, bio jedan od osnivača Općeg radničkog saveza (1863); podržavao politiku ujedinjenja Njemačke »odozgo«, pod hegemonijom Pruske.

Latham, Robert Gordon (1812—1888) — engleski filolog i etnolog, profesor univerziteta u Londonu.

Letourneau, Charles-Jean-Marie (1831—1902) — francuski sociolog i etnograf.

Leverrier, Urbain-Jean-Joseph (1811—1877) — francuski astronom i matematičar, izračunao 1846. orbitu tada još nepoznate planete Neptuna.

Liutprand, Kremonski (oko 922—oko 972) — srednjovjekovni crkveni političar i historičar langobardskog porijekla, od 961. biskup Kremone (sjeverna Italija).

Livije, Tit (59. prije n.e. — 17. n. e.) — rimski historičar, autor djela »Ab urbe condita« (»Od osnutka Rima«).

Longos (II—III stoljeće) — grčki pisac.

Lubbock, John (od 1899. lord Avebury) (1834—1913) — engleski biolog, pristalica Darwina, etnolog i arheolog, autor radova iz historije prvobitnog društva, financijski stručnjak i političar.

Luj XIV (Louis XIV) (1638—1715) — kralj Francuske od 1643. do 1715.

Luther, Martin (1483—1546) — osnivač protestantizma (luteranstva) u Njemačkoj, ideolog njemačkog građanstva.

MacLennan (McLennan), John Ferguson (1827—1881) — škotski pravnik i historičar, autor radova o historiji braka i porodice.

- Maine, Henry James Sumner (1882—1888)** — engleski pravnik, historičar prava.
- Martignetti, Pasquale**, talijanski socijalist, prevodio radeve Marxa i Engelsa na talijanski.
- Maurer, Georg Ludwig**, vitez (1790—1872) — njemački historičar, istraživao društveno uređenje Njemačke u rano doba i u srednjem vijeku.
- Mignet, François-Auguste-Marie (1796—1884)** — francuski historičar, proučavao razdoblje Restauracije.
- Moleschott, Jakob (1822—1893)** — holandski fiziolog i filozof, predstavnik vulgarnog materijalizma.
- Mommse, Theodor (1817—1903)** — njemački historičar, autor niza radova iz povijesti starog Rima.
- Morgan, Lewis Henry (1818—1881)** — američki etnolog, arheolog i historičar prvobitnog društva, spontani materijalist.
- Moshos** — grčki pjesnik iz II stoljeća prije n.e.
- Nădejde, Ioan (1854—1897)** — rumunjski publicist, socijaldemokrat, prevodio Engelsove radeve na rumunjski, kasnije liberal.
- Napoleon I Bonaparte (1769—1821)** — francuski car od 1804. do 1814. i 1815.
- Nearh** (oko 360—oko 312. prije n. e.) — makedonski zapovjednik mornarice, suborac Aleksandra Makedonskog, učestvovao u njegovim ratnim pohodima, opisao ekspediciju makedonske mornarice iz Indije u Mezopotamiju (326—324. prije n.e.)
- Niebuhr, Barthold Georg (1776—1831)** — njemački historičar, autor rada iz historije antičkog svijeta.
- Odoakar (Odoaker) (oko 434—493)** — vođa njemačkih družina u službi zapadnorimskih careva; srušio 476. cara Romula Augusta i postao kralj »barbarskog« kraljevstva na tlu Italije.
- Olga (umrla 969)** — kijevska velika kneginja, vladala staroruskom državom poslije smrti svoga muža Igora (954), za maloljetnosti svoga sina Svjatoslava.
- Owen, Robert (1771—1858)** — engleski utopijski socijalist.
- Perzej (212—166 prije n.e.)** — posljednji kralj Makedonije.
- Pizistrat (oko 600—527. prije n. e.)**, atenski tiranin (od 560. do 527. prije n.e., s prekidima).
- Plinije (Gaius Plinius Secundus) Stariji (23—79)** — rimski učenjak, autor prirodne historije u 37 knjiga.
- Plutarh (oko 46—125)** — grčki moralistički pisac i filozof.
- Prokopije iz Cezareje (kraj V stoljeća — oko 562)** — bizantski historičar, autor »Historije ratova Justinijana s Perzijancima, Vandalima i Gotima« u 8 knjiga.
- Proudhon, Pierre-Joseph (1809—1865)** — francuski publicist, sociolog i ekonom, ideolog sitne buržoazije, jedan od rođačelnika anarhizma.

- Ravé, Henri** — francuski novinar, prevodio Engelsove radeve na francuski.
- Renan, Joseph-Ernest** (1823—1892) — francuski filozof i historičar, pisac eseja iz povijesti kršćanstva.
- Robespierre, Maximilien-Marie-Isidore de** (1758—1794) — vođa jakobinaca u Francuskoj revoluciji, šef revolucionarne vlade 1793—94.
- Romul** — legendarni osnivač i prvi kralj Rima.
- Rousseau, Jean-Jacques** (1712—1778) — francuski prosvjetitelj, demokrat, ideolog revolucionarne sitne buržoazije prije Francuske revolucije.
- Salvijan, Marseljski** (oko 390—484) — kršćanski propovjednik i pisac, biskup u Marseilleu, autor djela »De gubernatione Dei«.
- Saussure, Henri de** (1829—1905) — švicarski zoolog.
- Schiller, Friedrich von** (1759—1805) — pored Goethea vodeći predstavnik poezije njemačke klasike.
- Schömann, Georg Friedrich** (1793—1879) — njemački filolog i historičar, autor mnogih rada iz povijesti stare Grčke.
- Scott, Walter** (1771—1832) — engelski pisac, rodom Škot, tvorac historijskog romana u zapadnoevropskoj književnosti.
- Servije Tuliye** (578—534. prije n.e.) — rimski kralj, šesti po redu.
- Solon** (oko 638—558 prije n.e.) — čuveni atenski zakonodavac, uveo je oko 594, pod pritiskom naroda, niz zakona usmjerenih protiv gentilne aristokracije.
- Starcke, Carl Nicolai** (1858—1926) — danski filozof i sociolog.
- Stirner, Max** (pseudonim Johanna Caspara Schmidta) (1806—1856) — njemački filozof i pisac, jedan od ideologa buržoaskog individualizma i anarhizma.
- Strauss, David Friedrich** (1808—1874) — njemački filozof i publicist, mladohegelovac; autor knjige »Das Leben Jesu« (»Život Isusov«).
- Sugenheim, Samuel** (1811—1877) — njemački historičar.
- Tacit, Publij Kornelije** (oko 55—120) — rimski historičar.
- Tarkvinije Oholi** (534—oko 509. prije n.e.) — polulegendarni posljednji (sedmi) kralj Rima; prema predaji narodnim ustankom istjeran iz Rima, poslije čega je odstranjena kraljevska vlast i uspostavljena republika.
- Teokrit** — grčki pjesnik iz III stoljeća prije n.e.
- Teodorih** — ime triju gotskih kraljeva: dvaju kraljeva zapadnih Gota — Teodoriha I. (vladao oko 415—451) i Teodoriha II (vladao oko 453—466) — i jednog kralja istočnih Gota — Teodoriha Velikog (vladao 474—526).
- Tezej** — u starogrčkoj mitologiji jedan od glavnih heroja, legendarni kralj Atene kome se pripisivalo osnivanje atenske države.
- Thierry, Jacques-Nicolas-Augustin** (1795—1856) — francuski historičar epohe Restauracije.

- Thiers, Louis-Adolphe** (1797—1877) — francuski historičar i političar, orleanist; ministar predsjednik (1836. i 1840); za vrijeme Druge republike poslanik u ustavotvornoj i zakonodavnoj Nacionalnoj skupštini; 1871. predsjednik ministarskog vijeća, predsjednik republike 1871-73, krvnik Pariske komune.
- Tiberije** (42 prije n.e. — 37. n.e.) — rimski car od 14. do 37.
- Trier, Gerson** (r. 1851) — učitelj, vođa revolucionarne manjine u Socijaldemokratskoj partiji Danske; prevodio Engelsove rade na danski.
- Tukidid** (oko 460—400. prije n.e.) — grčki historičar, autor »Peloponeskog rata« u 8 knjiga.
- Tylor, Edward Burnett** (1832—1917) — engleski etnolog, osnivač evolucijske teorije u antropologiji i etnologiji.
- Ulfila (Wulfila)** (oko 311—383) — zapadnogotski crkveni političar, biskup, uveo kršćanstvo kod Gota, stvorio gotičko pismo i preveo Bibliju na gotski jezik.
- Varo, Publij Kvintilije** (oko 53. prije n.e. — 9. n.e.) — rimski političar i vojskovođa; vrhovni zapovjednik u Germaniji 7—9; poginuo u Teutoburškoj šumi za vrijeme ustanka germanskih plemena.
- Vogt, Karl** (1817—1895) — njemački prirodnjak, vulgarni materialist, sitnoburžoaski demokrat; 1848—49. poslanik u frankfurtskoj Nacionalnoj skupštini (lijevo krilo), 1849. emigrirao u Švicarsku, pedesetih i šezdesetih godina tajni plaćeni agent Luja Bonaparta.
- Voltaire, François-Marie Arouet de** (1694—1778) — francuski prosvjetitelj, filozof, historičar, satirički pisac.
- Wachsmuth, Ernst Wilhelm** (1784—1866) — njemački historičar, univerzitetski profesor u Leipzigu, autor radova o antici i iz povijesti Evrope.
- Wagner, Richard** (1813—1883) — veliki njemački kompozitor.
- Waltz, Georg** (1813—1866) — njemački historičar, autor niza radova iz srednjovjekovne povijesti Njemačke, profesor u Göttingenu.
- Watson, John Forbes** (1827—1892) — engleski liječnik, kolonijalni činovnik, 1858—79. direktor Muzeja Indije u Londonu, autor radova o Indiji.
- Westermarck, Edvard Alexander** (1862—1939) — finski etnograf i sociolog.
- Wright, Arthur** (1803—1875) — američki misionar, živio od 1831. do 1875. među indijanskim plemenima Seneka, sastavio rječnik njihova jezika.
- Wolfram von Eschenbach** (oko 1170—1220) — njemački srednjovjekovni pjesnik.
- Zurita, Alonso** (sredina XVI stoljeća) — španjolski kolonijalni činovnik u centralnoj Americi.

SADRŽAJ

<i>Friedrich Engels, PORIJEKLO PORODICE, PRIVATNOG VLASNIŠTVA I DRŽAVE . . . . .</i>	7—179
Predgovor prvom izdanju od 1884.	9— 11
Predgovor četvrtom izdanju od 1891.	12— 24
<i>PORIJEKLO PORODICE, PRIVATNOG VLASNIŠTVA I DRŽAVE . . . . .</i>	25—179
I. Prethistorijski stupnjevi kulture	25
1. Divljaštvo	25— 27
2. Barbarstvo	27— 30
II. Porodica	31— 83
III. Irokeški gens	84— 98
IV. Grčki gens	99—107
V. Nastanak Atenske države	108—119
VI. Gens i država u Rimu	120—130
VII. Gens kod Kelta i Nijemaca	131—145
VIII. Stvaranje države kod Nijemaca	146—157
IX. Barbarstvo i civilizacija	158—179
<i>Friedrich Engels, LUDWIG FEUERBACH I KRAJ KLASIČNE NJEMAČKE FILOZOFIJE . . . . .</i>	181—231
Prethodna napomena	183—184
I.	185—194
II.	195—204
III.	205—213
IV.	214—231
Dodatak	
<i>Karl Marx, TEZE O FEUERBACHU . . . . .</i>	233—235
<i>NAPOMENE . . . . .</i>	237—243
<i>REGISTAR IMENA . . . . .</i>	245—252

ODABRANA DJELA KLASIKA MARKSIZMA

**FRIEDRICH ENGELS
PORIJEKLO PORODICE, PRIVATNOG
VLASNIŠTVA I DRŽAVE**

**FRIEDRICH ENGELS
LUDWIG FEUERBACH I KRAJ
KLASIČNE NJEMAČKE FILOZOFIJE**

**Korektor
EVA VOJNOVIĆ**

**Naslovna stranica
IVO FRIŠČIĆ**

**Izdavač »NAPRIJED«
Izdavačko knjižarsko poduzeće
Zagreb, Palmotićeva 30**

**Za izdavača
ANTUN ŽVAN**

**Stampano u studenom 1972.
u Stamparskom zavodu
»OGNJEN PRICA« u Zagrebu**

Prema rješenju Republičkog sekretarijata za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu broj 4311/2-1972. od 10. X. 72. ova se knjiga smatra proizvodom iz čl. 36. stava 1. točke 7 Zakona o oporezivanju proizvoda i usluga i na nju se ne plaća porez na promet.

Svi će narodi doći do socijalizma, to je neizbjježno, ali neće svi doći sasvim jednakom, svaki će unijeti nešto svoje u ovu ili onu formu demokracije, u ovu ili onu varijantu diktature proletarijata, u ovaj ili onaj tempo socijalističkog preobražaja raznih strana društvenog života.

Ako netko hoće ići u socijalizam nekim drugim putem a ne putem političkog demokratizma, taj neizbjježno mora doći do absurdnih i reakcionarnih zaključaka, i to absurdnih i reakcionarnih kako u ekonomskom tako i u političkom smislu.

V. I. Lenjin